

УДК 94(477) (062)

Ч-52

Четверті Череванівські наукові читання: зб. наук. ст. за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції (з міжнародною участю) (до 100-річчя з часу створення історико-філологічного факультету в Полтаві), 25–26 жовтня 2018 року. – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2019. – 258 с.

У збірнику вміщені статті на основі доповідей, виголошених на Всеукраїнській науковій конференції «Четверті Череванівські наукові читання». Статті розкривають актуальні проблеми історії України, освіти та освітніх закладів, історичного краєзнавства, історії релігії та Церкви. Також знайшли відображення життя і діяльність діячів освіти і науки. Розраховані на науковців, викладачів, студентів, учителів загальноосвітніх шкіл, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Редакційна колегія:

Степаненко М.І., доктор філологічних наук (головний редактор)
Бабенко Л.Л., доктор історичних наук (заступник головного редактора)
Сігарчук Р. А., доктор історичних наук
Шевчук С.М., доктор географічних наук
Кравченко П.А., доктор філософських наук

Рецензенти:

Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор, ректор Полтавського університету економіки і торгівлі
Подкур Р.Ю., кандидат історичних наук, ст. наук. співроб., Інститут історії України НАН України

Від редакційної колегії:

Автори несуть відповідальність за повноту висвітлення зазначеної теми, системність викладу, достовірність наведених фактів, правильне цитування, написання власних імен, наукову добросовісність та етику наукових посилань.

Друкується за рішенням Ученої ради Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (протокол № 2 від 2 вересня 2019 року)

Колектив авторів, 2019
ПНПУ, 2019

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

<i>Котельницький Н.А.</i> ФОРМУВАННЯ ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ФРОНДИ ПІВНІЧНОЇ УРАЇНИ (60–80 рр. ХІХ ст.)	5
<i>Олянич В.В.</i> СИРОВИННА БАЗА ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	15
<i>Романець Н.Р.</i> НАСИЛЬСТВО ЯК ПОВСЯКДЕННІСТЬ: ДО ПИТАННЯ ПРО МЕХАНІЗМИ ТА НАСЛІДКИ МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1928–1938 рр.).	25
<i>Капустян Г.Т.</i> ЛІКВІДАЦІЯ КУРКУЛЬСТВА ЯК «КЛЯСИ» У СЕЛІ ЗАРУДДЯ	35
<i>Срібна М.А.</i> ЧЕРВОНОХРЕСНА РОБОТА СЕРЕД ДІТЕЙ В ХХ – ПОЧ. ХХІ СТ.	47
<i>Олянич Л.В.</i> ПОДОЛАННЯ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ У 1920 –1930 –х РОКАХ: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	54
<i>Киридон П.В.</i> ПРОТЕКЦІОНІЗМ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ НОМЕНКЛАТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР ПІСЛЯВОЄННОГО ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ	64
<i>Лахач Т.О.</i> СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНКИ-МАТЕРІ У РЕГЛАМЕНТАЦІЙНІЙ СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1930-Х РОКІВ	74
<i>Чура О.В.</i> КОМУНІСТИЧНІ СТРУКТУРИ ЛЬВОВА НА ПОЧАТКУ ПЕРЕБУДОВИ	84
<i>Єрмаков В.В.</i> СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ НА ПОЛТАВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	92
<i>Федій О.А.</i> СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СІМЕЙНО-ШЛЮБНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ ПОЛТАВЩИНИ	103

**РОЗДІЛ II.
ОСВІТА В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ**

<i>Булава Л.М., Мащенко О.М.</i> ВИКЛАДАЧІ ІСТОРІЇ Й ГЕОГРАФІЇ ПОЛТАВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТІВ ТА ІСТОРИКО- ФІЛОЛОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ (1914 – 1921 РОКИ)	103
<i>Сердюк І.О.</i> ШКОЛЯРИ В СУСПІЛЬСТВІ ГЕТЬМАНЩИНИ: СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІКРОГРУПИ	114
<i>Петренко І.М.</i> УЧАСТЬ ІСТОРИКА ВІРИ ЖУК (1928-2008) У ФУНДАМЕНТАЛЬНОМУ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОМУ ВИДАННІ «ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР. ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ»	119
<i>Стрельніков В.Ю.</i> ВНЕСОК ВИДАТНИХ ПОЛТАВСЬКИХ ПЕДАГОГІВ ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА Й АНТОНА МАКАРЕНКА В ТЕОРІЮ ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОЕКТУВАННЯ	128
<i>Блохин Д.</i> МАЛОВІДОМІ ФАКТИ ІЗ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФ. Ю.БОЙКА-БЛОХИНА В НІМЕЦЬКОМУ СВІТІ (ІЗ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ)	137
<i>Вєдєнєєв Д.В.</i> НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ З ПІДГОТОВКИ КАДРІВ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР(1945–1991 РР.)	159
<i>Рева Л.Г.</i> УКРАЇНСЬКІ ЛІТЕРАТУРНІ ПОСТАТІ В ДЖЕРЕЛАХ: МИКОЛА ГОГОЛЬ У ЩОДЕННИКАХ «ОЛЕСЯ ГОНЧАРА»	170
<i>Баталов Д.І.</i> РОЛЬ УЧНІВСЬКИХ ЕКСКУРСІЙ ТА ЕКСПЕДИЦІЙ В ТУРИСТИЧНО-КРАСЗНАВЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ .	178

**РОЗДІЛ III.
ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ, ЦЕРКВИ І ДУХОВНОСТІ**

<i>Барсук О.Є.</i> М. ГРУШЕВСКИЙ: О КОНФЕССИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЯХ В РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ В XVI В.	183
<i>Кізлова А.А.</i> БАЙБУЗЬКА ІКОНА БОГОРОДИЦІ В СОЦІАЛЬНИХ ВЗАЄМОДІЯХ БРАТІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ УСПЕНСЬКОЇ ЛАВРИ	192

<i>Дінтан І.І.</i> МІСІЯ АДАЛЬБЕРТА 961-962 РОКІВ ДО КИЄВА В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІІ ХІХ-ХХ СТОЛІТЬ	198
<i>Гура О.А., Гура М.В.</i> ПРАВОСЛАВНІ ХРАМИ ПОЛТАВЩИНИ: ТАЄМНИЦІ І ЛЕГЕНДИ	208
<i>Дудка Л.О.</i> ГРОМАДСЬКІ РАДИ В КОНТЕКСТІ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	213
<i>Бабенко Л.Л.</i> КРИЗА АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1920-ті роки) ТА ПОШУКИ МОДЕЛЕЙ ЇЇ ПОДОЛАННЯ	222
<i>Федорова М.А.</i> ОСОБИСТІ КНИЖКОВІ КОЛЕКЦІЇ У ФОНДІ ВІДДІЛУ КРАЄЗНАВСТВА ПОЛТАВСЬКОЇ ОУНБ ІМ. І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО	232
<i>Пісцова М.П., Старченко В.І.</i> ОРНАМЕНТАЛЬНІ МОТИВИ ВИБІЙЧАНМХ ТКАНИН У ЗБІРЦІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО	242
<i>Шаповал Л.І.</i> ПОБУТУВАННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ СТРАВИГАЛУШКИ В ХАРЧУВАННІ УКРАЇНЦІВ ТА УВІЧНЕННЯЇЇ НАСЕЛЕННЯМ ПОЛТАВЩИНИ	249

РОЗДІЛ І.
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК9+321.01/02

Котельницький Назар Анатолійович
*к.і.н., докторант,
член-кореспондент
Центру українських досліджень
Інституту Європи РАН
(м. Чернігів)*

ФОРМУВАННЯ ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ФРОНДИ
ПІВНІЧНОЇ УРАЇНИ (60–80 рр. ХІХ ст.)

У публікації показані процеси та процедури формування ліберальної земської фронди Північного Лівобережжя у 60-80рр.ХІХст. Проілюстровані суспільна аура та атмосфера політичного ландшафту, в яких відбувалась інституціоналізація опозиційної партії регіону. Локалізовані географічні центри- осередки виникнення та становлення визвольного руху краю, встановлений персональний склад та чисельність аристократичної фронди.

Ключові слова: *земські зібрання, опозиційна фракція, політична боротьба, консервативна більшість, ідеологічні союзи.*

В історії земського ліберального руху в українських губерніях Російської імперії - дуже актуальної, але і до цього часу практично не дослідженої проблематики у вітчизняній історичній науці, є дуже багато важливих питань, які потребують належного висвітлення. Зокрема, значний інтерес викликають процеси і процедури формування, інституціоналізації та становлення опозиційної земської фронди на півночі Лівобережної України у 60-80рр. ХІХст. Спробуємо у лаконічній формі окреслити головні аспекти зазначеної тематики.

Історичні джерела свідчать, що земська ліберальна партія північної України почала формуватися влітку 1866р., коли у Борзнянському повіті Чернігівської губернії був створений нелегальний політичний клуб на чолі з відомим місцевим функціонером, представником опози-

ційної аристократії, прогресивним діячем провінції - М.Імшенецьким. До складу організації увійшли ідеологічні однодумці з нобілітету та бюрократії Борзнянщини - Н.Волк-Карачевський, І.Петрункевич, Г.Волк-Карачевський, В.Савич, В.Тарновський - молодший, В.Волк - Карачевський. Ними і була розроблена політична програма земського ліберального руху Північного Лівобережжя[1].

Перший, хто примкнув до невеличкої групи інакомислячих депутатів, був відомий лікар, голова губернської земської управи та гласний Сосницького повітового земського зібрання - О.Карпинський. Очевидно, один з лідерів ліберальної опозиційної групи - М.Імшенецький, будучи головою Борзнянської повітової управи, добре знав О.Карпинського як земського медичного службовця та громадського діяча і не боявся знайомити його з членами політичного клубу. Крім О.Карпинського, не підтримував консервативне крило „гласних” лише депутат Городнянського повітового земського зібрання - О.Ліндфорс, який теж примкнув до угруповання[2,с.36]. Таким чином, було утворено кістяк опозиційної фракції, яку складали представники ліберального дворянства - І.Петрункевич, О.Ліндфорс, О.Карпинський; члени ліберального осередку Борзнянського повітового земства: губернський секретар - В.Савич, колежські асесори - брати Никодим, Григорій та Василь Волк-Карачевські, та представник поважної аристократичної династії регіону - В.Тарновський - молодший.

І.Петрункевич у своїх легендарних мемуарах вказував, що він і його колеги по партійній групі не мали досвіду роботи у земстві. Тому вони вирішили обрати вичікувальну тактику і не виступати у зібранні без великої потреби, тим більше, що група консерваторів була дуже солідною, і являла собою фракцію з представників вищого політичного істеблішменту губернії. Офіційну фронду очолював І.Дурново - губернський предводитель дворянства, вірний слуга російської деспотії, який шляхом вдало прорахованих кроків зробив блискучу політичну кар'єру, і у майбутньому, став міністром внутрішніх справ країни. Яскравими членами цієї групи були: бувший професор Московського університету - К.Рачинський, відомий тютюновий магнат і плантатор - П.Псьол, гласний Мглинського повітового земства - І.Єсимонтовський, Суразький повітовий предводитель дворянства - О.Іскрицький, предводитель дворянства Чернігівської губернії - М.Неплюєв[3,с.35-36]. Як бачимо, склад реакційної партії був більше ніж поважним і лібералам було дуже важко розраховувати на свій політичний успіх.

Однак, розширенню кола прихильників опозиціонерів сприяв цікавий випадок у губернському земському зібранні. На одному з засідань голова зборів - І.Дурново вніс у зібрання письмову вимогу про повер-

нення земством капіталів губернському дворянству, які ніби-то були передані губернському земству від ліквідованого Приказу громадської опіки. З заяви голови зібрання - предводителя губернського дворянства стало зрозуміло, що начеб-то, у минулому, у Приказі зберігались дворянські капітали, різні документи та цінні папери, і що після ліквідації цієї громадської інституції один з цих капіталів був переданий земству, яке тепер і повинно повернути його дворянству регіону.

Голова губернської земської управи - О.Карпинський заявив, що ніколи ніякі дворянські капітали не передавались земству, тому немає жодних підстав для земства - установи не дворянської, а всестанової, брати на себе відповідальність за втрачений дворянством капітал. Голова зібрання категорично наполягав на тому, що земство зобов'язане задовільнити його вимогу, оскільки капітали, які зберігались у Приказі, були передані земству, і якщо управа не потурбувалась про передачу одного з капіталів дворянства, які зберігались саме там, то на земстві лежить обов'язок виправити цю помилку земської управи.

Як згадував І.Петрункевич, І.Дурново не сумнівався у тому, що його вимога буде задоволена, бо більшість зібрання була на його боці, і він був впевнений у тому, що депутати не будуть діяти проти інтересів аристократії, а тим більше проти його особистих інтересів, оскільки рішення зібрання буде остаточним, а земська управа, без повноважень зібрання, не зможе перенести справу в іншу інстанцію, і це при тому, що губернатор не буде опротестовувати постанову зібрання, адже формально вона не порушує жодного закону. При усьому цьому, І.Дурново не міг передбачити різних випадковостей, які, все ж, бували у зібранні. Велика самовпевненість І.Дурново, його менторський тон і нахабність вимоги викликали у І.Петрункевича почуття необхідності спротиву.

Емоційне піднесення сприяло тому, що молодий політик взяв слово і здійснив свій перший виступ у Чернігівському губернському земстві. Промова вийшла енергійною, і її з неприхованою цікавістю та кепкуванням слухали представники реакційних сил. Але по ходу політичного спітчу цікавість перейшла у невдоволення, яке тільки посилювало емоційність І.Петрункевича, і коли він завершив промову категоричною пропозицією відкинути вимогу предводителя дворянства, який бажав перекласти свою відповідальність перед нобілітетом на земство, у зібранні піднялась хвиля овацій на честь І.Дурново. Предводитель дворянства парирував виступ І.Петрункевича і йому знову була влаштована овація. У цій атмосфері І.Петрункевич знову попросив слово, оскільки не бажав програти політичний поєдинок І.Дурново. Однак, як тільки він продовжив свій виступ, грім аплодисментів перервав його промову. Коли овація завершилася, І.Петрункевич знову продовжив,

але консерватори своїм галасом не дозволили продовжити промову. І.Дурново, використавши атмосферу, поставив на голосування питання про передачу капіталів. Абсолютною більшістю голосів губернське земство підтримало вимогу голови.

Тим не менше, навіть після цього, І.Петрункевич не опустив рук, і вирішив скористатись можливістю перегляду прийнятих земським зібранням рішень при затвердженні протоколу зборів. На наступний день у зібранні був затверджений протокол засідання, і політик попросив дозволу оприлюднити свої зауваження до нього. І.Петрункевич виступив з промовою, яка, цього разу, була більш продуманою і не драгувала опонентів своєю емоційністю. Виступ був побудований на намаганні діяча переконати депутатів у своїй правоті. Завершивши, політик наполіг на закритому таємному голосуванні по цьому питанню, оскільки справа стосувалась коштів аристократичної корпорації і асигнувань для її потреб, а не фінансів губернського земства, і при тому - за вимогою голови зборів, що, звичайно, вносило дискомфорт у настрої депутатів.

На подив І.Петрункевича, його пропозиція була схвалена зібранням. У результаті таємного голосування виявилось, що більшість зборів проголосувала за відміну прийнятих рішень і скасування поставленої головою вимоги. І.Петрункевич вважав цей випадок переломним моментом, оскільки до лав невеликої ліберальної партійної групи приєдналися голоси деяких інших депутатів, що, на переконання діяча, свідчило про формування особливий фракції губернського земського зібрання, яка ставила за мету діяльності не тільки місцеві, регіональні інтереси, а й питання державної політики; не тільки здобуття реальних прав місцевого самоврядування замість псевдосамоврядування, згідно відомого Положення 1864 року, але й досягнення у майбутньому конституційного ладу у Російській імперії[4,с.37-38].

Перші прояви політичної діяльності та боротьби ліберальних земців не залишили поза увагою ні центральної влади, ні місцевої губернської адміністрації, ні політичних опонентів прогресистів - представників консервативно - реакційної більшості земських зібрань краю. У відповідь на активну опозиційну діяльність земських лібералів та їх очевидний політичний потенціал, провладні сили, боячись посилення прогресистів в установах земського самоврядування та реальної небезпеки, у їх візії, переходу влади у земствах до лібералів, у наслідок колосального посилення симпатій сільського населення - основного виборчого електорату земських зібрань, почали цілеспрямовану, систематичну і методологічну кампанію з дискредитації опозиціонерів та цілковитого їх усунення з повітових і губернських земських зібрань та

управ, шляхом усіх можливих обмежень, а в ідеалі - створення умов для неможливості участі прогресистів у земських виборах усіх рівнів.

Реформи, започатковані ліберальним осередком земських інститутів краю, категорично не влаштовували представників пануючих верств регіону, а тому була поставлена мета - усунути політичну партію прогресистів з суспільного життя. Успішній критичній кампанії консерваторів сприяв принцип протиставлення земським лібералам дрібних землевласників, які не мали майна для виборчого цензу, а відтак не могли стати гласними земських зібрань.

На земських виборах 1871 року перемогла політична демагогія, і абсолютна більшість земських лібералів не змогла переобратись на наступну каденцію діяльності. Борзнянське повітове земство перейшло під контроль межового інженера повіту - В.Бока. Ліберальна група І.Петрункевича залишила як повітове, так і Чернігівське губернське земство. Однак, треба наголосити, що існував і внутрішній фактор поразки лібералів. Один з їх лідерів - М.Імшенецький, захворів на туберкульоз, і не витримуючи великого політичного і морального тиску, пішов з політичного життя. У лютому 1874 року, після повернення з Італії, після чергового курсу лікування, він помер від прогресивного паралічу на руках І.Петрункевича і був похований у церковному приході с.Ядути Борзнянського повіту. Цілком зрозуміло, що це був ніщивний удар по осередку прогресистів, а партія ліберальних земців потребувала припливу нових, прогресивних особистостей[5,с.62-68].

Новий депутатський корпус Борзнянського повітового земського зібрання на чолі з В.Боком працював по інерції і жодного прогресу у розбудові земського господарства досягнуто не було. Гіркий урок поразки змусив ліберальних земців задуматись над тактикою проведення земських виборчих кампаній і не відкидати позитивних моментів, які надавали коаліційні угоди з близькими ідеологічно політичними партнерами. На наше переконання, саме політична практика земських виборів стала праобразом вже парламентських кампаній у Російській імперії на початку ХХ століття.

Треба сказати, що опозиціонери зрозуміли свій недолік: для досягнення цілей мало наявності фракції - необхідна підтримка визначальної частки електорату, й передусім передової, освіченої його частини - інтелігенції. Н.Пірумова, досліджуючи унікальне явище суспільного життя Російської імперії пореформеної доби - земську інтелігенцію відзначала, що Чернігівська губернія славилася високим ступенем політичної боротьби. У якості прикладу вона наводить земський гурток лікарів у Борзнянському повіті, який очолював революціонер - народник Я.Білий. Він швидко зблизився з І.Петрункевичем,

який став „земським патроном” усіх гуртків інтелігенції та їх політичним покровителем. Гурток лікаря вів систематичну політичну агітацію серед селянства та найманих робітників цукрових і тютюнових плантацій. Відомий вчений зазначила, що подібні гуртки виникали і серед інших представників земських найманих службовців - вчителів, статистиків, технічних працівників. Однак, у своїй більшості, вони сповідували ідеали не революційного, а саме ліберального народництва[6,с.93-94].

Нам видається, що ці гуртки стали своєрідними волостними осередками новоутвореної ліберальної партії, які пропагували ідеї суспільного прогресу. Очевидно, вони стали передвиборчими штабами лібералів на периферії, що і мало забезпечити стабільність виборчої кампанії до губернських і повітових земських зібрань. На наш погляд, земська інтелігенція стала визначальним каталізатором поширення ліберальних ідей у провінції. Вона демократизувала земський лібералізм як політичну течію, що суттєво посилює конкретні прояви опозиційності та соціальної активності[7,с.18].

У 1874 році відбулись чергові земські вибори і ліберальна партія, за винятком померлого М.Імшенецького, впевнено пройшла до складу депутатського корпусу Борзнянського повітового земського зібрання, а член партійної групи - В.В.Тарновський - молодший був обраний повітовим предводителем дворянства. Опозиціонери отримали можливість для відновлення свого контролю над повітовим земством. Борзнянське повітове земство, у свою чергу, обрало своїми представниками до Чернігівського губернського земства членів ліберальної фронди. По суті, Борзнянське повітове земство стало базовим інститутом для існування і функціонування ліберальної опозиційної фронди регіону.

Як згадував І.Петрункевич, повернення борзнянських лібералів до Чернігівського губернського земського зібрання було сприйнято дружньо і позитивно, а основне завдання полягало у відновленні контролю над губернською управою з боку опозиціонерів та виведенні на посаду голови управи О.Карпинського. Склад губернських зборів був консервативним: з 77 гласних – 33 прогресисти і 44 консерватори. При такому розкладі політичних сил було дуже важко розраховувати на перехоплення ініціативи. Однак, опозиціонери знайшли слабку ланку у монолітній побудові сил реакції. Справа полягала у тому, що консервативна частина депутатського корпусу складалась з 2 конкуруючих політичних фракцій - групи О.Ханенка, що мала у складі 15 гласних, і групи В.Іскрицького, що нараховувала 29 депутатів. Подібна слабина у стані реакціонерів дозволила лібералам використати єдину реальну

можливість для перемоги - спробувати зіштовхнути конкурентів один проти одного.

На засіданні ліберальної партії губернського земства було прийнято рішення про реалізацію цього плану, а імплементацію завдання було доручено лідеру фронди - І.Петрункевичу. Інструментом для реалізації задуму стали правила балотування кандидатів на посаду голови губернської земської управи. Шляхом подачі письмових заяв виявилось, що було висунуто 3 кандидатури - О.Карпинський, за якого проголосувало 33 депутати, В.Іскрицький, за якого проголосувало 29 депутатів, і О.Ханенко, за якого проголосувало 15 гласних. Виходячи з більшості голосів, першим на посаду повинен був балотуватися О.Карпинський. Однак, він заявив, що не зробить цього, бо знає, що зібрання, у більшості, проти його кандидатури. В.Іскрицький, виходячи з того, що О.Ханенко був діючим головою управи, запропонував йому балотуватися першим. Але О.Ханенко відмовився від цього, мотивуючи це тим, що В.Іскрицький отримав більше голосів, і буде балотуватися після нього. Процедура балотування почалась з В.Іскрицького, який отримав підтримку лише 28 депутатів. У зібранні почалися бурхливі дискусії, і коли гласні від О.Ханенка, впевнені у тому, що голоси О.Карпинського будуть за їх ставленика, запропонували балотування свого кандидата, прихильники В.Іскрицького категорично виступили за кандидатуру О.Карпинського. Шалені емоції заповнили залу засідань і стало зрозуміло, що переможе О.Карпинський. У ході процедури голосування виявилось, що ставленик лібералів отримав величезну більшість голосів. Крім того, до складу управи була обрана ліберальна більшість і фактично губернське земство опинилось під контролем ліберальної партії. Відразу після цього консерватори почали звинувачувати опозиціонерів у „маккіавелізмі”, хоча, насправді, прогресисти не порушили жодних домовленостей і обіцянок[8,с.68-69].

У такий спосіб губернська земська управа була відновлена в однорідному складі, і по суті, ліберали повернули собі контроль над Чернігівським губернським земством та інституціями земського самоврядування північної України зокрема, що давало змогу відновити проведення демократичної політики. Відзначимо, що подібні методи у діяльності лібералів дадуть підстави їх політичним опонентам звинувачувати опозиційну фронду в узурпації влади на регіональному рівні, що, у свою чергу, продукувало далекосяжні висновки про революційний характер діяльності прогресистів та формування тези про антиурядовий і антидержавний характер діяльності земської ліберальної партії Північного Лівобережжя у цілому.

Крім того, необхідно зазначити, що політичний успіх лібералів сприяв чисельному збільшенню персонального складу опозиційної фракції губернського земства. Так, до лав партії увійшли ідеологічні однодумці: М.Константинович - відомий „українофіл”, депутат Чернігівського повітового земського зібрання, який був „зв’язковою” ланкою між політичними союзниками - земськими лібералами та представниками українських національних кіл, двома поважними течіями визвольного руху у Російській імперії; міський голова Чернігова, депутат Чернігівського повітового земського зібрання, видатний функціонер місцевого самоврядування Лівобережної України, співавтор соціально - економічної програми земської опозиції регіону, у майбутньому член Конституційно-демократичної партії - В.Хижняков; І.Шраг - відомий правник, прихильник українського національного руху, депутат Чернігівського повітового земського зібрання, координатор контактів опозиційних земців регіону з „українофілами”, у майбутньому член Конституційно-демократичної партії, депутат І Державної Думи Російської імперії, підписант „Виборзької відозви” 1906р., а незабаром - один з провідних регіональних лідерів Української національної революції 1917-1921рр.; В.Варзар - видатний вчений у галузі статистики, історії розвитку господарства та економічної географії; ліберальний народник за політичними вподобаннями, автор концептуальних праць з економічних проблем, гласний Чернігівського повітового земського зібрання, співавтор соціально - економічної програми земської ліберальної фронди північної України, а незабаром - державний службовець, консультант Прем’єр - міністра Російської імперії - С.Вітте; П.Червінський - прихильник ліберального народництва, відомий публіцист, співавтор соціально - економічної програми опозиційної партії, гласний Чернігівського повітового земського зібрання, яскравий представник земської статистичної служби, прихильник політичного союзу ліберальних опозиціонерів з службовою інтелігенцією краю; О.Шлікевич - ліберальний народник, відомий статистик, гласний Козелецького повітового земського зібрання, автор фундаментальних економічних робіт, співавтор соціально - економічної програми земського ліберального руху[9, с.278-279].

Таким чином, основу земської ліберальної фронди північної України складала не менш, як 15 депутатів земських зібрань регіону. Чисельно домінували представники Борзнянського та Чернігівського повітових земських зібрань. Відтак, маємо підстави стверджувати, що географічними осередками виникнення, становлення та розвитку земського ліберального руху на півночі Лівобережної України були саме вказані повіти краю. Втім, необхідно вказати й на те, що опозиційна партія не була монолітним утворенням. Присутність у лавах

руху діячів з різними політичними симпатіями, скажімо - ліберальних народників та „українофілів”, обумовлювала його помітну політичну строкатість та еkleктизм програмних імперативів.

Зауважимо, що поступ опозиційної фронди призвів до небувалої консолідації демократично налаштованих гласних земських зборів Північного Лівобережжя. Так, наприклад, 13 грудня 1884 року, було вкотре порушено питання про дисциплінарну відповідальність гласних земських зібрань за присутність на засіданнях зборів. Від ліберальної партії виступив О.Ліндфорс. У своїй промові він вказав на те, що будь - які юридичні норми з цього приводу потрібно детально розтлумачити і безумовно виконувати, а не зводити усе до повного абсурду. Неможливо постійно перебувати у стані протистояння. Якщо у зібранні немає певної кількості гласних, то це ще не означає, що виборчі процедури зовсім не потрібні. Депутати обираються у земські зібрання для дуже конкретних цілей, і якщо кворуму немає, то у цьому винні самі гласні, а не повітові земські зібрання, від імені яких вони обрані до губернських зборів. На думку О.Ліндфорса, губернське земство повинно створити спеціальне бюро голів і секретарів повітових земських зібрань регіону, які будуть мати контролюючі компетенції та функції по відношенню до чинного земського законодавства, а до висновків цього бюро будуть прислухатися як зібрання, так і виконавчі органи - управи, розуміючи, що бюро - колегіальний орган, де не може бути узурпації однієї з точок зору. З думкою, яка перемогла у бюро, потрібно буде рахуватись усім представникам земських інституцій краю. Після обговорення питання губернське земство ухвалило: всебічно підтримати пропозицію О.Ліндфорса; почати процеси створення спеціального бюро голів та секретарів повітових земських зібрань регіону у[10,№7,с.214-215;231-232;235-236].

Отже, у 1884 році, зусиллями ліберальних земців, почався процес створення важливого консультативно - дорадчого і контролюючого органу інституцій земського самоврядування. В умовах початку внутрішньополітичного курсу російської деспотії на контрреформацію в імперії, опозиціонери чітко зрозуміли, що мова йде про плани повного нівелювання ідей місцевого самоврядування, шляхом повного їх вихолощування, встановлення абсолютного контролю над цими установами і проведення фільтрації цих інститутів, за допомогою жорсткого виборчого законодавства. У відповідь на це, та на захист здобутків епохи Великих реформ, опозиціонери оприлюднили проект створення своєрідної „ другої палати регіонального парламенту”, себто губернського земського зібрання, який би складався з земських найманих службовців; різних посадових осіб провінційного врядування - „, регі-

онального Сенату”, який би контролював згідно імперського законодавства процеси земської життєдіяльності; який був би прикладом для земських установ регіону, і. головне, щоб виконував волю виборців, забезпечував інтереси земських органів та взагалі системи місцевого самоврядування у країні.

Слід особливо підкреслити, що за задумом прогресистів, це бюро повинно було усіма можливими способами та методами обмежувати свавілля влади самодержавства і місцевої регіональної бюрократичної кліки. В умовах реального безправ’я місцевого самоврядування, ліберали намагались за допомогою цього бюро протидіяти російському абсолютизму, шляхом створення провінційного осередку вироблення альтернативної позиції. Фактично, опозиціонери хотіли створити додатковий орган регіональної влади, з яким вже буде змушена рахуватись монархія, адже у ньому будуть присутні не тільки представники опозиції, але й місцевих еліт. Вказаний фактор дозволяв земським лібералам перетворити бюро у потужний інструмент політичної боротьби: з одного боку, зіштовхувати між собою позиції верховної влади та регіональної бюрократії, що вже само по собі розхитувало російську деспотію; з другого - грати інституціям місцевого самоврядування на значних протиріччях центру та регіонів, тим самим здобуваючи переваги для життєдіяльності провінції та необхідні компромісні рішення від верховної влади. Можемо впевнено стверджувати, що ліберальна аристократична фронда північної України стала повноправним гравцем у політичному ландшафті краю.

Підводячи підсумки, можемо стверджувати, що формування земської ліберальної фронди північної України відбувалось з середини 60-х до середини 70-х рр. XIX ст. Основу опозиційної партії, здебільшого, склали представники Борзнянського та Чернігівського повітового земського зібрань, що дає підстави говорити про географічні осередки виникнення та становлення руху. Чисельний склад ліберальної фракції нараховував не менше 15 гласних земських зборів краю. Створення політичного тандему між ліберальними депутатами зібрань, членами „третього елементу” земських інституцій - найманими службовцями та представниками інших двох течій визвольного руху у Російській імперії - „українофілів” та ліберальних народників, дозволило суттєво розширити коло прихильників земського ліберального руху, чисельно збільшити персональний склад опозиційної фронди регіону, всебічно посилити вплив ліберальної ідеології як на електоральне виборне поле провінції, так і на союзницькі політичні течії. Прогресисти мали хист до політичної боротьби, що й дозволило їм, у кінцевому результаті, досягти помітних результатів у своїй опозиційній діяльності.

Джерела та література:

1. Котельницький Н.А.Тасмний політичний клуб І.І.Петрункевича: персональний склад, ідеологічна платформа, політична програма/Н.А.Котельницький// Евреи Левобережной Украины. История и культура/редкол.:С.Г.Бельман и др.-Чернигов: БЕФ „Хасде Эстер”, Черниговская областная еврейская община,2009.- С.23-33; Волощенко А.К.Земська опозиція//Нариси з історії суспільно-політичної думки на Україні (70-80 рр. XIX ст.). - К.:Наукова думка, 1974. - С.133-155;Петров Ф.А.Земское либеральное движение в период второй революционной ситуации (конец 1870-начало 1880 гг.): Автореф.дис... канд. ист. наук: 07.00.02. - М.,1976.-С.5-8.
2. Петрункевич И.И.Из записок общественного деятеля. Воспоминания/ Под ред.А.А.Кизеветтера / И.И.Петрункевич. - Прага: Б.и.,1934.-472с.
3. Петрункевич И.И. Вказ.праця.
4. Петрункевич И.И. Вказ.праця.
5. Петрункевич И.И. Вказ.праця.
6. Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. / Н.М.Пирумова. - М.: Наука, 1986. - 268 с.
- 7.Мельников В.П. Земское управление как проявление либеральной тенденции в политическом развитии России: опыт, исторические судьбы и уроки (Российская академия управления) / В.П.Мельников. – М.: Луч, 1993. -73 с.
8. Петрункевич И.И. Вказ.праця.
9. Пирумова Н.М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в./ Н.М.Пирумова.- М.: Наука,1977. -272 с.
10. Журналы Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1884 года/Земский сборник Черниговской губернии.-1885.-№5-8.-Чернигов:Земская типография, 1885.- 714с.

УДК 664.1(091)(477)“18/19”

Олянич Валентина Володимирівна
д.і.н., професор
кафедри соціально-економічних дисциплін
Харківської гуманітарно- педагогічної академії
(м. Харків)

СИРОВИННА БАЗА ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджується сировинна база цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Виробництво цукру вагомою часткою народного господарства країни. У дослі-

джуваній період цукор називали «білим золотом» України, що актуально на сучасному етапі. Сировинна база цукрової промисловості є ваговою часткою цієї галузі. Досвід роботи спеціалістів цукрової промисловості досліджуваного періоду є прикладом для сучасних спеціалістів цукрової промисловості.

Ключові слова: *цукрова промисловість, сировинна база, цукровий буряк, цукор.*

Вирішення поточних та перспективних соціально-економічних проблем в Україні нерозривно пов'язане з радикальними перетвореннями, в ході яких на зміну адміністративно-командній системі з властивими їй монополізмом та безініціативністю, витратністю та безгосподарністю, зневагою до інтересів споживачів, повинна прийти ринкова економіка, яка спирається на різноманітні форми власності, конкуренцію самостійних товаровиробників, розвинуту систему фінансів та потужні стимули особистої та колективної зацікавленості.

Виробництво цукру надзвичайно корисне для народного господарства країни. Не випадково наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. цукор називали «білим золотом» України, а цукрову промисловість - віссю, навколо якої оберталось все господарське життя лісостепової смуги України, зокрема і Лівобережжя [1].

Історію вивчення вітчизняної цукрової промисловості кінця ХІХ - початку ХХ ст., зокрема і на Лівобережній Україні необхідно розділити на кілька етапів, кожний з яких якісно відрізняється один від одного.

Перший етап - це кінець ХІХ ст. - 1917 р., коли авторами досліджень про цукрову промисловість були її сучасники - спеціалісти цукровиробництва, економісти, пайщики акціонерних товариств цукро заводів тощо. Передусім потрібно назвати загальні праці про розвиток цукрової промисловості у Російській імперії М.О. Толпигіна, М.Ю. Цехановського, Х.М. Лебідь-Юрчика та інших. Новий етап у вивченні вітчизняної цукрової промисловості розпочався після 1917 р, і продовжувався до початку 30-х років ХХ ст. Першою такою роботою, мета якої показати значення цукрової промисловості для України, була праця І. Фещенка-Чопівського, одного із членів Центральної Ради, на засіданні якої він і прочитав свою доповідь. Найкращим дослідженням з історії виникнення і розвитку цукрової промисловості в Україні у ХІХ ст. є відома праця К.Г. Воблого. У його роботі розглядається зародження цукробурякової промисловості, промисловий переворот у цій галузі, головні показники розвитку заводів, торгівля цукром, становище робітників та службовців, урядова політика в галузі цукрової промисловості тощо.

В історіографії 90-х років ХХ ст. переглядаються і погляди радянських істориків на діяльність промисловців. Від різко негативної оцінки капіталістів, як експлуататорів, характерної для літератури радянської епохи, дослідники, такі як Раковський Л.Е. [2], Марочко В. І. [3], Заєць А. С. [4], Калініченко В. В. [5] перейшли до висвітлення ролі підприємців в організації виробництва, фінансування ними закладів культури, освіти тощо.

До зарубіжної історіографії слід віднести праці російських дослідників Абалкіна Л. І. [6], Хорькової Є. П. [7], які висвітлюють загальні питання цукрової промисловості. Цікава польська історіографія таких дослідників як Лукавського З. [8], Єзерського А. [9] у працях яких відображаються аспекти підприємницької діяльності досліджуваного періоду.

Особливості господарського життя та підприємництва німецьких колоністів відображаються у працях істориків Ніккеля С. [10], АрдтаН. [11], Праксенталера Б. [12].

Мета дослідження - показати розвиток сировинної бази цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. в умовах державного регулювання розвитку цієї галузі.

Наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. забезпечення цукробурякових заводів сировиною здійснювалося з кількох джерел. По-перше, із власних призаводських бурякосіяючих господарств; по-друге, за рахунок посівів підприємців, які сіяли буряки на власних, або орендованих землях; по-третє, буряк постачали селянські господарства. У літературі та джерелах дореволюційної епохи постачальників буряка на заводи називали плантаторами, інколи ж плантаторами називали тільки підприємців, а селян - постачальників цукрового буряка виділяли в окрему групу. Систематизовані дані про посівні площі буряка з розподілом їх на заводські, плантаторські та селянські з'явилися тільки з 1904/1905 р. Ці дані збиралися конторою Всеросійського товариства цукрозаводчиків.

Безупинність зросту посівної площі на протязі 1894 - 1914 рр. показує, що територія України ще не була повністю охоплена цукровою промисловістю, для неї ще відкривалися широкі горизонти. Особливо великі перспективи у цьому відношенні мали лівобережні губернії, зокрема Полтавщина, де за 1894 - 1916 рр. посіви зросли з 2,7 тис. дес. до 36,6 тис., або в 13,6 разів. Але, не зважаючи на такий зріст, посіви буряка на Полтавщині охоплювали за даними сільськогосподарського перепису 1916 р. ледве 1,44% площі всіх посівних площ, тоді як у сусідній і подібній по кліматичним умовам Київщині - 9,94 %. Не вичерпали своїх можливостей відносно зростання посівів цукристих і

Харківщина, де вони склали 3,8% посівної площі губернії, і Чернігівщина, де відповідний показник склав 2,18% [13].

Розвиток цукрової промисловості, прибутковість цієї галузі, притягали сюди нові капітали, виробництво цукру невпинно зростало і цукровим заводам вже не вистачало сировини з власних при заводських господарств. З кожним роком зростала потреба у набутті цукросировини поза межами власного господарства. Відволікати капітал від цукровиробництва, де був швидкий обіг капіталу і забезпечувалися великі прибутки, на купівлю земель для заводських господарств було не так вигідно, як купувати буряки у плантаторів. А з огляду на загострення аграрного питання в Росії наприкінці XIX - на початку XX ст. і селянський рух, особливо в 1905 - 1907 рр., чимало цукрозаводчиків остерігалось набувати додаткову земельну власність. Тому все більше заводи практикували контактацію плантаторського буряка, який починає займати на Лівобережжі все більше значення у постачанні заводів сировиною. Так у 1904 р., плантаторський буряк займав 28,8% посівної площі під культурою на Лівобережжі і до 1913 р. його питома вага невпинно зростала (у 1912 р. - 36,3 %). Потім, у роки Першої світової війни, на ці процеси наклали відбиток війна, господарська кон'юнктура змінилася і питома вага плантаторських посівів зменшилася у 1916 р. до 19,8%. Але у мирні довоєнні часи тенденція до зменшення питомої ваги заводських посівів і відповідно збільшення питомої ваги поза заводських посівів проявилася цілком чітко. Це явище спостерігалось по всіх лівобережних губерніях: на Полтавщині у 1904 р. плантаторські посіви становили 37,9% площі, а у 1912 р. - 45,9%; на Харківщині 20,1 і 36,7%; на Чернігівщині 50,5 і 58,1 %.

Боротьба між заводчиками за плантаторський буряк змушувала їх вдаватися до угод між собою, щоб по можливості уникнути конкуренції. Прикладом такої угоди є протокол наради учасників згоди по контрактації плантаторського буряка для потреб цукробурякових заводів, в якій прийняли участь спадкоємці фірми П.І. Харитоненка, товариства "Л.Є.Кеніга і спадкоємців", фірми братів В.І. Суханових і товариства Стрільківського цукробурякового заводу, що відбулася в Сумах 30 жовтня 1914 р.

Загальна площа цукробурякових плантацій, які збиралися законтрактувати, становила 14250 дес., яку поділили так: для заводів Харитоненка 7500 дес., для заводів Кеніга - 3500 дес., для Низівського заводу братів Суханових 3000 дес., і для товариства Стрільківського цукробурякового заводу - 250 дес. Контрастуючі фірми зобов'язувалися не контрактувати буряк поза межами визначених для кожного учасника району, дотримуватися встановленого на буряк рівня цін тощо. З до-

кументу видно, що подібні угоди заключалися цими фірмами і в попередні роки [14].

Після 1861 р., а особливо після революції 1905 - 1907 рр. зменшення питомої ваги поміщицького (дворянського) землеволодіння, як основної сировинної бази цукрової промисловості, йшло такими швидкими темпами, що за найближчих часів мусило постати на порядок денний питання про зміну основних постачальників цукрової сировини для заводів. Так, за час від 1861 до 1917 р. дворянське землеволодіння на Полтавщині скоротилося на 58%, на Харківщині на 62%, на Чернігівщині на 63%, а по Україні в цілому на 47% [15,16,17]. Цей неухильний процес еволюції землеволодіння утворював сприятливі умови для поширення селянських посівів буряків. Адже після вичерпання земельних ресурсів приватновласницьких великих поміщицьких маєтків постачальниками цукрових буряків 'могли бути тільки селянські господарства. Само собою зрозуміло, що питома вага селянського бурякосіяння повинна була бути вищою там, де густіша мережа цукрозаводів. Так, на Правобережжі, де цукрових заводів було втричі більше ніж на Лівобережжі, питома вага селянських посівів була в 1904 р. 14,5 %, а на Лівобережжі - 9,6%.

Таким чином, еволюція у постачанні цукрової промисловості сировиною відбувалася в такому напрямку: спочатку вирощування цукрового буряка і його переробіток замикалися в межах одного і того ж великого призаводського господарства. На другому етапі відбувалося поступове скорочення питомої ваги заводського бурякосіяння і заміна його плантаціями буряка в окремих від заводу, але теж великих господарствах. І, нарешті, на третьому етапі у справу постачання заводів цукровими буряками втручаються селянські господарства і питома вага селянських посівів непинно збільшується, витісняючи заводські і великоплантаційські посіви. Так, у 1904 р. на Лівобережжі структура бурякових посівів була така: заводські - 61,6%; плантаторські т 28,8% і селянських - 9,6%. Тобто, питома вага заводських посівів була найбільшою, селянських - найменшою.

У 1914 р. ситуація була іншою: заводські посіви складали 48,3%, плантаторські - 23,1%, селянські - 28,4%, Питома вага селянських посівів за 10 років зросла майже втричі, плантаторських посівів зменшилася на одну п'яту, заводських посівів стало менше майже на одну п'яту частину. Цю прогресивну для селянського господарства еволюцію загальмувала Перша світова війна і обірвала революцію 1917 р. Найбільше зросла за 1904 - 1914 рр. питома вага селянських посівів буряка на Харківщині: з 8,3% до 36,7%. Це і не дивно — Харківщина була головним осередком цукропромисловості на Лівобережжі. На

другому місці стояла Чернігівщина (16% в 1904 р. і 128,2% у 1914 р.). На останньому місці - Полтавщина (1,6% в 1904 р. і 9,2% в 1914 р.). Але щодо темпів приросту селянських посівів буряка, то Полтавщина займала перше місце на Лівобережжі (збільшення і шість разів за десять років). І це явище цілком зрозуміле: у губернії, окрім Константинопільського повіту, переважали середні і дрібні поміщицькі маєтки, на земельні угіддя яких не могли розраховувати нові цукрові заводи, побудовані в 1904 - 1914 рр. Отже, ставка, з огляду на перспективу розвитку галузі, робилася на селянські посіви буряка.

Заводчики не залишали поза своєю увагою селянські посіви буряка. Вони намагалися взяти під свій контроль ці посіви шляхом широкого застосування системи авансів або задатків під майбутні посіви. Заводчикам це було вигідно з огляду на зростаючу конкуренцію між заводами за сировину; тиску великих постачальників буряка (плантаторів) у питанні плати за буряк. Селяни виступали конкурентами великим постачальникам, збивали їх ціну і це було на користь цукрозаводчикам. Під час посіву заводоуправління забезпечували селян насінням буряка, розплачувалися за даний буряк не лише грішми, а й видавали жом та мелясу - дешеві та калорійні корми для селянської худоби.

Аналіз структури польових посівів різних посівних груп селян виявив, що вирощування тої або іншої сільськогосподарської культури в селянському господарстві України, а отже і Лівобережжя, визначався кількома факторами. Передусім, ставилося завдання забезпечити натурально-споживчі потреби родини. Особливо помітний цей мотив у малопосівних господарствах. Лише після задоволення натуральних потреб селяни звертали увагу на ринкові культури. Саме тому і в найбільших селянських господарствах натурально-споживчі культури не зникали, їх сіяли стільки, щоб задовольнити потреби сім'ї. В той же час аналіз показав, що трудомісткість вирощування певної культури серйозно впливала на поширення її посівів.

Значною перепорою у справі залучення селянських господарств до посіву буряків була дуже низька розцінка останніх. Селяни, під тиском гострої потреби в авансах, майже завжди продавали буряки заводу по вкрай не вигідній для себе ціні. Селянські буряки завжди оцінювалися нижче плантаторських. Мотивувалося це явище заводоуправліннями тим, що буцімто селянські буряки мали нижчу цукристість, більшу засміченість і т. п. Окрім того, при прийманні буряка на заводах набуло поширення звичайнісіньке шахрайство, обрахунки селян на заводських приймальних пунктах тощо. Не дивно, що ті заводи, котрі особливо безсовісно експлуатували селянських здавачів буряка, об'єктивно гальмували поширення селянських посівів. За таких умов

селяни вважали для себе за краще найматися на обробіток плантаторських посівів, ніж вирощувати буряк у себе у господарстві [18].

Але життя не стояло на місці. Для боротьби з несправедливими умовами контрактації посівів буряка і здирництвом при прийманні коренів на завод, низькими заготівельними цінами на буряк селянські господарства на початку ХХ ст. почали об'єднувати у збутові бурякові кооперативи [19].

Ініціативу у справі кооперування поставки селянського буряка на цукрозаводи взяла у свої руки кредитна кооперація. Так як селянські посіви буряка були дуже дрібні (по 0,25 - 0,5 дес. на двір), то цукрозаводам було досить складно вести справи і підписувати контракти із сотнями і тисячами дрібних господарств. Єдиним виходом із цього становища було кооперування селян, їх об'єднання у товариства та гуртки. На початку ХХ ст. це було сезонне кооперування, що мало примітивні форми, безстатутне, а інколи і зовсім не оформлене. Але воно все ж підвищувало акуратність у виконанні угод з цукрозаводами, підвищувало здатність селян-здатчиків буряка чинити опір кабальним формам експлуатації, значно полегшувало та спрощувало розрахунки із заводами, усувало посередників між селянами і цукровими підприємствами.

Бурякосіючі кооперативи об'єднували, як правило, невелике число селянських господарств, в середньому 15 -20 дворів в одному кооперативі. Зрозуміло, що таке об'єднання мало незначну площу (пересічно 30 -40 дес. посіву на кооператив) [19, с. 9]. Але зустрічалися і великі кооперативні об'єднання. Так, Боромлянське кредитне товариство Охтирського повіту на Харківщині законтрактувало в 1911 р. 1200 дес. посіву цукрових буряків [20]. Мало-Історопський цукровий завод Лебединського повіту Харківської губернії в 1911 р. заключив контракт на поставку буряка з селянськими кредитними товариствами з площі 1625 дес., а в 1913 р. вже з площі 3200 дес. Всього на завод поставили буряк з 6330 дес. Отже, більше половини припадало на кооперативні посіви [21]. Але в цілому по Україні, зокрема і на Лівобережжі, бурякова кооперація робила тільки перші кроки, її економічне значення було ще доволі слабке.

Важливим показником рівні агрокультури бурякосіючого господарства була врожайність цукристих. Більш-менш достовірні дані про врожаї та кількість зібраного цукрового буряка в країні є тільки з 1881/1882 господарського року. Це дані акцизного відомства [22]. Але лише з 1904/1905 р. є систематичні відомості про врожаї заводські, плантаторські та селянські. У дореволюційній агрономічній науці вважалося, що врожаї буряків у 750 пудів з десятини поганий. 1200 пудів - середній, а 2750 пудів – добрий [23].

Врожай цукрового буряка в Російській імперії, порівняно з врожаєми у країнах Західної Європи, був значно нижчим, Так пересічно за 1881 - 1912 рр. врожай у Російській імперії коливався у межах 798 - 1310 пудів з десятини (пересічно 973 пуди), тоді як у західноєвропейських країнах він становив понад 2000 пудів. Але в передових господарствах Лівобережжя, таких як Тростянецький маєток Л.Є.Кеніга, що в Охтирському повіті на Харківщині, середньорічний врожай за 1867 - 1910 рр. складав 1416 пудів з десятини, а в Гутянському маєтку Л.Є.Кеніга, що в Богодухівському повіті на Харківщині- 1283 пуди [24].

На Лівобережжі пересічна врожайність заводських і плантаторських буряків за 1904 - 1909 рр. складала 1121 пудів з десятини, а за 1910 - 1914 рр. - 1180 пудів, тобто була вищою ніж в цілому по країні і, зокрема, вищою ніж на Правобережжі. В роки Першої світової війни культура цукрового буряка підупала і врожайність за 1915 - 1917 рр. знизилася у заводських і плантаторських сівачів до 1162 пудів з десятини.

Ще один показник, що дуже впливав на вихід цукру з буряка - це якість буряка, його цукристість. Як зазначив один із провідних спеціалістів у галузі цукрової промисловості на початку ХХ ст. професор Харківського технологічного інституту М.Д. Зуєв, “найголовніша умова, яка забезпечує успіх будь-якого виробництва, полягає у тому, щоб сировина, яка поступала на завод у переробку, була якомога кращої якості і коштувала порівняно дешево, так як від цього залежить якість кінцевого продукту і менша його собівартість” [25]. Стан цукрового виробництва значною мірою характеризується виходом цукру, вираженого у відсотках від ваги цукру до буряка.

На початку ХХ ст. у зразкових господарствах Л.Є Кеніга у Тростянецькому маєтку Охтирського повіту на Харківщині часто бували роки, коли буряк пересічно містив до 20% цукру. Для порівняння, кращі західноєвропейські сорти Вильторена або Кнауера давали буряк з цукристістю 20 -24%[26]. Поруч із загальним ростом цукробурякового господарства поліпшувалась якість вирощеного буряка. Так, у 1894/1895 р. цукристість буряків на Лівобережжі становила 9,2%. Це означало низьку якість вирощених коренів. За наступні майже двадцять років цукристість буряків поступово зростала і досягла в 1911/1912 р. 14,9%, тобто це вже були буряки середньої якості. [27]. Це був найкращий показник у порівнянні з іншими бурякосіючими регіонами Російської імперії. Для порівняння, цукристість буряка в 1912 р. становила: у Німеччині - 14,6%, у Австро-Угорщині - 13,4%, у Франції - 13,0% [28]. Тобто, по якості вирощених буряків Україна не поступалася західноєвропейським країнам, а в останні роки перед

першою світовою війною навіть почала випереджати їх. Звичайно, ці успіхи само собою не прийшли.

Наприкінці XIX - на початку XX ст. вітчизняна агрономічна наука дуже плідно працювала над поліпшенням якості і збільшенням врожайності цукрового буряка. Правило, встановлене відомим цукрозаводчиком і фундатором цукрової промисловості в Росії і зокрема в Україні графом Бобринським: “Поля під буряк обробляли так, щоб на них було видно слід малої пташки”, мало велике значення для успіхів бурякосіючого господарства [29].

Загалом сировинна база цукрової промисловості регіону в цілому забезпечувала потреби заводів у буряках, невпинно зростала питома вага селянських посівів буряка, зародилася селянська бурякосіюча кооперація. Повільно, але неухильно, зростала врожайність цукрових коренів, поліпшувалася якість. Лівобережжя на початку XX ст. ще далеко не вичерпало своїх можливостей у плані розширення матеріально-технічної бази цукрової промисловості і швидко наздоганяло Правобережжя по цьому показнику.

Джерела та література

1. Пакульський Н.А. Описание Ново-Быковского свеклосахарного завода Козелецкого уезда Черниговской губернии. Киев, 1900. С. 26.
2. Раковський Л.Е. Цукрова промисловість України в 60-90-і роки XIX ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 1995. 18 с.;
3. Марочко В. І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. 217 с.;
4. Заец А.С. Рынок сахара: проблемы теории и практики. Київ, 1998. С. 73–75.;
5. Калініченко В. В. Історія українського селянства. Київ: Наук. думка, 2006. Т. 2. 653 с.
6. Абалкин Л.И. Предпринимательство и предприниматели России: От истоков до начала XX века / Л. И. Абалкин. М.: РОССПЭН, 1997. 344 с.
7. Хорькова Е.П. История предпринимательства и меценатства в России / Е.П. Хорькова. М.: ПРИОР, 1998. 496 с.
8. Lukawski Z. PolskawRosji 1863-1914 / Z. Lukawski. – Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawn. Polskiej Akademii Nauk, 1978. 229 s.;
9. Jezierski A. Problemy rozwoju gospodarczego ziem polskich w XIX-XX w. / A. Jezierski. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1984. 294 s.
10. Nickel S. Die Deutschen in Wolhynien / S. Nickel. – Kiev, Charkow: Staatsverlag der nationalen Minderheiten der USSR, 1935. 125 s.;
11. Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick / N. Arndt. – Würzburg: Kraft Verlag, 1994. 96 s.;
12. Praxenthaler B. Antennbestände über Wolhyniendeutschen im Gebietsarchiv Schitomir / B. Praxenthaler. – München: OsteuropaInstitut, 1995. 101 s.

13. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. Вып. I: Европейская Россия: по уездным, по губернским и по районным итогам. Петроград, 1916.
14. Сумський облдержархів. Ф. 235. Оп. 1. Спр. 122. Арк. 8–27.
15. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. Полтава, 1917. С. 33;
16. Бюллетень губстатбюро Черниговщины. Чернигов, 1923. № 3–4. С. 8;
17. Сельское хозяйство Украины: статистический сборник. Харьков, 1923. С. 115.
18. Нестеров А.Ф. К земельному вопросу в сахарной промышленности // Вісник цукрової промисловості. Київ, 1920. № 1. С. 22–23.
19. Марголин Д.М. Культура сахарной свеклы у крестьян // Записки по свеклосахарной промышленности Киевского отделения Императорского Русского технического общества. Киев, 1913. Т. 43. С. 14.
20. Воблий К.Г. Кооперация в свеклосахарной промышленности // Вісник цукрової промисловості. Київ, 1923. № 11–12. С. 82.
21. Описание Харьково-Романовского (Мало-Исторопского) свеклосахарного завода и имения. Киев, 1913. С. 4.
22. Толпыгин М.А. Сахарная промышленность от основания до настоящего времени. Киев, 1894. С. 21.
23. Воблий К.Г. Економічна географія України. Київ, 1925. С. 84.
24. Толпыгин М.А. Обзор сахарной промышленности в России за истекшее производство сахароварения 1912/13 года и частично за текущее производство 1913/14 года. Киев, 1914. С. 3.
25. Зуев М.Д. Сахар и его производство. Харьков, 1923. С. 8.
26. Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. Киев, 1922. Вып. 1. С. 14.
27. Волохов Л.Ф. Сахарная промышленность России в цифрах. Киев, 1913. С. 46–47; Воблий К.Г. Економічна географія України. Київ, 1925. С. 171.
28. Корхов А.П. Тростниковый и свекловичный сахар в мировом производстве и перспективы развития сахарной промышленности Украины – Великоросии. Сумы, 1921. С. 63.
29. Толпыгин М.А. Сахарная промышленность от основания до настоящего времени. Киев, 1894. С. 20

Романець Наталя Радомирівна
*д.і.н., доцент, професор кафедри
історії України та правознавства
ДВНЗ «Криворізький державний
педагогічний університет»*

(м. Кривий Ріг)

НАСИЛЬСТВО ЯК ПОВСЯКДЕННІСТЬ: ДО ПИТАННЯ ПРО МЕХАНІЗМИ ТА НАСЛІДКИ МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1928–1938 рр.).

У статті проаналізовано соціальні та морально-психологічні наслідки масових репресій в українському селі у 1928–1938 рр. Показано, що створена владою у роки сталінської модернізації аграрного сектора система тотального насильства в українському селі призвела до маргіналізації і деморалізації селянського суспільства. При цьому насильство почало сприйматися як норма у стосунках влади і селянства.

Ключові слова: репресії, насильство, радянська влада, органи юстиції, ДПУ

В сучасному українському історіографічному просторі тема сталінського терору проти селянства 1920–1930 рр. належить до розряду тих, актуальність яких визначається не лише суто науковим, але й суспільно-політичним інтересом. Об'єктивне дослідження характеру, масштабів репресивних дій влади, встановлення їхніх соціально-економічних та морально-психологічних наслідків створює передумови для осягнення причин існуючих соціальних протиріч та конфліктів, а відтак виступає важливим підґрунтям для громадянського примирення в Україні, налагодження «мирного діалогу» з минулим.

Останніми роками вітчизняні і зарубіжні науковці докладають значних зусиль для вивчення репресивної складової сталінської модернізації аграрного сектора. Помітним внеском у висвітлення цієї теми стали праці С. Кульчицького [1], М. Івницького [2], Ю. Шаповала [3]. Проте і нині залишається чимало аспектів, які потребують подальшого дослідження. Серед них – процес трансформації українського селянського соціуму під впливом терору. Тому у пропонованій статті, підготовленій на основі розсекречених архівних документів, більшість із

яких вперше вводяться до наукового обігу, автор ставить за мету проаналізувати соціальні та морально-психологічні наслідки масових репресій в українському селі 1928–1938 рр.

Інтенсифікація репресивних акцій під час сталінської модернізації аграрного сектора, надання терору масового, тотального характеру призвело до того, що фізичне, економічне, психологічне насильство перетворюється на повсякденність у житті колективізованого українського села. З моменту застосування надзвичайних заходів під час хлібозаготівельної кампанії 1927/28 р. в офіційних документах партійних і радянських установ, органів юстиції та ДПУ набуває поширення термін «порушення революційної законності». Як «злочинне порушення революційної законності» кваліфікувалися незаконні штрафи, обшуки, експропріації майна, арешти, застосування фізичного насильства представниками влади щодо селян. Використовуючи термін «порушення революційної законності», центральна і республіканська влада намагалася відмежуватися від дій місцевого керівництва, яке нібито неправильно впроваджувало в життя її настанови, свідомо допускало зловживання й перекручення, і перекладала таким чином провинку на виконавців. Застосування самого терміна «порушення соціалістичної законності» свідчило, що в державі остаточно сформувалося поняття абсолютної «презумпції невинуватості» верховної влади, «генеральної лінії» партії. Хоча, як справедливо зазначає історик А. Сахаров, «сама лінія керівництва якраз і штовхала місцеву владу на беззаконні дії. Ті, хто відповідав за втілення в життя лінії партії та уряду, робили це відповідно до свого культурного рівня, досвіду роботу в партійних, радянських, каральних органах» [4, с. 48].

Від 1927 р. кількість випадків «злочинного порушення революційної законності» в республіці невпинно зростала. Якщо в 1927 р. судами УСРР розглянуто 816 кримінальних справ про перевищення влади, то в 1928 р. – уже 1663, у 1929 р. – 1 902, у 1930 р. – 2 712, у 1931 р. – 2 500 (за неповними даними). Паралельно збільшувалася й кількість випадків «кваліфікованого злочинного порушення революційної законності (поєднаного з насильством, застосуванням зброї, спричиненням тяжких наслідків)». Так, у 1927 р. розглянуто близько 400 справ цієї категорії, у 1928 р. – 829, у 1929 р. – 752, у 1930 – 1 095, у 1931 р. – приблизно 1 200. Переважна більшість фактів «порушень революційної законності» припадали на село, приміром, у 1931 р. 87,5 % звичайних і 85 % кваліфікованих злочинів [5, арк. 90–91].

Наркомат юстиції та Генеральна прокуратура республіки пояснювали зростання кількості таких кримінальних справ наприкінці 1929 р. – у першій половині 1930 р. здійсненням розкуркулення на базі

суцільної колективізації. Так, за інформаційними матеріалами ОДПУ станом на 15 травня 1930 р. в 37 округах України із загальної кількості 9 908 сільрад перегинами й викривленнями в процесі розкуркулення та колективізації були вражені 3 327 [6, с. 348]. На 29 березня 1930 р. тут «за викривлення партійної лінії під час проведення поточних кампаній на селі» притягнуто до відповідальності 4 001 особу, із них 328 віддано під суд і 478 заарештовано [7, с. 240].

У 1931 р. основна маса справ про перекурчення пов'язувалися із хлібозаготівельною кампанією 1931/32 р., супроводжуваною «нелюдськими катуваннями» нездавців хліба, яких били, «роздягали до гола, примушували стояти на колінах, наклеювали на груди плакати з різними написами і водили по селу, роздягали жінок, виводили роздягнених на мороз і в степ, тримали по кілька днів в холодних ямах, не давали їсти і спати, били револьверами, руйнували будівлі» [5, арк. 17].

Свого апогею «порушення ревзаконності» сягнули під час хлібозаготівель 1932/33 р., коли в буквальному розумінні кулаком численні заготівельники вибивали хліб з голодуючого українського села. Приміром, у с. Лозоватка Криворізького району уповноважені міськпарткому Пушкарьов та Котов за невиконання хлібозаготівель заперли в льоху селянку Гайську, протримали її до вечора, після чого побили. А перед тим, як звільнити, суворо попередили, щоб нікому про це не розповідала [8, арк. 74]. За неповними даними ДПУ УСРР, протягом грудня 1932 р. – січня 1933 р. такі факти зафіксовані в 183 селах 92 районів України, а найбільше у Вінницькій області – у 50 селах 25 районів [9, с. 506].

Навесні й улітку 1933 р. виснажених від голоду, напівмертвих українських колгоспників стусанами почали виганяти на роботу, а побиттям карали за прогули та невиконання трудовнів. У такий спосіб голови колгоспів і бригадири намагалися подолати «трудоий нігілізм» колгоспників, які не бажали задарма працювати на державу. Для прикладу, член сільради с. Лісові Хутори Носівського району Чернігівської області Дорошенко сильно побив колгоспника Маслака за відмову виїхати на поле для підняття зябу [10, с. 515].

Всього, під час збиральної та хлібозаготівельної кампанії 1933 р. «порушення революційної законності» мали місце в 64 селах 39 районів республіки. Серед порушників — 10 секретарів партосередків, 15 голів сільрад і їхніх заступників, 28 голів колгоспів, 7 бригадирів, 6 рахівників колгоспів, 23 сільські активісти, 4 районні працівники, яких звинувачували в незаконних арештах, штрафх, побитті, знущаннях із селян, самосудах. ЦК КП(б)У підкреслював, що «нерідко побиття та знущання набували винятково жорстокого характеру», унаслідок чого із 93 потерпілих померли від побиття 24 особи [11, арк. 99–100].

Уявлення про масштаби «порушень революційної законності» дають і матеріали розслідування комісії ЦКК КП(б)У, яка впродовж 17–27 вересня 1933 р. проводила обстеження в 20 із 36 районів Чернігівської області, вивчаючи скарги селян, інформаційні повідомлення ДПУ, судово-слідчі справи, рішення місцевих органів влади. У результаті факти «відвертого адміністративного свавілля, яке межувало з політичним бандитизмом» (побиття і знущання із селян, викривлення податкової та штрафної політик, масове привласнення й розкрадання незаконно конфіскованого майна), зафіксовані у 12 із 20 районів області [11, арк. 109].

Оскільки на фоні масштабної соціально-економічної кризи, яку переживав «модернізований» аграрний сектор, свавілля місцевих можновладців ставало додатковим подразником у стосунках влади й селянства, центральне керівництво держави після завершення сільськогосподарських кампаній проводило ритуальні акції з наведення порядку: публічно, але не дуже суворо карало винних, декларуючи, що в подальшому не допустить нових перекручень. 25 червня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР навіть ухвалили спільну постанову під красномовною назвою «Про революційну законність», яка націлила органи юстиції на суворе покарання «посадових осіб у разі порушення прав трудящих, особливо у випадках незаконних арештів, обшуків, конфіскації або вилучення майна тощо» [12, с. 284].

Натомість прийняття цієї постанови практично не вплинуло на методи заготівельної кампанії 1932/33 р., під час якої партійне керівництво республіки знову розгорнуло «рішучу боротьбу з фактами хуліганства та злодійських дій (привласнення майна нездавців хліба)». 29 грудня 1932 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У за участю Л. Кагановича навіть ухвалили рішення: «Усі матеріали, що надходять про перекручення з боку районних і сільських працівників та уповноважених, після перевірки розглядати в трійці ЦК по репресіях». Комісії політбюро ЦК КП(б)У в складі М. Хатаєвича, К. Карлсона, В. Кисельова доручалося виділити 4–5 найбільш значних фактів хуліганства та крадіжок з боку посадових осіб, суворо покарати винуватців через суд з опублікуванням інформації в усіх районних газетах [13, арк. 180].

Зазначимо, що справи про застосування фізичних методів «виховання» колгоспників набували особливого розголосу лише в тих випадках, коли жертва насильства була членом ЛКСМУ, партії, активістом, ударником. Тоді органи ДПУ й прокуратури розглядали їх як «терористичні акти, здійснені класовим ворогом з метою класової помсти». Саме так кваліфікували побиття головою колгоспу ім. Сталіна Ворошилівської сільради Олександрійського району Лемішем колгоспниці М. Коваленко, яка від нанесених травм померла [14, арк. 668, 670].

Інформаційні повідомлення органів ДПУ, прокуратури, райпарткомів про «порушення революційної законності» доводять, що багато місцевих можновладців уважали рукоприкладство невід'ємним елементом будь-якої господарсько-політичної кампанії. Саме цим пояснюється негативна реакція окремих районних та сільських керівників на директиву-інструкцію ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка декларувала припинення масових каральних акцій проти селянства. Ці очільники стверджували, що без застосування надзвичайних методів впливу на селян вони не зможуть забезпечити виконання державних посівних, збиральних, заготівельних планів. Так, голова Слобідської сільради Путивльського району Чернігівської області Ярешко прямо заявив: «Тепер кампаній нам не можна виконувати, нехай їх виконують ті, хто цю постанову підписав» [11, арк. 110].

Щоб припинити рукоприкладство посадових осіб, Наркомат юстиції УСРР видав у жовтні 1934 р. директиву, яка зобов'язала органи прокуратури забезпечити розгляд указаних справ у найкоротші терміни, а самі справи взяти на особливий облік. Осіб, винних у нанесенні побоїв колгоспникам, не зважаючи на їхні посади, мали притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 98 КК УСРР, «за перевищення влади або службових повноважень», яка передбачала покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше шести місяців [15, арк. 93]. За обтяжуючих обставин («якщо перевищення влади знайшло вираження у насильстві, застосуванні зброї, катуванні або діях, що принижують гідність потерпілого») строк позбавлення волі зростав до 3 років [16, с. 105].

Між тим, документи свідчать, що місцевих керівників було важко примусити відмовитися від фізичних методів впливу на селян. Поширенню насильства в українському селі сприяло те, що ще під час суцільної колективізації місцеві очільники звикли діяти не за законом, а радше за принципом «політичної доцільності», сприймаючи чергові настанови про відновлення соціалістичної законності як ритуальні й не приділяючи їх виконанню належної уваги. Так, у директивному листі Наркомату юстиції УСРР від 20 жовтня 1930 р. прямо вказувалося, що «революційну законність слід розуміти як відбиток в конкретних нормах політики нашої партії. Соціальна небезпечність учинків оцінюється залежно від того, як і наскільки вони перешкоджають соціалістичному будівництву» [17, арк. 110]. Відповідно до такої «політизованої» логіки злочинцем уважався селянин, який відмовлявся виконувати нереальний заготівельний план, а не уповноважений, який фізичними методами впливу забезпечив його виконання.

Тому, незважаючи на проголошену владою боротьбу з «порушеннями революційної законності», в окремих селах республіки у постго-

лodomорний період навіть спостерігалось зростання кількості випадків «побиття колгоспників і дітей головами колгоспів, сільрад і вчителів». Якщо в 1935 р. в колгоспах району діяльності Вахновської МТС Липовецького району Вінницької області зафіксовано два випадки побиття селян, то в 1936 р. – уже 19 по відношенню до 32 осіб, зокрема 14 дітей [18, арк. 18]. Через це боротьба з фізичним насильством посадових осіб у 1933–1936 рр. набуває перманентного характеру, що доводять численні директиви органів юстиції республіки і спецвідомлення ДПУ–НКВС.

Неефективність боротьби з рукоприкладством місцевих очільників пояснюється тим, що покарання порушників нерідко мали формальний характер. Так, голову й бригадира артїлі «Новий рух» Покровського району Дніпропетровської області за побиття колгоспників протягом серпня – вересня 1933 р. засудили до позбавлення волі на термін від 6 до 7 років, але через декілька днів після винесення вироку їх відпустили із Запорізького БУПРу, і вони спокійно повернулися додому. Не дивно, що в колгоспі почалися розмови, що «боротьба з порушниками революційної законності – це несерйозна боротьба» [19, арк. 110].

Траплялися й випадки, коли колгоспних і сільських керівників декілька разів притягували до кримінальної відповідальності за зловживання, а вони попри це продовжували залишатися на посаді й виконувати свої обов'язки. Приміром, уже згаданий голова колгоспу ім. Сталіна Леміш протягом 1932 р. тричі потрапляв на лаву підсудних за «викривлення класової лінії» [14, арк. 687].

Аналіз численних судових вироків дає змогу зробити висновок, що «порушників революційної законності» засуджували здебільшого до незначних термінів ув'язнення без обмеження в правах після відбуття покарання. Уповноваженого із хлібозаготівель у с. Троїцьке Нововасилівського району М. Демченка, наприклад, за безпідставний арешт і побиття громадян засуджено лише до 1,5 року позбавлення волі. А бригадира артїлі ім. Сталіна Солонянського району С. Малого за грубе поводження з колгоспниками та побиття селянина Пікінера засудили до 6 місяців примусової праці [20, арк. 10].

Судова статистика доводить, що перекруткам не варто було боятися застосування до них «твердої репресії». За даними Наркомату юстиції УСРР, у 1931 р. розгляд подібних справ у республіці завершувався такими покараннями: позбавленням волі – у 23,5 % випадків, умовним засудженням – у 24 %, примусовими роботами – у 45 %, громадською доганою – у 6,7 % [5, арк. 111]. Окреслена «м'якість покарань» різко контрастує з практикою застосування закону від 7 серпня 1932 р.

Вагому роль у м'якості покарань перекрутників ревзаконності відіграло й доволі поблажливе ставлення обласного та районного керівництва. Деякі партійні очільники кваліфікували рукоприкладство «як помилки, за які судити не потрібно, а достатньо обмежитися міцними вказівками» [21, арк. 53]. Перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич неодноразово заявляв, що «не завжди вигідно й правильно судити гарних голів сільрад і колгоспів, які схильні до виправлення у майбутньому своїх помилок і безумовно принесуть багато користі» [22, арк. 542].

Своєю чергою, це впливало на позицію прокуратури, яка закривала справи про «порушення революційної законності», аргументуючи, «що злочин скоєно в надзвичайно складних умовах роботи», він не призвів «до будь-яких тяжких наслідків» тощо. Імовірно, малося на увазі, що після побиття чи тортур ніхто із селян не загинув. Урешті причиною закриття справи могла бути втрата нею актуальності «на цей момент», що, на погляд прокуратури, робило проведення слідства недоцільним [21, арк. 57]. Замість притягнення до кримінальної відповідальності до перекрутників застосовували лише дисциплінарні заходи, але, звільнивши з посад у сільраді чи колгоспі, їх призначали на роботу до інших сіл, де вони продовжували знущатися із селян.

У тих випадках, коли «порушення революційної законності» були масовими і призводили до летальних наслідків, фігурантам справ приписували додаткові контрреволюційні злочини, унаслідок чого справа із покарання посадовців-перекрутників перетворювалася на притягнення до кримінальної відповідальності чергових контрреволюціонерів. Крім того, факти фізичного насильства над селянами інтерпретували як шкідницьку діяльність, що мала на меті викликати невдоволення колгоспників. Подібні формулювання дуже нагадують визначення в кримінальних справах «шкідників» доби «Великого терору».

Показовою у цьому плані була справа керівництва с. Гур'івка Долинського району, дії яких відрізнялися особливою жорстокістю. Місцеві можновладці (голови колгоспів «Жовтнева воля» та «Прогрес», бригадири, члени правління) для допитів селян відкрили спеціальну кімнату, обладнавши її засобами катування – залізними ланцюгами, батогами, ключками. Якщо колгоспник чим-небудь «завинив» перед начальниками, то його доставляли сюди й проводили дізнання. Наприклад, селянина Єфима Бешевця під час допиту роздягнули, били, вогнем лампи палили статеві органи. Його звільнили з-під арешту лише після того, як дружина продала корову і заплатила викуп бригадиру О. Черевіку – 200 крб [23, арк. 58, 59].

Документи свідчать, що більшість селян була піддана тортурам за дрібні крадіжки продовольства: шматок хліба, жменю цибулі або взагалі за підозрою у їхньому скоєнні. Екзекуції, організовані керівництвом колгоспів, були настільки жорстокими, що під час допитів від побоїв загинуло 7 селян. Мешканці Гур'івки були сильно залякані, що навіть не насмілювалися ховати закатованих. Так, одноосібниця-біднячка Парасковія Карпець розповіла, що боялася піти за сином Іваном, забитим Черевиком, і викинутим до моста. Тому її сина привезли сусіди і зарили, «як собаку, без будь-яких обрядів». Також селяни не реєстрували смертей членів своїх сімей в сільраді – не заявили про 4 із 7 померлих. Мешканцям села було важко довести, що вони постраждали від дій керівництва колгоспів, оскільки місцевому лікарю заборонили надавати будь-які довідки та висновки про побої [23, арк. 59, 61, 67, 68].

Залякані селяни навіть не намагалися поскаржитись на дії місцевих функціонерів, а лише тікали із села. Справа щодо керівництва села була порушена лише після втручання політвідділу Братолубівської МТС, яка знаходилася поблизу [23, арк. 73]. Проте Дніпропетровський облвідділ ДПУ «оформив» справу керівництва с. Гур'івка Долинського району як справу «контрреволюційної куркульської групи», члени якої – «куркулі та політбандити» – обвинувачували не лише в «терорі над колгоспниками» (побиття 20 селян-бідняків), але й у «шкідництві» та «масовому викривленні штрафної політики з метою створення невдоволення серед колгоспників» [24, арк. 52].

В цілому, справжні наміри влади, яка декларувала суворе покарання «порушників ревзаконності», наочно ілюструє амністія, проведена наприкінці 1930 р. «на відзначення XIII річниці Жовтневої революції». Амністія поширювалася на осіб, засуджених за скоєння посадових злочинів «в складних умовах гострої класової боротьби, через недостатній досвід у роботі» в період з 1 січня 1928 р. до 7 листопада 1930 р. (включно) «при проведенні заходів Уряду СРСР і УСРР <...> (колективізація сільського господарства, розкуркулення, хлібозаготівлі, розміщення держпозик тощо)». Показово, що метою амністії було залучення «перекрутників» до «активної участі в соціалістичному будівництві» [25, арк. 39, 43, 44].

Характеризуючи соціальні та морально-психологічні наслідки каральних акцій влади в українському селі, передусім зазначимо, що застосування репресій зумовило процеси маргіналізації в селянському середовищі. Розкуркулені, засуджені за невиконання держзобов'язань селяни поповнювали лави так званого «декласованого елемента». Вони, мешкаючи в селі, подеколи перетворювалися на своєрідних вигнанців — до колективних об'єднань їх не приймали, землей і сіль-

госпреманентом не наділяли. Зазвичай розкуркулені й репресовані перебивалися за рахунок тимчасових заробітків, наймаючись до односельців. При цьому вони залишалися у центрі уваги місцевої влади, яка пильнувала кожен їхній крок, покладаючи на них провину за всі негаразди в колгоспі чи селі, використовуючи їх «потенційними винуватцями» під час проведення чергових репресивних акцій. 3-поміж засуджених спецколегіями Верховного й обласних судів УСРР у 1935 р. куркулі й так звані «декласований елемент» були найчисельнішими — 1 232 особи з 3 539 засуджених. У 1936 р. їхня чисельність зменшилася, але все ж таки залишалася значною — 568 з 4 247 засуджених [18, арк. 22].

Важливим наслідком державного терору стало упокорення українського села. Якщо перші репресивні акції влади викликали відкритий спротив селянського середовища, то згодом українське село звекає жити в умовах терору. Насильство перетворюється на повсякденність, сприймається як норма стосунків влади й селянства, породжує, з одного боку, соціальну апатію, нездатність до колективних дій, з іншого, — тотальну недовіру до будь-яких владних структур. На рівень селянської зневіри тієї доби вказує той факт, що у випадках «порушень ревзаконності» селяни часто відмовлялись апелювати до вищих владних інституцій, вважаючи цю справу безперспективною. На їхню думку, органи юстиції, «суд, міліція, ДПУ, прокуратура були лише димовою завісою».

Щоденне фізичне, економічне, психологічне насильство, яке перетворилося на повсякденне явище в житті колективізованого села, призвело до деформації людської психіки, девальвації цінності людського життя, деморалізації селянського суспільства. Звідси й жорстокі розправи із крадіями під час селянських самосудів 1933 р.

Водночас відмова селян від активних форм спротиву, зовнішня лояльність до влади обернулися прихованим саботажем, що зокрема втілювалось у процесі своєрідної «деколективізації» в постголодоморний період. У зв'язку з цим можна погодитися з українським істориком Л. Гриневич, яка вважає, що «масові репресії формували потенційну опозиційність» селянської спільноти до сталінського режиму, «зокрема готовність при зручних обставинах (скажімо, у разі війни) виступити проти нього» [26, с. 541]. Чутки про «наближення війни» або про «початок збройного повстання», які постійно циркулювали в селянському середовищі в 1930-х рр. («Папа Римський виступив на захист куркулів і організує війну»), «Прикордонні війська, що стоять на кордоні з Афганістаном, дізнавшись, що в СРСР відбувається пограбування селян та їхніх родин, кинули кордон і будуть захищати від

грабiжницької влади» [27, арк. 41]), свiдчать, що саме iз зовнiшньою агресiєю українське селянство пов'язувало звiльнення вiд ненависної влади бiльшовикiв.

Джерела та лiтература

1. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощi усвідомлення / Станiслав Владиславович Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.
2. Ивницкий Н. А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.) / Николай Алексеевич Ивницкий. – М.: РАН. Институт российской истории, Университет г. Торонто, 2000. – 350 с.
3. Шаповал Ю. І. Голодомор і репресії в Україні / Ю. Г. Шаповал // Критика. – 2008. – № 12. – С. 8–10.
4. Сахаров А. Н. 1930: год «коренного перелома» и начала Большого террора / А. Н. Сахаров // Вопросы истории. – 2008. – № 9. – С. 40–69.
5. Центральний державний архiв громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф.1, оп. 20, спр. 5488.
6. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг.– 864 с.
7. Васильев В. Колективiзацiя i селянський опiр на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / В. Васильев, Л. Віола. – Вінниця: ЛОГОС, 1997. – 536 с.
8. Державний архiв Днiпропетровської облaстi (далі Держархiв Днiпропетровської обл.), ф. Р-1520, оп. 3, спр. 4.
9. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 рокiв в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: Вид. дiм «Києво-Могилянська академiя», 2008. – 604 с.
10. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 2: 1932–1934 гг.– 840 с.
11. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 6390.
12. Хрестоматiя з iсторiї держави i права України: у 2-х т.: навч. посiб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. Освiти / [ред. В. Д. Гончаренко; уклад.: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький]. – К.: Видавничий дiм «In Jure», 2000. – Т. 2: Лютий 1917 р. – 1996 р.– 728 с.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 238.
14. Держархiв Днiпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 36.
15. Держархiв Днiпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 76.
16. Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты) / [под ред. Д. С. Карева; сост.: Е. М. Ворожейкин, О. И. Гацихо, Е. Д. Даманина, Ю. Г. Трещетников, О. Ф. Шишов, А. М. Яковлев]. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957. – 532 с.
17. Центральний державний архiв вищих органiв влади та управлiння України (далі ЦДАВО України), ф. 8, оп. 14, спр. 294.
18. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 7065.
19. Держархiв Днiпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 85.

20. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 35.
21. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 1494.
22. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 129.
23. Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 958.
24. Державний архів Служби безпеки України, м. Київ, ф. 16, оп. 27, спр. 9.
25. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1519, оп. 1, спр. 1.
26. Гриневич Л. В. Морально-психологічний аспект державного терору / Л. В. Гриневич // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси/ НАН України; Інститут історії України / [відп. ред. В. А. Смолій]. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 534–541.
27. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1518, оп. 1, спр. 4.

УДК 64.3 (4Укр) 61

Капустян Ганна Тимофіївна

*д.і.н., професор
кафедри теорії, історії держави та права
Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського
(м.Кременчук)*

ЛІКВІДАЦІЯ КУРКУЛЬСТВА ЯК «КЛЯСИ» У СЕЛІ ЗАРУДДЯ

На прикладі полтавського села Заруддя зроблено аналіз деструктивних соціально-економічних та політичних дій з боку радянської держави стосовно українського села. В часі цей період позначився зломом НЕПу, до певної міри його ліберальних принципів, впровадження надзвичайних заходів, які включали в себе примусові хлібозаготівлі, непомірні податки, і, як наслідок за невиконання надмірних завдань, радянський політичний режим впроваджував репресивні заходи в першу чергу до основних виробників матеріальних благ заможних селян. У такий спосіб відбувалося становлення командно-репресивної системи управління. На основі архівних та опублікованих документів відстежуються трагічні долі окремих заможних родин с. Заруддя.

Ключові слова: Заруддя, заможний селянин, податки, командно-репресивна система.

Становлення командно-репресивної системи управління в українському селі в кінці 1920-х- початку 1930-х років супроводжувалося нищенням радянським політичним режимом духовних, моральних, суспільно-економічних засад традиційного селянського укладу. Видається важливим простежити перебіг цих процесів на конкретно-історичному прикладі. У даному випадку на прикладі села Заруддя, що на Полтавщині.

Село Заруддя розташоване в степу, на березі невеликої річки Крива Руда, яка впадає у річку Псел, неподалік її злиття з могутнім Дніпром. Це за 90 км на південний захід від Полтави. Село мало чотири вулиці. Територія села умовно поділялась на Гору, Низ, Новоселівку. Земельний масив навколо Заруддя складався переважно з чорнозему. Деякі прибережні частини річки Крива Руда покривали солончаки – непридатні для землеробства.

Після скасування кріпосного права 1861 р. переважна більшість селянських родин отримали за викуп недостатні для забезпечення продовольчих і грошових потреб сім'ї ділянки землі, які до того перебували у поміщика польського походження Потоцького. Можливостями, які відкривала Столипінська аграрна реформа у царській Росії (1906-1910рр.) найбільше з поміж інших скористався український селянин. Кілька зарудянських селянських родин: Маклаков Тихін, Маклаков Йосип, Маклаков Костя, Моргун Петро, придбавши землі через Селянський банк, засновують хутори Маклакових та Савранівський. У селі мешкали заможні селянські родини: брати Краснокутські: Антон, Іван, Яків; Моргун Федір (батько) і Моргун Парфентій (син); Краснокутський Іван Андрійович; Краснокутський Іван Антонович; Моргун Павло Гнатович; брати Тараненки – Корній і Семен; родина Просяників.

Після жовтневого перевороту 1917 року у 1918 році большевики впроваджують розподіл поміщицьких земель. Хутірські і заможні родини у Зарудді розкуркулують. Часті зміни політичної влади на теренах України і Заруддя унеможливили остаточну реалізацію декрету про землю. У 1920 році селянські родини отримують земельні наділи розміри яких головно коливались від 2-х до 3-х дес. Як згадували селяни, дві десятини землі не могли в достатній мірі забезпечити потреби родини у харчах та фуражу. З цієї причини багато сімей не могли утримувати велику рогату худобу: волів, коней або корів. Натомість розводили овець, які вимагали менше фуражних витрат аніж корова. Бідні селянські родини на своїй ділянці вирощували переважно картоплю, буряк, капусту, озиме жито, рідше овочі: огірки, помідори. Орна земля знаходилась за селом. Біля хати, переважно це невеликий шматок землі, росло кілька вишень, кущі дикої смородини, у лузі – калина. При-

крашали селянські подвір'я квіти – чорнобривці, біла зіронька, нічна фіалка, м'ята.

Періодичні приходи більшовицької влади в Україну і в Заруддя (1918-1920рр.) позначалися впровадженням так званого «воєнного комунізму», під час якого «воєнно-комуністичними» методами забезпечували здійснення податкової реквізиційної системи. Суть таких податкових зборів (продрозкладка) полягала у здачі селянами так званих «лишків» – сільськогосподарських продуктів, що залишалися в сільському обісті після їх розподілу для потреб родини на харчування, на фураж для худоби і для закладання майбутнього урожаю.

Продрозкладку здійснювали продзагони, до складу яких входили місцеві активісти, а очолював уповноважений (комісари, представники районних органів радянської влади, таємної поліції, міліції). Продрозкладка була нефіксована, а тому її вилучали за суб'єктивним визначенням членів продзагонів факту лишків продуктів у родині. Подібне зухвальство представників радянського політичного режиму викликало протест селян, вищим проявом якого ставав масовий селянський повстанський рух, що охоплював практично всю територію України протягом 1918-1921 рр.

У березні 1921 року радянський політичний режим радикально змінює систему оподаткування на селі. Замість продрозкладки впроваджують фіксований продподаток. Розмір якого селянин знав навесні. Однак, перші роки, визначеного більшовиками, НЕПу супроводжувалися голодом 1921-1923 рр. та продовженням реквізиційної податкової політики, так званого «воєнного комунізму». Варто зазначити, що в Україні податковий закон НЕПу не увійшов до осені 1921 р., аж після зібрання минулих продподатків – це й було однією з причин штучного голоду 1921-1923 років. Адже Україна, незважаючи на дворічну посуху, мала чим прогодувати українське населення, якщо б з України не забирали харчі для Росії та Україна не годувала втікачів з Росії.

Період нової економічної політики став часом відродження продуктивних сил села. Селянин став охоче працювати на землі, він був зацікавленим в результатах своєї праці. Поля оброблялись, збіжжя збиралось більше. Вільна торгівля, багатоукладність економіки сприяли господарському відродженню села, стимулювали господарську ініціативу селянина-виробника. «Гарно жилося людям мого села до колективізації, як я пам'ятаю і як розповідали мені мої тато, мама», – пригадувала Волювач Лідія Андріївна, 1921 року народження, мешканка Заруддя [1, с.53]. Віра Давидівна Кобеляцька згадує, що у господарстві її дідуся Юхима, який мав сина і дочку, було 10 дес. землі. При одруженні у 1924 році сина Давида, батька Віри Давидівни, вся земля переходила до нього. Доньці ж

в якості «посоха» (приданого) в родину чоловіка передавалася не земля, а гроші. У її батька, Давида Юхимовича, у господарстві була пара волів, другу пару волів ростили, їх називали «третяки», навчали орати, щоб ті ставали повноцінними волами, була корова, 2–3 десятки овець, троечотверо свиней. Із будівель: хата на дві половини, сарай, комора, хлів, клуня, млин, вітряк. Із інвентаря: плуг, рало, серпатки. Її родина вирощувала пшеницю, озимий ячмінь, кукурудзу, пlosкiнь, льон. На долині, біля хаги був став, який був поділений між господарями. На ставу прали, мочили коноплі. Орна земля складалася з кількох ділянок і знаходилась далеко на півночі від села [1, с. 67].

За роки НЕПу декому з господарів вдалося обжитись, придбати худобу, інвентар, навіть паровий. Так, на селі заговорили про господарську вдачу селянина-бідняка Буркала Івана, якому вдалось придбати, навіть, шарабан (тип відкритого візка з дерев'яними сидіннями, запрягався кіньми, використовувався для прогулянок, поїздок до церкви, на ярмарок тощо). Розбагатів він, виготовляючи мотуззя, налігачі, вірвовки з конопель та прядива, і продавав щотижня на ярмарку. Заможний селянин Лиходій придбав парову машину молотарку, інші у складчину – кінну молотарку, її ще називали «карусель», тому, що доводилось впрягати 3-4 коняки і водити по колу.

Літня пора – гаряча пора. Працювали від зорі до зорі у полі і у господі. У холодну пору жінки та дівчата виконували необхідні операції для виготовлення полотна, шили самі або запрошували кравців для пошиття верхнього і спіднього одягу членам родини, вишивали рушники, сорочки. Чоловіки взимку, окрім догляду за худобою, допомагали ткати рядна, полотно. Практикувалось ходіння на досвітки. Господиня, яка мала велику хату запрошувала на досвітки. Рано вранці збиралися по окремих кутках села на досвітки по 5 – 6 осіб жіночої статі, кожна приносила з собою роботу: вишивали, пряли, сукали нитки. Освітленням слугував каганець на лоеві (жир вівці), досягалась таким чином економія в освітленні осель тих, хто приходив на досвітки. Зав'язувалась розмова, кидалися дотепні жарти, лунала пісня. Робота кипіла, адже, традиційно, кожному у родині мали до Різдва і Великодня пошити нову сорочку. Верхній теплий одяг (сіряки) і взуття (биті ваянки) замовляли на Потіцькій суконній фабриці, яка розташовувалась у сусідньому селі. Селяни здавали вовну з овець як сировину на фабрику. У кожному населеному пункті був чоботар, хто був спроможний – замовляв юхтові чоботи. У незаможних сім'ях пара чобіт взимку слугувала єдиним взуттям для усієї дівтори.

У селі був приватний магазин. Там продавали: сіль, мило, сірники, засолену рибу, цукерки, пряники, халву, горілку. Іноді урізноманітню-

вав асортимент товарів переїзний магазинчик на колесах, господарем якого був єврей з Кременчука.

Влітку на околицях села лаштували гойдалки, де збиралися дівки й парубки. «А вже сміху та пісень тоді було багато», – пригадувала Волювач Лідія Андріївна, 1921 року народження, мешканка Заруддя [1, с.54].

Помітним на фоні загального піднесення господарської активності і бажання селянина працювати спостерігалась кричуща невідповідність між цінами на товари промислового та сільськогосподарського виробництва. Держава була зацікавлена у такому співвідношенні цін на товари промисловості та сільського господарства.

Суттєвий зиск від цінової різниці вкладався у розвиток соціалістичної індустріалізації. Оскільки заготівельні ціни були занижені, селяни не повезли хліб на ринок узимку 1927-1928 року. Так, у 1928 році держава платила за центнер пшениці 8 крб. 27 коп., тоді як середня ринкова ціна складала 25 крб. 64 коп., а в 1929 році ринкова ціна хліба досягла 36 крб. 70 коп. [2, с.45].

Рубіжними у стосунках селянина-виробника і радянської держави виявилися 1928-1929 роки.

Загальний наступ радянського політичного режиму на українське село розпочатий у кінці 1920-х років супроводжувався на кількох важливих для села сегментах: церква, економічні та політичні репресії проти селянина-господаря, примусова колективізація, Голодомор. У Зарудді церкву закрили восени 1929 року [3, арк. 15]. Навколишні села входили до Солоницького і Василівського церковних приходів. Останній обслуговував село Заруддя. У степу між селами Заруддя і хутором Сірівка стояла невеличка церква. Уповноважений з району організував комсомольців села для її закриття. Пригадують люди: Марфа Безугла стала гойдатися на церковному кадилі і саме тоді оганьбилась: у неї невимушено відбулось сечовипускання. «За це її Бог покарав», – судили люди. Василівську церкву перетворили на клуб. Солоницька церква проіснувала дещо довше. Її зліквідували після радянсько-німецької війни.

Потім взяли за нищення куркулів. Про сумлінну працю куркулів від зорі до зорі згадає Волювач Лідія Андріївна, 1921 р.н., мешканка с. Заруддя. У родини Маклакова Йосипа Івановича земля знаходилась за хутором. «Рано вранці їдуть вони волами удвох із жінкою у поле в'язати снопи. Туди – сидить вона з куделею на гарбі і снує нитки на веретено, а ввечері повертаються з повною гарбою снопів, а вона причепить куделю до снопа, іде і снує, а чоловік поганяє волів» [1, с. 54]. Тяжко працюючи, заможні родини дбали про власний достаток, прагнули дати освіту дітям, робили матеріальні пожертви на церкву, бідним

односельцям. Такі люди користувались авторитетом серед мешканців села, їх цінували за вміння господарювати, за освіченість.

Кобеляцька В.Д., 1925 року народження згадує: господарство її батька під час колективізації визначили середняцьким. Вони найману працю не застосовували. Їх розкуркулювали двічі – у 1918 році господарство дідуся: землю лишили, а на дві підводи склали надбане добро і вивезли з двору та у 1930 році господарство батька, який став спадкоємцем господарства дідуся[1, с. 68].

Радянський політичний режим задля здійснення «широкомасштабного експерименту соціальної інженерії» в українському селі потребував виконавців. У 1920 році в українському селі створюють – Комітети незаможних селян (комнезами, КНС), які проіснували до 1933 року. На початку своєї діяльності комнезами займались розкуркуленням заможних родин та різного роду реквізиціями на селі, конкурували з сільськими радами щодо здійснення адміністративних функцій на селі. Така практика продовжувалась до 1923 р., коли постановою ЦК КП(б)У їх було позбавлено статусу державної організації і переведено до розряду громадської організації, вилучено адміністративні функції їхньої діяльності. Однак, на кінець 1920-х років, у період запровадження «надзвичайних заходів», коли розпочали ламати НЕП радянський політичний режим відроджує діяльність комнезамів. Радянська влада прагне приборкати опір селян-власників руками селянської бідноти. Так, відповідно до постанови ВУЦВКу і РНК УСРР від 3 липня 1929 року 25% штрафу і грошей, отриманих від продажу майна з торгів, перераховувались у фонди кооперування і колективізації бідноти. Таким чином влада спонукала незаможних бути зацікавленими в експропріації заможних[4, с.101-102]. У селі Заруддя розкуркулення здійснювали голова сільської ради, бригади по організації колгоспів, до яких залучали членів сільського комітету незаможних селян, місцевих активістів, серед яких особливо заповзятими були Пилип Неїченко, Сварієнко Михайло, Сіренко Михайло (Шанталь – вуличне прізвисько). Загальне керівництво покладалося на прикомандированого з Кременчука так званого уповноваженого – працівника партійних, радянських установ, чи органів міліції та ОДПУ Кременчуцького району.

На початку березня 1930 року в с. Зарудді був організований колгосп імені Чубаря. Напередодні у село прибув із Кременчуцького району уповноважений на прізвище Двірник Павло Опанасович. Зібрали людей на збори. Почав переконувати як гарно буде жити за колгоспу. На зборах виступив селянин Андрій Плескач, якого послали у колективізоване село переймати досвід. Він розповів як гарно живеться у колгоспі, але на пропозицію написати йому заяву про вступ до колгос-

пу – всіляко відмовлявся, сказав, що подумає. Інша група, яка теж знайомилася з життям організованого колгоспу, жартуючи, розповідала, що у господині, де вони зупинилися на ніч, не було чим топити піч, так вона полізла на дах хати, вкритий очеретом, щоб насмикати його та кинути у піч. Колгосп все ж таки організували, він проіснував кілька днів і «розбігся», як згадували старожили. Відсутність матеріально-технічної бази (як-от: технічне оснащення, господарські приміщення – комори, стайні, корівники) викликали обурення і розчарування навіть у тих, хто щиро бажав об'єднатися у колективні господарства. Людей зачіпало за живе безгосподарське, жорстоке ставлення до власних, тепер усуспільнених тварин. Жінки скаржились: «Ми наших корів подібно до дітей пестили, а тепер вони змушені переносити важкі муки».

У розпал галопуючого наступу на селянина-одноосібника (весна, 1930 року) з'являється сталінська стаття «Запаморочення від успіхів». Селянське середовище сприйняло її як можливість добровільно виходити з колгоспу до якого їх примушували вступати силою. Приводом розгайнувати примусом створений колгосп у Зарудді став «жіночий бунт». Десь 50-60 жінок, обурених незадовільними умовами перебування власної усуспільненої худоби в колгоспі, познімали замки з пристосованих приміщень, куди загнали худобу, забрали свій скот і повели до власних осель. Тоді ж вони забрали і сільськогосподарський інвентар, що належав їм [5, арк. 7].

Через кілька місяців після невдалої спроби організувати в Зарудді колгосп, у грудні 1930 року заарештовують куркуля Краснокутського Я.С., а 22 лютого 1931 року, напередодні весняної посівної кампанії і нової хвилі примусової колективізації, Маклакова Самсона Тихоновича (35 років), Волювача Тимофія Матвійовича (43 роки) [5, 6]. Чому саме в цей час? Очевидним є те, що грудневий 1930 року пленум ЦК ВКП(б) директивно накреслив «охопити колективними господарствами степову частину України протягом 1931 року», – це означало завершити тут суцільну колективізацію і ліквідувати куркульство як клас [6, с. 773]. Село Заруддя, будучи степовим селом, підпадало під цю директиву. Відкрита акція по ліквідації куркульства як класу у Зарудді розгорталася в кінці 1930 року – навесні 1931 року. На місяцях «під керівництвом парторганізацій, ... долаючи усілякі контрреволюційні виступи куркульства» [6, с. 634], приступили до виконання збільшених хлібозаготівельних планів. Архів Управління СБУ по Полтавській області зберігає кримінальну справу арештованого заможного селянина із Заруддя – Краснокутського Я.С., яка засвідчує динаміку репресій радянської влади щодо заможного селянина. 2 листопада 1930 року президія Зарудянської сільради на своєму засіданні розглянула питан-

ня «Про стан виконання верхівкою села плану хлібозаготівлі». Там же було зазначено, що Краснокутський Я.С. недовиконав 100 пуд. накладеного на нього плану хлібозаготівель, а також не міг виконати трудгужповинність (місцевий транспортний податок – Г.К.), тверді завдання по м'ясозаготівлі, одноразовому збору, придбати акції трактороцентру, сплатити внески по землевпорядкуванню. Прийняте рішення гласило: «Беручи до уваги інформацію голови сільської ради Мелешка, він же голова Центральної комісії по хлібозаготівлі, що вищезгаданий громадянин злісно не виконав доведеного до нього плану, примінути закон уряду від 3 липня 1929 року і накладити штраф таким чином Краснокутському Я.С. в двохкратному розмірі 200 крб.» [3, арк.4]. 3 липня 1929 року ВУЦВКу і РНК УСРР прийняли постанову, яка гласила, що 25% штрафу і грошей, отриманих від продажу майна з торгів, перераховувались у фонди кооперування і колективізації бідноти. Таким чином влада матеріально стимулювала незаможних до експропріації заможних односельчан. Згідно цієї постанови надавались права сільрадам самостійно накладати «штрафи адміністративним порядком у межах до п'ятикратного розміру вартості хліба» на ті господарства, які уникатимуть добровільно виконувати хлібозаготівлі. В протилежному разі майно такого господарства підлягатиме продажу з торгів.

Доля заможного селянина Краснокутського Я.С. далі розвивалась згідно сценарію, підготовленого радянською владою для українського селянина-виробника. Зрозумілим було те, що знищене на цей час непомірними податками його господарство не в змозі було виконати нереально визначений хлібозаготівельний план, а тим більше двократно накладений штраф. Практика застосування нових репресій (селяни називали це «кратування») набувала відкритого і закінченого характеру, оскільки і однократні податки для заможних господарств були непосильними, а після кратованого оподаткування сподіватись на відродження функціональної доцільності господарств не доводилось. Сільська рада формально мала винести рішення щодо подальшої долі Краснокутського. 27 листопада 1930 року сільська рада у довідці мала підтвердити його соціальний стан як куркуля. Однак, господарство Краснокутського як куркульське піддавалося розкуркуленню ще у 1921 році. На сьогодні воно фактично було знищене непомірними податками впродовж останніх років, і констатувати сільській раді про його заможність не доводилось. Тому довідка фіксувала його матеріальний стан до 1917 року: «До революції мав 32 дес. землі, паровий гарнітур, жатку, сівалку, вітряний млин, сільськогосподарський реманент; будівлі: хата, амбар, сарай, повітки, клуня; із худоби: 6 шт. коней, 3 корови, гувльовий скот – 5 штук, 5 штук свиней; наймав двох осіб

строкових та 5 сезонних. Йому було доведено твердого плану хлібозаготівлі 450 пуд, на 27.XI.30 р. виконав 361 пуд., – довідка закінчується вердиктом. – Взагалі Краснокутський Я.С. небажаний елемент, який в мент переходу різних банд у 1920 році брав участь в організації заходів проти Радянської влади. В сучасний мент теж вороже ставиться до всіх проводимих радміроприємств... На думку сільської Ради, це господарство в останньому році, беручи до уваги злосність невиплати, підлягає остаточній ліквідації як кляси» [3, арк.4]. Господарство Краснокутського Я.С. відразу описують і продають з торгів.

Наступним актом, у відповідності з партійно-радянськими директивами, 7 грудня 1930 року Краснокутського Я.С., 1887 року народження, було заарештовано. Цього ж дня йому пред'явили звинувачення по ст. 54-10, 54-13 КК УСРР у тому, що «він у 1920 році організував загін із заможних селян у с. Зарудді і виступив проти червоних загонів. Проводив агітацію серед селян не здавати хліба державі, цим і розвалив колгосп. На ринку розпродав особисту худобу за що було виключено з колгоспу». Однак, Краснокутський заперечував власну причетність до організації загону. Він пояснив, що у селі в 1921 році був загін із заможних селян, де він був рядовим учасником[3, арк.4].

Протокол допиту Краснокутського зафіксував свідчення сільських активістів, які будували свої твердження у дусі вимог командно-репресивної системи управління. Свідки: Неїченко Пилип Павлович, Сіренко Михайло Мусійович, Мелешко Іван Хомич по шаблону твердили, що «до заходів радянської влади, як-то – хлібозаготівлі та ін. арештований ставиться вороже, ніколи не погоджувався з заходами радянської влади, вважав їх неправильними і був чужим елементом для радянської влади; хліб довелося брати під тиском. Бідняки бачачи, що Краснокутський не здає хліб, і вони добровільно робили так само. Взагалі, він, Краснокутський, є найзапеклішим противником радянської влади» [3, арк.4].

7 грудня 1930 року, в день арешту, на допиті, Краснокутський за-свідчував: «У 1920 чи 1921 році в нашому селі організували загін із заможних селян під керівництвом Моргуна та Мочайла (яких було розстріляно). Був рядовим членом цієї організації за що мене призивали до волревкому, згодом я був звільнений.

Стосовно хлібозаготівель і організації колгоспу я не агітував проти, а іноді казав, що радянська влада робить неправильно, що накладає по багато хліба на селян, які не в змозі такої кількості хліба виконати перед державою. Наприклад, я молотив 314 пудів хліба, а на мене наклали 450 пудів. Весною 1930 року я вступив в СОЗ, де пробув до травня 1930 року, а потім мене викинули за те, що ... я не передав до

СОЗу воли, а продав їх на приватному ринку... В колективі я лише читав статтю Сталіна, що СОЗи це є добровільно і можна з них також добровільно вийти, а після чого всі члени СОЗа розбіглися і СОЗ більше не існував» [3, арк.17].

30 квітня 1931 року слідчий, що вів справу Краснокутського, дійшов висновку: «Попереднім слідством доведено, що куркуль Краснокутський Я.С. ставив перед собою завдання зриву заходів, які проводила радянська влада на селі, внаслідок чого ці заходи зривались. Організовані СОЗи переважно розпадались, а тому пропоную справу по звинуваченню Краснокутського Я.С. в злочинах, передбачених ст. 54-10 і 13 КК УСРР направити до судової трійки при Колегії ДПУ УСРР із застосуванням до Краснокутського Я.С. соціального заходу – розстріл» [3, арк.18].

На цій сторінці заведена кримінальна справа на Краснокутського обривається, лише короткий лист на адресу ДПУ в Полтавській області від 17.07. 1936 року з Сев-Лагу інформує про те, що його «було виселено на Північ в адміністративному порядку у період масового виселення» [3, арк.19]. Це засвідчили і місцеві мешканці, свідки тих подій: Я.С. Краснокутського з дружиною Лукією Федорівною і двома неповнолітніми синами, а також Федора Моргуна з дружиною Палажкою Іванівною було виселено в терміновому порядку на північ Уральської області. Звідти вони з розпачем писали родичам у рідне село: «Тут тільки небо та земля». Старий Федір Моргун не міг змиритися з принизливою долею репресованого і звідти пішки добрався додому, щоб, повернувшись восени 1932 року в село, через кілька днів померти на рідній землі[1, с. 62].

Серед інших заможних зарудянських родин спостерігалась тенденція саморозкуркулитися і вступити до колгоспу, і в такий спосіб уберегти себе і свою родину від політичної розправи. В дійсності надії на толерантність виявилися марними.

Зваживши ситуацію, кілька селянських родин вдаються до щемно болючого кроку – залишити домівку, рідну землю, село і згубитись на новобудовах соціалістичних п'ятирічок: три родини Невмиваків (9 осіб), родина Моргуна Парфентія (5 осіб) – осідають в Дніпропетровську, родина Маклакова Олександра (6 осіб) – виїхала на Донбас, брати Тараненки: Семен та Корній – до Харкова (згодом очолюватимуть управлінські державні і наукові установи республіки і зрештою потраплять під великий маховик політичних репресій 1937 року), родина Моргуна Павла Гнатовича опиниться у сусідньому містечку Кобеляки. Залишає село родини Просяників, Краснокутського Івана Андрійовича, Краснокутського Івана Антоновича.

Пригадують старожили як їм роїлося в головах безліч думок та одна найзворушливіша – повернутись на свою малу батьківщину. Таки повернувся у гості, у степ, де колись був батьківський хутір (Савранівський), Костя Маклаков у 1960-х роках. Там побачив лише горби від зруйнованих будівель та могили хутірського цвинтаря, які мовчанкою зустріли подорожуючого. Неподалік, тут у степу пас колгоспний скот сільський хлопець Олексій Бондар (Льонька Лізчин, як кликали його по-вуличному). Підійшов до хлопця незнайомиць, став розпитувати чий він онук. Зав'язалася розмова. Тоді відкрився хто він, чого сюди забрів. Хлопець пригадав розповіді старших: примусова колективізація, розкуркулення, голод. А міцні куркульські хати у селі, переживши лихоліття, нагадували і понині про тих господарів, що назавжди залишили їх. Льонька, набравшись сміливості, став запрошувати подорожного до села. Той подякував за запрошення, за подаровані зворушливі хвилини спогадів, – відмовився, тому, що там, у селі, ще жив активний розбудовувач колгоспного ладу Пилип Неїченко на совісті якого покалічені долі, загублені десятки людських душ. «Передай людям старшого віку, вони мене пам'ятають, що на свій хутір приходив Костя Маклаков», – попросив літній чоловік, зняв кашкета, поклонився хлопцеві і попрямував туди, де сходитьсь небо і земля [1, с. 57, 63].

Згаданих вище у тексті заарештованих 22 лютого 1931 року «куркулів»-зарудян Маклакова Самсона, Волювача Тимофія Нарсуд кушцамери м. Кременчука 27-28 серпня 1931 року розглянув справу про звинувачення їх за ст. 54-10 КК УСРР у проведенні підривної роботи в колгоспі, дезорганізації мас з метою розігнати колгосп. Про те, що підсудні не відповідали жодному пункту соціального статусу куркуля, визначеному ст.29 «Положення про єдиний сільськогосподарський податок» [7, с.888-889] звісна річ розуміли представники влади, а тому сільська влада у довідках, наданих судовим органам на арештованих фіксувала дані зазвичай з дореволюційних часів. Зокрема, Маклаков С.Т.: «До революції у батька було з майна: хата, 4 повітки, клуня, пара волів, корова, коней не було, 0,5 віялки, 0,5 жатки, землі 30 дес.; батька під час революції розкуркулили, від батька відійшов у 1924 році». Волювач Т.М.: «до революції 40 дес. землі у батька, 2 пари волів, кінь, корова, свині, хата, сарай, клуня, дві повітки, хлів, саж, член хліборобів-власників. Під час революції розкуркулений. У Червоній армії не перебував, в бандах не був. Закінчив народну школу, позбавлений виборчого права, був членом колгоспу, але вийшов по заяві» [5, арк.3-4]. Судовий вирок був для всіх однаковий: позбавити волі кожного протягом 5 років, а наступні 5 років не дозволялось проживати в Україні. Цей вирок винесено на основі показань свідків: Коваля, Неїченка, Сі-

ренка, які вірно прислужувалися більшовицькій владі. Інші свідки, порядні, совісні люди (а саме так їх характеризували односельчани): Гончар Г.Ю., Маклаков П.Й., Моргун П.І., Просяник Я.Н., Мочайло П.Г. заперечували факт причетності цих людей до розвалу колгоспу. Свідок Просяник Яків Никифорович аргументував свої думки щодо провалу кампанії колективізації: «У колгоспі з початку його організації не могли налагодити роботу, не вміли керувати і тому він розпався, особливо коли почули про статтю Сталіна» [5, арк.17]. Засуджені винними себе не визнають, подають касаційні скарги 14 вересня до Полтавського міжрайсуду, який залишив вирок в силі. Генеральний прокурор УСРР опротестував це рішення. 7 лютого 1932 року Найвищий Суд України пом'якшив вирок, констатує, що «виводи Нарсуду щодо засуджених в агітаційній діяльності, наслідком якої весною 1930 року було частково зірвано колективізацію та розвалено колгосп в с. Зарудді цілком достатньо стверджуються даними слідства по справі, але зважати на те, що агітація проти колективізації тепер не є вже так соціально небезпечною... належить визнати міру соцзахисту за надмірно суворою та не викликаною доцільністю». Однак Найвищий Суд ухвалив визнати їх винними в скоєнні злочину за ст. 54-10 КК УСРР, звинувативши їх у «проведенні підривної роботи з метою розвалу колгоспу», та позбавити волі в загальних місцях ув'язнення та обмеженими в правах по три роки кожному. 22 квітня 1932 року засуджених було відправлено в Сев-Лаг (Северные лагеря-Г.К.) ОДПУ[3, арк.19].

Після відбування покарання у село повернувся лише Тимофій Волювач, який ніколи ні з ким не ділився враженнями про своє перебування у таборі.

Розправа із заможним українським селянством – носієм основних виробничих потужностей українського села періоду багатокладної економіки відбувалася в руслі боротьби із політичними опонентами, які були носіями загальнолюдських цінностей і у такий спосіб заважали становленню радянської командно-репресивної системи управління та формуванню засад радянського тоталітарного режиму. Ліквідація заможного селянства, у відповідності до концепції Рафаеля Лемкіна [8, с. 39], складала частину плану радянської держави щодо організації геноциду українців. А саме: нищення української інтелігенції – мозку нації, нищення церкви – душі нації, нищення заможного селянина – основи економічної міці села, а у 1932-33 рр. піддалася нищенню решта українців.

Українська трагедія набула вселенського масштабу, наслідки якої відчутно негативно позначаються на подальших шляхах української історії.

Джерела та література

1. Ганна Капустян. Пам'ять 33-го кличе молодих: Спогади свідків і слово історика (науково-пошуковий проект). – Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2017, 600с.
2. М.А. Якименко. Українське село: сім десятиліть перебудови.- Полтава, 1993, 87 с.
3. Архів Управління СБУ по Полтавській області. Основний фонд слідчих справ, спр. 10993.
4. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933/ 36-к док-тів і матеріалів. – Київ: Наукова думка, 663 с.
5. Архів Управління СБУ по Полтавській області. Основний фонд слідчих справ, спр. 4683.
6. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т.2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930- / Под. ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л.Виолы.- М.: «РОССПЭН», 2000, 927 с.
7. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т.3. Конец 1930-1933 – / Под. ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л.Виолы.- М.: «РОССПЭН», 2001, 1008 с.
8. Рафаель Лемкін. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами). / Редактор Роман Сербин, упорядник Олеся Стасюк. – Київ: Майстерня книги, 2009, 208 с.

УДК 94(477) 364

Срібна Марія Андріївна

провідний науковий співробітник відділу

«Історія незалежної України»

Національного музею історії України

(м. Київ)

ЧЕРВОНОХРЕСНА РОБОТА СЕРЕД ДІТЕЙ В ХХ – ПОЧ. ХХІ СТ.

У статті аналізуються форми та методи допомоги дітям від Українського Червоного Хреста у воєнні та міжвоєнні періоди ХХ – поч. ХХІ ст. Одним з важливих завдань є дослідити результати діяльності червонохресного руху та порівняти із сучасними методами роботи з дітьми.

Ключові слова: *Товариство Червоного Хреста України, Друга світова війна, діти, гуманітарна допомога, Чорнобиль, війна на сході України.*

В період воєнних дій на сході України проблема надання допомоги дітям, як одним з найбільш незахищеним верствам суспільства є надзвичайно актуальною. Серед усіх чисельних благодійних громадських

організацій варто виділити товариство з надзвичайно довгою історією та традиціями – це Товариство Червоного Хреста України (ТЧХУ). В квітні 2018 р. виповнилось 100 років Українському Червоному Хресту (УЧХ). За цей довгий період діяльності на долю червонохресного руху випало чимало випробувань: революції, голодомори, війни, екологічні катастрофи тощо. Враховуючи тяжке соціально-економічне становище країни та значну кількість переселенців, доцільним є вивчення історичного досвіду надання допомоги дітям від товариства у буремні роки ХХ – поч. ХХІ ст.

Діяльність ТЧХУ знайшло своє відображення у працях дослідників: Журби М.А. [1], Литовченка Т. А. [2], Кравця А. [3], Ящук О. Ю. [4]. В даних дослідженнях критично аналізується діяльність Червоного Хреста на українських землях, значну увагу приділено його одержавленню та встановленню над ним партійного диктату, що призвело до усунення самостійності товариства в радянський період у прийнятті відповідних рішень. Допомога дітям простежена фрагментарно чи майже відсутня.

Метою цієї статті є аналіз форм та методів допомоги дітям від Червоного Хреста у воєнні та міжвоєнні періоди ХХ – поч. ХХІ ст. Одним з важливих завдань є дослідити результати діяльності червонохресного руху та порівняти із сучасними методами роботи з дітьми.

На поч. ХХ ст. одним з найважливіших завдань Червоного Хреста була допомога військовополоненим, біженцям, інвалідам. Крім того, проводилась широка кампанія по боротьбі з тифом та різними інфекціями, створення шпиталів і пунктів харчування. Червонохресна робота серед дітей починає особливо простежуватись у роки голоду 1921-1923 рр. Зокрема, товариство організувало близько 3 тис. харчувальних пакунків, на які було витрачено 250 тис. крб. власних коштів. Крім того, було видано понад 45 млн. обідів. В кін. 1922 р. УЧХ запропонував створити сільськогосподарські дитячі колонії, які б допомагали безпритульним дітям. За клопотання Головної управи УЧХ перед Наркомосом та Наркомземом дитячі колонії були наділені землею, а дітей забезпечили одягом, їжею та навчили сільськогосподарським професіям. При деяких колоніях були побудовані парові млини, де дітки навчалися млинарній справі. На поч. 1923 р. кількість дитячих установ, які власними силами забезпечували свої продовольчі потреби, збільшилась з 92 до 302 [5, с.57-58].

Варто зазначити, що в радянський період Червоний Хрест повністю підпорядковувався потребам комуністичного режиму. Головні принципи, якими повинно було керуватися товариство відходять на задній план. Головним завданням союзного керівництва в червоно-

хресній роботі стала уніфікація організаційної структури республіканських товариств. Червоний Хрест поступово переходив на виборчі засади, ліквідовувалися губернські правління, замість Головної управи створювався Центральний комітет УЧХ.

Дане становище УЧХ в складі Союзу Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (СТЧХ і ЧП) позначилося і на міжнародній співпраці з іншими організаціями. Відносини між УЧХ та зарубіжними червонохресними товариствами визначалися зовнішньою політикою радянського уряду. Центральне управління УЧХ скептично поставилося до участі в діяльності «Міжнародної організації допомоги дітям», яка була заснована у 1925 р. під егідою Міжнародного Червоного Хреста. Керівництво української організації у своїх рішеннях дублювало постанови центру, демонструючи однотайність позицій національних філій з лінією московського керівництва у міжнародних справах [6, с.74].

З 1932 р. Червоний Хрест починає більше уваги приділяти створенню санітарних постів, організації санітарних дружин, підготовки медсестер, санінструкторів та значикстів комплекту «Готов до санітарної оборони». Враховуючи підготовку до майбутньої війни, уряд СРСР вирішив, що Червоний Хрест повинен сконцентрувати увагу на допомозі державним органам охорони здоров'я в підготовці населення до санітарної оборони.

Найбільш вразливою категорією населення у роки Другої світової війни були діти. Тотальна мобілізація чоловіків до різних регулярних і нерегулярних збройних формувань позбавила мільйони родин головного годувальника. Сотні тисяч дітей залишилися сиротами і напівсиротами. В цей період відбулись правові зміни, що стосувалися насамперед посилення охорони дитинства й материнства. Деякі постанови уряду спрямовувалися на влаштування та надання допомоги дітям-сиротам. Зокрема, Постанова РНК УРСР від 15 лютого 1942 р. «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків»; Постанова РНК СРСР від 15 червня 1943 р. «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю і хуліганством»; Постанова РНК УРСР від 27 березня 1943 р. «Про організацію допомоги дітям, батьки яких загинули у боях з німецько-фашистськими окупантами, замордовані або розстріляні фашистськими загарбниками під час окупації районів УРСР»; Постанова РНК СРСР від 30 липня 1944 р. «Про заходи боротьби з бездоглядністю і безпритульністю дітей в УРСР». А наказом Президії Верховної Ради УРСР від 8 вересня 1943 р. вдосконалювався порядок усиновлення [7].

З 1941 р. перед Червоним Хрестом постало одне з важливих завдань, це посилити роботу серед дітей. Завдання полягало і в евакуації вихованців дитячих будинків у глибоку СРСР й у відкритті нових закладів.

На 14 грудня 1941 р. було вивезено на безпечну територію 664 дитячих будинків з 7887 вихованцями. Разом з тим, співробітники Червоного Хреста намагалися не послаблювати увагу до дитячих будинків та дітей загиблих воїнів. Так, наприклад, Ворошиловградський обком Товариства відкрив дитячий будинок для сиріт, а Жданівський обком обладнав дитячий санаторій, Полтавський та Вінницький обкоми зібрали для дитячих будинків значну кількість продуктів харчування [8, с.6].

Для дітей фронтовиків, дітей-сиріт відкривались їдальні, метою яких було хоча б один раз на день мінімально нагодувати дитячий контингент. Приміщення таких їдалень складалися з кількох кімнат, кухні та підсобної частини. Обіди видавалися дітям додому. Склалися вони з однієї страви, оскільки їдальні для дітей забезпечувалися одноманітними продуктами: крупою, олією, борошном.

Крім того, створювалися первинні організації та санітарні пости для дітей. В 1944 р. у школах та ФЗО було створено 4168 первинних організацій, які нараховували 234 000 чоловік членів Червоного Хреста, організовано 1818 санітарних постів та підготовлено 141 010 значків БГСО [9, арк.16].

В свою чергу школярі та молодь також допомагали Червоному Хресту.

Вони чергували біля важкопоранених, писали листи їхнім родинам, читали газети. В 1944 р. піонери УРСР зібрали та здали аптекам 92 196 кг лікарських трав, а в 1945 р. 426 962 кг [10, с.33].

Водночас зазначимо, що у шефській роботі над сирітськими дитячими будинками було ряд недоліків, зокрема, відсутність плановості в роботі шефських комісій; не всіма обкомами Червоного Хреста приділялась серйозна увага даній справі, а організовані заходи носили випадковий характер (м. Суми, м. Чернігів, м. Дніпро). Крім того, відбувався поганий контроль матеріальних витрат [11, арк.13].

Первинні організації Червоного Хреста були створенні не у всіх школах. Не всі шкільні секції обласних комітетів Червоного Хреста працювали чітко та оперативно (Херсонська, Миколаївська, Чернігівська, Тернопільська області) та не у всіх райкомах Червоного Хреста були створенні шкільні секції. У багатьох первинних організаціях не було оглядової агітації та недостатньо розгорнута робота в РУ та школах ФЗО. Облік по роботі серед піонерів і школярів налагоджений був тільки на задовільно [12, арк.17].

Наведені вище дані дозволяють говорити про досить тяжкі умови повсякденного життя дітей в окупаційний та після окупаційний періоди, які характеризуються складністю виживання. Питання освіти та медичного догляду дітей для окупаційної влади майже не виникали. Молодь

азнала в роки німецької окупації голод, страх і тяжку працю. Після звільнення українських земель від нацистів почали поступово своє відродження шкільні і медичні заклади, що позитивно вплинули на дитяче життя, хоч існували певні перешкоди, пов'язані з тяжким становищем країни. Незважаючи на пільги діти залишалися мало захищеним прошарком населення, що часто залишався без підтримки влади.

В 1986 р. перед Червоним Хрестом постали нові проблеми та завдання. За ініціативою Червоного Хреста України починає діяти комплексна міжнародна червонохресна програма «Чорнобиль». В результаті чого УРСР почала отримувати через Червоний Хрест дозиметри та інші контрольні-радіаційні прилади, фільтри та установки для очищення води від радіоактивного забруднення. В зарубіжні країни на відпочинок і оздоровлення були відправлені сотні дітей із потерпілих районів. 1-2 липня 1990 р. за домовленістю з Чеським Червоним Хрестом 33 дитини оздоровилися в Моравії. Також протягом 1990 р. 173 дитини відпочивали в Болгарії, Словаччині, Швейцарії та Чехії. У 1991 р. 857 дітей оздоровилося у Німеччині, Польщі, Чехословаччині та Словенії [13, с.133].

З проголошенням незалежності України розпочалася ще одна сторінка в діяльності товариства [14]. Варто виділити, що на поч. 1990-х рр. активно розвивається міжнародна співпраця з червонохресними товариствами інших країн. Особливо ця співпраця простежується сьогодні під час російської військової агресії.

Завдяки фінансовій підтримці Люксембурзького Червоного Хреста та Французького Червоного Хреста у Львові був створений центр серцево-судинної хірургії, обладнаний найсучаснішою апаратурою, вартість якої 1,5 млн. грн. Програма «Допоможемо хворим дітям України із вадами серця», передбачає підвищення кваліфікації українських лікарів за кордоном, допомогу обладнанням, консультування українських дітей зарубіжними спеціалістами, а також проведення операцій у відділенні серцевої хірургії Страсбурзького університету тим дітям, яким не можна допомогти в Україні.

ТЧХУ робить все можливе для того, щоб поліпшити життя найуразливіших осіб, які постраждали внаслідок воєнних дій на сході України. Це означає не тільки надання гуманітарної допомоги, але і уважне відношення до психологічних і соціальних потреб, що виникають під час кризових подій і після них. Напрямок психосоціальної підтримки, який з 2014 р. реалізує Товариство, має на меті відновити належний емоційний стан індивіда та громади у цілому. Так, зокрема, 21 вересня 2017 р. Київська районна організація Товариства Червоного Хреста Одеси організувала заняття з арт-терапії для дітей з категорії внутрішньо переміщених осіб, де на занятті дітлахи вчилися працювати з кінетичним

піском. Пісочна терапія дозволяє висловити найглибші і емоційні переживання, звільняє від страхів і пережитого негативу, покращує пам'ять і концентрацію уваги, розвиває просторову уяву [15].

У 2016 р. Житомирська обласна організація ТЧХУ в рамках програми «Психосоціальна підтримка вразливих верств населення в Україні» за підтримки Датського Червоного Хреста оздоровила 15 дітей з числа внутрішньо переміщених осіб та військовослужбовців з Житомира, Коростишева, Новограда-Волинського. Діти відпочивали в дитячому оздоровчому центрі «Славутич» Київської області, Переяслав-Хмельницького району [16].

ТЧХУ активно проводить майстер-класи з надання першої медичної допомоги. Зокрема, 4 червня 2018 р. у Северодонецьку Луганської області проведено майстер-клас з першої допомоги для учнів шкільного табору НВК «Борівський». Дітей навчили зупиняти кровотечі та як діяти при потрапленні чужорідного предмету, а також правилам надання першої допомоги в літній період [17].

Підбиваючи підсумки червонохресної роботи серед дітей протягом ХХ – поч. ХХІ ст. можна виділити зміни, які відбулись за даний період. Зокрема, в пер. пол. ХХ ст. основні зусилля були направлені на забезпечення дітей харчами, одягом, житлом, санітарна допомога. В кін. ХХ ст. у зв'язку з екологічною катастрофою багато зусиль та програм було спрямовано на оздоровлення дітей. Війна на сході України також змінила деякі акценти в роботі серед дітей. Окрім гуманітарної допомоги велика увага приділяється психологічному стану дитини. За офіційними даними від ЮНІСЕФ понад 1 млн. дітей постраждали від військових дій на сході України, зокрема, близько 200 000 з них проживають у межах 15 км зони від лінії вогню; 19 000 щодня наражаються на загрозу постраждати від мін та боеприпасів; 12 000 живуть у населених пунктах, які обстрілюються [18].

Аналізуючи сьогоднішню діяльність Червоного Хреста, варто виділити психологічні програми серед дітей та різноманітна співпраця з міжнародними товариствами в даній сфері. Основне завдання даних програм, це допомогти дитині подолати загальний страх, відчуття напруження та тривоги, страх смерті та розлуки з рідними. Шведське агентство з міжнародного розвитку (Sida) надасть Дитячому фонду ООН (ЮНІСЕФ) 10 мільйонів крон (понад 1 мільйон євро) на допомогу дітям, що постраждали від конфлікту на сході України. Завдяки наданим коштам ЮНІСЕФ зможе забезпечити колективну психосоціальну допомогу для 7000 дітей та їхніх батьків і опікунів. ЮНІСЕФ Україна також проведе професійне навчання для 350 психологів, вчи-

телів та соцпрацівників з різних регіонів, які зможуть надавати необхідні послуги дітям, що стали свідками насильства [19].

Ситуація в країні нині залишається складною та вимагає від влади більшого піклування та захисту дітей. Проте, як і в минулі періоди допомогу державним інститутам із захисту дітей надає організація з великим досвідом – Червоний Хрест.

Джерела і література

1. Журба М. А. Міжнародні зв'язки Українського Червоного Хреста / М. А. Журба. К.: «МП Леся», 2007. 212 с.
2. Литовченко Т. А. Військово-оборонна діяльність Українського Товариства Червоного Хреста у 1918-1939 рр.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. / Т. А. Литовченко. К., 2006. 202 с.
3. Кравець А. Медики у визвольних змаганнях українського народу (від Українського Червоного Хреста до Служби Здоров'я УПА) / А. Кравець. Л., 2010., 177 с.
4. Ящук О. Ю. Міжнародні зв'язки Червоного Хреста України (1922-2014 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. / О. Ю. Ящук. К., 2017. 231 с.
5. Журба М. А. Вказ. праця.
6. Журба М. А. Вказ. праця.
7. Цивільне право в 1941-1945 рр.: Зміни в державному та суспільному ладі - [електронний ресурс] - Режим доступу: http://lubbook.org/book_661_glava_91_93_Civilne_pravo_v_1941-194.html
8. Заграничний О. Звитяга, мужність, милосердя / О. Заграничний // Вісник Червоного Хреста України –К., 2003. – №2. – С.4-6.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). - Ф. – 4616. - Спр.7. Годовой текстовой отчет о работе Центрального Комитета общества Красного Креста УССР за 1944 год. – 25 арк.
10. Воропай А. В. Они помогали ковать победу / А. В. Воропай. – М.: Медицина, 1984. – 38 с.
11. ЦДАВО України - Ф. – 4616. - Спр.11. Годовой текстовой отчет о работе Центрального Комитета Общества Красного Креста УССР за 1945 год. – 22 арк.
12. ЦДАВО України - Ф. – 4616. - Спр.11. Годовой текстовой отчет о работе Центрального Комитета Общества Красного Креста УССР за 1945 год. – 22 арк.
13. Журба М. А. Вказ. праця.
14. Національний музей історії України. – Фонди. – Колекційна опис № 696 «Діяльність Товариства Червоного Хреста України».
15. Офіційний сайт Товариства Червоного Хреста України - [електронний ресурс] - Режим доступу: <http://redcross.org.ua>
16. Там само.
17. Там само.
18. Україна: 1 мільйон дітей потребують невідкладної гуманітарної допомоги // UNICEF Ukraine. - [електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.facebook.com/UNICEF.Ukraine/photos/a.198585943539278.49976.171923206205552/1343880172343177/?type=3&theater>

19. Швеція підтримує програму ЮНІСЕФ для допомоги дітям, які постраждали від кризи України // ЮНІСЕФ в Україні - [електронний ресурс] - Режим доступу: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/media_26930.html

УДК 94:[061.1:364.4-053.2](477)“1924/1936”

Олянич Лариса Володимирівна

к.і.н., доцент

*кафедри соціально-економічних дисциплін
Харківської гуманітарно-педагогічної академії*

(м. Харків)

ПОДОЛАННЯ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ У 1920 –1930 –х РОКАХ: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню джерельної бази дитячої безпритульності дітей в Україні у 20-30хрр. Документи представлені рівномірно, мають безпосереднє відношення до науково-історичного дослідження. Вагоме значення мають документи, які були підготовлені та опубліковані західними істориками, архівістами, також донесення німецьких дипломатів в Україні, виявлені в архівах Німеччини.

Ключові слова: *дитяча безпритульність, товариство «Друзі дітей», стенограми, фінансові звіти.*

Джерелознавче дослідження передбачає виявлення, типологізацію та класифікацію історичних джерел для з'ясування конкретних проблем, тобто соціальних систем, явищ, подій, хоча джерелознавство, крім зазначеного, має власний об'єкт і предмет вивчення. Метою дослідження є наукове обґрунтування рівня репрезентативності джерельної бази, повноти її інформативності, встановлення достовірності документів і матеріалів – носіїв інформації про минуле.

Основну групу джерел, яку можна віднести до «генеральної сукупності», користуючись визначенням відомого українського джерелознавця В.В. Підгаєцького [1, с. 207], становлять архівні фонди державних органів влади та громадських організацій досліджуваного періоду, які мають безпосереднє відношення до науково-історичного об'єкту дослідження – дитячої безпритульності в Україні 20–30-х рр. Досліджено понад 60 справ архівного фонду Всеукраїнського правління товариства «Друзі дітей», що зберігається в Центральному державному

архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, ф. 264). Документи представлені рівномірно, охоплюючи 1924–1933 рр. Здійснюючи типологічну вибірку, вдалося виявити постанови уряду, інструкції, розпорядження, річні звіти, стенограми, протоколи засідань, посвідчення співробітників, плани роботи, офіційне листування, доповідні і пояснювальні записки правління, тези доповідей, резолюції, фінансові звіти, кошторис товариства, статистичні відомості про первинну мережу товариства. Перелічені документи є переважно оригіналами, автентичність інформації яких не викликає сумніву. Вони дозволили виявити причини безпритульності дітей, її масовий характер, кількість безпритульних, з'ясувати організаційні форми її подолання, показати діяльність центрального правління товариства «Друзі дітей» та його окремих осередків, взаємини державних установ з цією масовою громадською інституцією. Однотипність документів та їх масовість (протоколи засідань правління, анкети, листи, звіти) сприяла здійсненню порівняльного аналізу динаміки безпритульності, форм її існування. Серед архівних справ виявлено статут товариства «Друзі дітей» від 11 березня 1926 р. [2], тобто прийнятого установчим з'їздом товариства, а також статут за 1932 р., доповнений і змінений внаслідок реорганізації форм та функцій самого громадського об'єднання [3]. Важливим джерелом є також стенограми роботи першого всеукраїнського з'їзду товариства «Друзі дітей» у травні 1927 р. [4] та третього з'їзду, який відбувся у липні 1932 р. [5], оскільки вони розкривають організаційні і функціональні проблеми самої громадської інституції, а з другого боку є оригінальним джерелом з'ясування повсякденної діяльності центрального правління та його місцевих осередків, отже забезпечує до певної міри системність дослідження. Хронологічно документи і матеріали фонду завершуються травнем 1933 р., висвітлюють стан боротьби з дитячою безпритульністю у роки голодомору 1932–1933 рр. [6], розкривають обставини і мотиви реорганізації апарату Всеукраїнського правління товариства «Друзі дітей» [7]. У фонді товариства зберігся лист голови диткомісії ВУВК М. Семашка про причини безпритульності дітей в СРСР та УСРР 1932 р., про форми її існування та подолання [8].

Для з'ясування відносин державних установ та громадських об'єднань, які переймалися проблемами ліквідації дитячої безпритульності, інформативними є документи і матеріали Центральної комісії допомоги дітям при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті (ЦКДД при ВУЦВКУ, ф. 283). Застосовуючи принцип топологічної вибіркості, простежено протоколи засідань пленумів ЦКДД за 1928–1933 рр., тобто до ліквідації цієї установи, а також річні звіти,

плани, доповідні записки, листування між ЦКДД і товариством «Друзі дітей», статистичні відомості.

Матеріали про конкретну діяльність колоній та комун трудового виховання колишніх безпритульних, Всеукраїнської комісії в справах неповнолітніх, а також про функції і повноваження освітніх установ по ліквідації безпритульності дітей досліджено з архівного фонду Народного комісаріату освіти УСРР (ф. 166). Зокрема, виявлено та використано матеріали про роботу трудкомуні імені Ф. Дзержинського біля Харкова [9], протоколи засідань Всеукраїнської комісії в справах неповнолітніх за січень–листопад 1929 р. [10], річний звіт ЦКДД при ВУЦВКу за 1928/29 – першу половину 1929/30 р. [11].

Додаткова інформація стосовно умов затвердження статуту Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» зразка 1932 р. [12], а також доповідна записка про обстеження його діяльності у 1932 р. [13] та про стан дитячої безпритульності у роки голоду [14] зберігається у фонді Народного Комісаріату Робітничо-селянської інспекції УСРР (ф. 539). Його матеріали вирізняються узагальненням статистичних відомостей про соціально-економічні процеси в суспільстві, оргвисновками контролюючо-ревізійної установи.

Дослідженню підлягають і архівні матеріали Всеукраїнської ради республіканських громадських організацій при ВУЦВКу (ф. 1), особливо про координацію роботи по боротьбі з безпритульністю дітей у 1931–1933 рр. Середина 30-х рр. найменш представлена архівними джерелами у роботах з історії ліквідації безпритульності. Але нам вдалося виявити цікаві документи Надзвичайної комісії по боротьбі з дитячою безпритульністю при Київській міськраді, яка діяла у 1934–1935 рр. (ф. Р-638). Окремі документи і матеріали, які стосуються дитячої безпритульності, виявлено у фондах ЦК КП(б)У, які зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО України, ф. 1).

Важливим джерелом науково-історичного дослідження соціального феномену безпритульності дітей в УСРР є нормативно-правові акти радянських органів влади, опубліковані в офіційному виданні – «Збірнику законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України», починаючи з 1924 р. і до 1936 р. включно. Проаналізовано понад 20 постанов вищих державних органів – ВУЦВКу, ВЦК СРСР, РНК УСРР та РНК СРСР, які мають безпосереднє відношення до проблеми, яка досліджується. Жодна з урядових постанов не мала конкретного відношення до товариства «Друзі дітей», тобто ця громадська інституція була результатом організаційного еволюційного становлення, а не декретована державою. Для з'ясування особливостей соціального

походження безпритульності дітей, форм боротьби з цією аномалією суспільного розвитку виняткове значення мають постанови: РНК УСРР «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю» 11 червня 1921 р. [15], ВУЦВКу й РНК УСРР «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР» 23 листопада 1927 р. [16], ВУЦВКу та РНК УСРР «Про зміну й доповнення постанови «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР» 14 грудня 1928 р. [17], секретаріату ВУЦВКу «Про діяльність товариства «Друзі Дітей» 16 жовтня 1933 р. [18], РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності» 31 жовтня 1935 р. [19], ВУЦВКу і РНК УСРР «Про організацію комісії поліпшення життя дітей (диткомісії)» 20 січня 1936 р. [20]. Перелічені документи були нормативно-правовою основою створення діяльності самого товариства «Друзі дітей», які визначали статус громадської організації і водночас суб'єкта суспільних відносин.

У 20–30-х рр. виходив «Бюлетень Наркомосвіти УСРР», розпорядження Наркомосу УСРР, його циркуляри, які мали безпосереднє відношення до організації боротьби з дитячою безпритульністю. Виявлено близько 40 документів, без використання яких неможливо відтворити події і явища тих років, простежити організаційні та матеріальні заходи державних і громадських установ по ліквідації безпритульності дітей. «Обіжники», тобто оперативне інформування Наркомосом України місцевих відділів народної освіти про поточні справи, безпосередньо стосувалися цього соціального явища. Зокрема, черговий «Бюлетень Наркомосвіти» за листопад 1924 р. мав «обіжника» – «Про заходи до ліквідації дитячої безпритульності», у якому згадується діяльність осередків товариства «Друзі дітей» [21]. Значна частина циркулярів, тобто розпоряджень Наркомосу УСРР стосувалася організації діяльності дитячих будинків, прийомників-розподільників, соціально-правової охорони неповнолітніх (СПОН), налагодження праці в дитячих містечках і колоніях, умов та принципів трудового виховання утриманців дитбудинків. Матеріали «Бюлетеня Наркомосвіти» за 1930 р. дозволяють розкрити спільні і відмінні повноваження СПОНу, і Дитячої соціальної інспекції [22], статут якої опубліковано саме на сторінках «Бюлетеня Наркомосвіти» у 1931 р. [23]. Розпорядження заступника наркома освіти УСРР В.Д. Кузьменка від 17 січня 1931 р. «Про заходи в справі боротьби з дитячою безпритульністю», опубліковано в «Бюлетені», не дублювало інші друковані офіційні видання, яке констатувало той факт, що мережа «... дитячих будинків, колоній, дитячих містечок є єдиним засобом боротьби з дитячою безпритульністю, виховання колишніх безпритульних, як активних учасників соціалістичного будівництва» [24]. На сторінках

«Бюлетеня» з'явилися інструктивно-нормативні матеріали НКО УСРР, які стосувалися порядку приймання бездоглядних дітей до інтернатних установ, розшуку дітей, а також дублювалися урядові постанови. Зокрема, Постанова РНК УСРР від 10 березня 1932 р. «Про заходи до ліквідації вуличної безпритульності» [25].

До структури дослідження джерельної бази віднесено довідкові видання про стан установ соціального виховання в Україні 20-х рр., опубліковані у 1924 р. [26] та 1930 р. [27], хоча у них дуже мало інформації про діяльність дитбудинків та колоній. Безпосереднє відношення до теми дослідження мають опубліковані у 1927 р. матеріали першого всеукраїнського з'їзду товариства «Друзі дітей» [28], звіт про діяльність Українського Червоного Хреста за 1926/27 рік [29], постанови його другого всеукраїнського з'їзду 25–27 травня 1927 р. [30]. Для здійснення порівняльного аналізу організаційних форм боротьби з дитячою безпритульністю в Україні та Росії початку 20-х рр. використано збірник матеріалів першої Московської конференції, яка відбулася у 1924 р. [31].

Наприкінці 20-х рр. вийшли поспіль два тематичних збірника законодавчих актів з питань подолання дитячої безпритульності: один у 1927 р. [32], інший у 1929 р. [33].

В роботі широко представлена періодика 20–30-х рр., особливо журнали – «Друг дітей», «Детскийдом», «Друг детей», «Радянська освіта», «Вестник Просвещения», «Народнопросвещение», «Советскоестроительство», «Вопросы материнства и младенчества», «За коммунистическое воспитание», «Революция и национальности», «Властьсоветов» та інші. На сторінках перелічених часописів, крім авторських публікацій, друкувалися матеріали інформативно-довідкового спрямування, хроніка подій, листи місцевих осередків, нормативні акти. Інформація про створення та діяльність осередків товариства «Друзі дітей» надходила з округів, яку узагальнювали співробітники журналів і друкували. Подібні публікації є дуже важливими, які зафіксували статистику кількісного складу осередків, їх членів, враховуючи факт відсутності офіційної статистики про динаміку безпритульності в Україні. Інколи траплялася інформація про загальну кількість безпритульних дітей в РСФРР [34], відтак її можна порівняти з даними по Україні, але їх підрахунками офіційно не займалися. Рубрики «Нам пишуть», «Листування інструктора», «Друзі дітей та їх робота», виокремлені редакцією журналу «Друг дітей», висвітлювали повсякденну роботу місцевих осередків. На початку 30-х рр. журнал друкував опрацьовані редакцією звіти про роботу місцевих товариств [35], а також розпорядження центральних органів товариства [36].

Тематичних збірників архівних документів, присвячених історії подолання дитячої безпритульності в Україні 20–30-х рр. обмаль. Їхнім упорядкуванням займалися переважно представники педагогічної науки. Так, у 2002 р. співробітники Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України та окремими професорами Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка було підготовлено та видано тематичний збірник документів про діяльність Полтавської трудової колонії ім. М. Горького у 1920–1926 рр. До першої частини потрапили матеріали періодики, архівні документи, виявлені упорядниками збірника в Полтаві [37], які хронологічно охоплюють період 1920–1923 рр., а до другої – матеріали про роботу колонії та її керівника А.С. Макаренка за 1924–1926 рр. [38].

Документальні видання про діяльність Полтавської колонії ім. Горького були підготовлені значно раніше німецьким дослідником З. Вайтцом, котрий опублікував у 1992 р. «Нарис роботи Полтавської колонії ім. Горького», написаний А.С. Макаренком у 1925 р., переклавши німецькою мовою російськомовний текст [39]. Він упорядкував та видав документи і матеріали про драматичну соціальну проблему – безпритульності дітей та злочинність неповнолітніх в СРСР 1917 – середини 30-х рр. [40]. Декілька збірників архівних матеріалів про діяльність колонії ім. Горького та комуни ім. Дзержинського підготував та видав Г. Хілліг [41, 42], використавши фонди центральних та обласних архівів України.

Соціально-економічні причини виникнення дитячої безпритульності в Україні 1932–1933 рр. розкривають документи ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б), силових структур – ДПУ УСРР, Наркомосту, а також Раднаркому УСРР, опубліковані у збірнику 1990 р. [43], доповненого і перевиданого у 2007 р. [44]. Вони вирізняються тим, що друге видання оформлене згідно вимог археографічної науки, а головна наявність нових документів і матеріалів, знайдених в архівах Москви. Документи відтворюють не лише причини безпритульності, а також показують масову смертність дітей, неспроможність державних та громадських установ подолати рукотворність соціальної катастрофи в українському селі, вирішити проблему так званої «вуличної безпритульності дітей» у містах. Становище дітей в роки колективізації та голоду висвітлюють документи і матеріали збірника, упорядкованого Г.М. Михайличенко та Є.П. Шаталіною [45]. Значну їх частину становлять листи селян, протоколи засідань різних органів влади, доповідні записки керівників державних установ, які зберегли інформацію про безпритульність дітей, форми її існування в містах і селах. Документальні видання, підготовлені українськими істориками у 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст., стосувалися

переважно проблеми колективізації та голоду, але виявлені ними матеріали, особливо в архівах Росії, становлять ґрунтовну джерельну базу для дослідження так званих соціоаномальних явищ першої половини 30-х рр. Використано збірники документів про колективізацію і голод на Миколаївщині [46], а також про поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну [47]. З'явилася низка документальних видань про наслідки голодомору на Полтавщині [48], Переяславщині [49], Харківщині [50], які висвітлюють регіональні аспекти трагедії, складовою якої була масова смертність та безпритульність дітей.

Дослідження дитячої безпритульності базується також на документах і матеріалах, підготовлених та опублікованих західними та російськими істориками, архівістами. Важливим джерелом інформації є донесення німецьких дипломатів в Україні про соціально-демографічну ситуацію періоду колективізації та голоду, виявлені в архівах Німеччини Д. Злепком [51], а також доповідні листи італійських консулів про наслідки голоду 1932–1933 рр. в Україні [52]. Документальні видання російських істориків висвітлюють діяльність партійних і державних органів у 1922–1936 рр., роль і місце силових структур в суспільстві – ВЧК, ДПУ, ОДПУ, НКВС [53], показують відносини влади і різних соціальних груп [54], розкривають трагедію радянського села [55]. Згадані збірники, які залучено до роботи, мають документи і матеріали про Україну та безпритульність дітей.

Джерельна база є достатньою для дослідження причин масової безпритульності, організаційних форм її подолання, участі громадськості, з'ясування малодосліджених питань і суперечливих тверджень, які існують в історіографії стосовно походження цієї соціальної аномалії, остаточної дати її подолання. Існує окремий архівний фонд товариства «Друзі дітей», а також документи і матеріали з інших фондів державних та громадських установ, законодавчі акти, періодика, хоча бракує тематичний статистичних довідників.

Джерела та література

1. Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. – Дніпропетровськ. Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2001. – 391 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Фонд 264. – Всеукраїнське правління товариства «Друзі дітей» при ВУЦВК. – Опис 1. – Справа 28. – Устав общества «Друзьядетей», 11 марта 1926 г., 8 л.
3. ЦДАВО України. – Фонд 264. – Опис 1. – Справа 530. – Устав общества «Друзьядетей»: Статистические сведения о проведении просветительской, культурно-воспитательной и оздоровительной работы среди детей в УССР общества «Друзьядетей» за 1932 г.

4. ЦДАВО України. – Фонд 264. – Опис 1. – Справа 31. – Документи о подготовке и работе I Всеукраинского съезда общества «Друзья детей» (протоколы, мандаты, переписка), 24 апреля 1926 – 12 октября 1927 г., 161 л.

5. ЦДАВО України. – Фонд 264. – Опис 1. – Справа 533. – Стенограмма заседания III Всеукраинского съезда общества «Друзья детей», 5–18 июля 1932 г.

6. ЦДАВО України. – Фонд 264. – Опис 1. – Справа 546. – Документы о состоянии борьбы с детской беспризорностью в УССР и работе общества «Друзья детей» (постановления, протоколы, план, докладные записки, сведения, справки, информация, переписка), 10 марта 1932 г. – 28 мая 1933 г.

7. ЦДАВО України. – Фонд 264. – Опис 1. – Справа 554. – Документы о реорганизации аппарата и работы Всеукраинского правления общества «Друзья детей» (постановление, докладная записка, списки).

8. ЦДАВО України. – Фонд 264. – Опис 1. – Справа 545. – Документы о ликвидации городских коллективов общества «Друзья детей» в областных центрах УССР (постановления, выписки из приказа и отчеты, сведения, переписка). Письмо председателя деткомиссии ВЦИК Семашко о ликвидации беспризорности в СССР и УССР, 14 марта – 1 сентября 1932 г.

9. ЦДАВО України. – Фонд 166. Народний комісаріат освіти УСРР. – Опис 9. – Справа 339. – Матеріали про роботу трудкомуни ім. Держинського (наказ по комуні, план обслідування колонії, зауваження до планів роботи та штати та тимчасове положення про дитяче містечко), 11 травня – 9 липня 1929 р., 14 л.

10. ЦДАВО України. – Фонд 166. – Опис 9. – Справа 341. – Протоколи (копії) засідань Всеукраїнської комісії в справах неповнолітніх та матеріали до них, 5 січня – 21 листопада 1929 р., 74 л.

11. ЦДАВО України. – Фонд 166. – Опис 9. – Справа 1202. – Звіт Центральної комісії допомоги дітям при ВУЦВКу про її роботу за 1928/29 і 1-шу половину 1929/30 р., лист Наркомосу УСРР про відділ народної освіти про проведення роботи по обслідуванню стану політико-виховної роботи в інтернатних установах та статистичні відомості на вихованців дитячих будинків України від 14–18 років, 1930 р., 17 січня.

12. ЦДАВО України. – Фонд 539. – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР (НК РСІ УСРР). – Опис 10. – Справа 1067. – Документи об утвердженні статутів Всеукраїнського правління «Друзья детей», Союзовоинствующих безбожников, Всеукраинского объединения глухонемых и товариществ слепых (постановления, штаты, переписка), 3 января 1932 г. – 7 января 1933 г.

13. ЦДАВО України. – Фонд 539. – Опис 10. – Справа 1200. – Документы о культурно-бытовом строительстве, обследовании общества «Друзья детей» (постановления, выписки из протоколов, докладные записки, переписка), 5 января – 29 декабря 1932 г., 268 л.

14. ЦДАВО України. – Фонд 539. – Опис 10. – Справа 1211. – Документы о выполнении постановления СНК УССР от 21 марта 1932 г. о ликвидации детской беспризорности (выписки из протоколов, докладная записка, переписка), 12 марта – 28 ноября 1932 г., 29 л.

15. Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю. Постанова РНК УСРР 11 червня 1921 р. // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (ЗУ України). – 1921. – № 11. – Артикул 293.

16. Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР. Постанова ВУЦВК й РНК УСРР 23 листопада 1927 р. // ЗУ України. – 1927. – № 66. – Арт. 247.

17. Про зміну й доповнення постанови «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР. Постанова ВУЦВК й РНК УСРР 14 грудня 1928 р. // Збірник узаконовень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1929. – № 1. – Арт. 7.

18. Про діяльність товариства «Друзі дітей». Постанова секретаріату ВУЦВК-Ку 16 жовтня 1933 р. // ЗУ України. – 1933. – № 55. – Арт. 711.

19. Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездіяльності. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 31 травня 1935 р. // ЗС СРСР. – 1935. – № 32. – Арт. 252.

20. Про організацію комісії поліпшення життя дітей (диткомісії) 20 січня 1936 р. // ЗУ України. – 1936. – № 5. – Арт. 21.

21. Про заходи до ліквідації дитячої безпритульності. Обіжно // Бюлетень Наркомосвіти УСРР. – 1924. – № 3–4. – С. 106.

22. Про роботу ДСІ // Бюлетень Наркомосвіти УСРР. – 1930. – № 44. – Арт. 680.

23. Установа про дитячу соціальну інспекцію 15 травня 1931 р. // Бюлетень Наркомосвіти УСРР. – 1931. – № 29. – Арт. 321.

24. Про заходи в справі боротьби з дитячою безпритульністю 17 січня 1931 р. // Бюлетень Наркомосвіти УСРР. – 1931. – № 6. – Арт. 67.

25. Про заходи до ліквідації вуличної безпритульності. Постанова РНК УСРР 10 березня 1932 р. // Бюлетень Наркомосвіти УСРР. – 1932. – № 18. – Арт. 122.

26. Учреждения народного воспитания на Украине. По данным на 1 апреля 1923 г., собранным Ф.Д.Татиным / Под редакцией В.А.Арнаутова. – Х., 1924. – 31 с.

27. Народна освіта України. установи соціального виховання на 1 листопада 1929 р. – Харків.: Господарство України, 1930. – 64 с.

28. Первый Всеукраинский съезд друзей детей. – Харків.: Журнал «Друг детей», 1927. – 60 с.

29. Звіт про діяльність товариства Червоного Хреста УСРР за 1926–1927 рік. – Харків.: Центральна комісія УЧХ УСРР, 1928. – 90 с.

30. Постанови другого всеукраїнського з'їзду «Червоного Хреста» УСРР (25–27 травня 1927 р.). – Харків.: ЦК Червоного Хреста УСРР, 1927. – 14 с.

31. Борьба с беспризорностью. Материалы первой Московской конференции по борьбе с беспризорностью 16–17/III–24 г. – М.: Работник просвещения, 1924. – 45 с.

32. Сборник законов и распоряжений по борьбе с детской беспризорностью и по ее предупреждению. – М.: Изд-во ДТК ВЦИК, 1927. – 40 с.

33. Детская беспризорность и безнадзорность и борьба с ними. Выпуск второй. – М.: Изд-во ДТК ВЦИК, 1929. – 300 с.

34. Сколько беспризорных по РСФСР // Друг детей. – 1926. – № 2. – С. 28–29.

35. Работа Харьковского товариства ДД // Друг детей. – 1930. – № 3. – С. 15–17.

36. Постанова на доповідь Всеукраїнського правління т-ва «ДД» з 1/1–30 р. до 1/1–31 р. та за 1-е півріччя 1932 р. // Друг дітей. – 1932. – № 12. – С. 23–26.

37. Полтавська трудова колонія ім. М. Горького в документах і матеріалах (1920–1926 рр.). Частина I / За ред. акад. І.А. Зязюна. – Полтава, 2002. – 269 с.

38. Полтавська трудова колонія ім. М. Горького в документах і матеріалах (1920–1926 рр.). Частина 2 / За ред. акад. І.А. Зязюна. – Полтава, 2002. – 216 с.

39. Makarenko A. Kurze Darstellung der Arbeit der Poltavaer Gor'kiy-Kolonie // Hrsg. Von Siegfried C. Weitz. – Marburg/Gorich/Weiershauser, 1992. – 22 s.

40. Weits S. C. Materialien zur Geschichte der Jugendverwahrlösung in der Sowjetunion. Band 1: Darstellung. – Marburg a-d-Lahn: transdata publications, 1990. – 386 s.

41. Забота, контроль, вмешательство. Шестьсотчетов об инспекторских и других проверках колонии. М. Горького (1922–1928 гг.) / Составитель Гетц Хиллиг. Opuscula Makarenkiana. Nr. 14. – Marburg, 1994. – 60 с.

42. В Харьковіли в Запорож'є? Сборник документів о переведі колоніями Горького із Полтави на нове місце («Завоювання Куряжа»). 1925–1926 гг. / Составитель Гетц Хиллиг. Opuscula Makarenkiana. Nr. 5. – Marburg, 1985. – 156 с.

43. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Керівник кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.

44. Голодомори 1932–1933 років на Україні. Документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1125 с.

45. Колективізація і голод на Україні. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1993. – 732 с.

46. Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929–1933). Документи і матеріали. – Миколаїв, 2000. – 212 с.

47. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.

48. Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині 1929–1933. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. О. П. Єрмак та ін. – Полтава, 1997. – 264 с.

49. Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення / Упорядники: Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк. – Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – 445 с.

50. Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі / Упоряд. Т. Поліщук. – Харків – Нью-Йорк – Львів: Вид-во М. П. Коць, 2006. – 415 с.

51. Der ukrainische Hungerholocaust. Eine Dokumentation, hrsg. und eingeleitet von Dr. D. Zlepko aus den Beständen des Politischen Archivs im Auswärtigen Amt. – Bonn, 1988. – 309 s.

52. Graziosi Andrea. Letters de Kharkov. La Faminttg Ukraine et Dans le Caucasedu Nord latraveslts rapports desdiplomatsitaliens 1932 – 1934 // Cahiers du Monderusse et sovietique. – 1989. – XIX (1-2), p.5-106.

53. Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М.: МФД, 2003. – 912 с.

54. Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах. – М.: РОССПЭН, 1988. – 348 с.

55. Советская деревня глазами ВЧК–ГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / Под ред. А. Березовича, В. Данилова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. – 840 с.

Киридон Петро Васильович

*д.і.н., професор кафедри
історії України
Полтавського національного
педагогічного університету
імені В.Г. Короленка
(м. Полтава)*

ПРОТЕКЦІОНІЗМ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ НОМЕНКЛАТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР ПІСЛЯВОЄННОГО ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ

Розкриваються способи і прийоми відбору, перевірки і підготовки керівних кадрів апарату радянських і партійних органів Української РСР у післявоєнне двадцятиріччя, показано вирішальну роль Комуністичної партії в кадровій політиці, суб'єктивістські підходи до класово-партійної оцінки номенклатури. На конкретних прикладах показано вирішальний вплив більшовицьких принципів у комплектації керівних структур республіки на всіх рівнях, оцінюється роль бюрократичних засобів у забезпеченні формування підконтрольної радянському режимові командно-адміністративної системи управління в повоєнній Україні.

Ключові слова: Українська РСР, КПУ, апарат, номенклатура, кадрова політика, командно-адміністративна система

У статті враховано змістове і фактичне наповнення наукових праць, оприлюднених упродовж 1945 – 2018 років, згруповані у межах історіографічних періодів, а також поділ наукових праць, присвячених означеній темі, що вийшли до 1991 р., на радянські та зарубіжні. За пострадянської доби в напрацюваннях учених виокремлюються українські, російські та зарубіжні наукові школи. Із-поміж публікацій, котрі стосуються радянської номенклатури та методів її післявоєнного комплектування, акцентується на роботах, присвячених, перш за все, способам відновлення республіканської правлячої верхівки за умов повоєнних реалій Української РСР. Серед них звернемо увагу на праці фундаментального характеру, що відносяться до тематики зазначеного періоду [3; 5; 13; 21 та ін.]. Значний вплив на бачення проблеми справили дослідження сучасних українських істориків [8; 9; 12 та ін.], чим визначається актуальність порушеної проблеми.

Перемога більшовиків стала початком упровадження монопартійної системи. До початку Великої Вітчизняної війни компартійна диктатура окреслила головні контури нової влади. Нею було цілком опановано кадрову політику, яка трималася на принципах номенклатурної впорядкованості керівних структур. Узявши під контроль обіймання відповідальних посад відданими людьми, ленінці започаткували створення прошарку управлінців-апаратників, котрі й стали найпершою номенклатурою [4, с. 171]. Номенклатурний підхід проголошувався складовою державного курсу в кадровій сфері, обстоюваній правлячою комуністичною партією.

На систему добору та розстановки кадрів упливали суб'єктивні чинники, властиві недемократичній організації влади. Призначення кандидата на ту чи іншу посаду залежало від прихильності до нього представників вищих інстанцій (кожен чиновник був «чиєюсь» креатурою, від «когось» прийшов або є «чийсь» родич). Така система вимагала від службовців розвитку суто виконавських якостей у час, коли був попит на нетрадиційні, новаторські прийоми вирішення ділових питань. Тож первісно номенклатура формувалася як консервативно-регресивна сила [2, с. 123]. Таким чином, із перших років радянської влади запрацювало правило тоталітарної держави: відторгнення від влади гідних (еліти) і селекція гірших (антиеліти) [16, 179 – 180]. Після війни кадрове забезпечення управлінського апарату в Українській РСР зумовлювалося багатомільйонними втратами громадян на фронтах, унаслідок загибелі мирного населення та тривалих депортацій у Німеччину. Республіка пережила кількарічну грабіжницьку окупацію, потерпала від усього комплексу проблем, пов'язаних із веденням тривалої війни. Кадрове комплектування управлінських структур перетворилося на одну з найважчих стратегічних задач влади.

Згідно з офіційними даними, 1945 р. дефіцит чиновництва всіх рівнів сягав в УРСР понад 50 тисяч осіб. Тільки на відповідальну роботу в обкоми партії треба було підібрати 2 тис. 739, для райкомівської ланки – 5 тис. 480 чол. Необхідно було знайти очільників 23 тис. 401 первинної парторганізації, 935 кандидатських і 223 партійно-комсомольських груп. Крім парткадрів, ішлося про брак номенклатурних одиниць у комсомольських, радянсько-адміністративних, торговельних органах, системі МВС, МДБ, суді й прокуратурі, у промисловості, сільському господарстві та установах із заготівель, закладах науки, освіти, культури, мистецтва і друку. Із 16 тис. 696 посад, підконтрольних ЦК КП(б)У 1945р., партійна номенклатура виокремлювалася в 5 тис. 289 назв (32%), решта належала радянсько-господарським структурам [26, арк. 5 – 9].

Згодом ЦК ВКП(б) визнав підготовку, відбір та розподіл кадрів в Українській парторганізації незадовільними. Серед вад відзначалися поспішність, схильність до використання знайомств і приятельських стосунків, відсутність резервних кадрів в апаратних справах. Назване породило надмірну змінюваність керівних працівників (тільки в другій половині 1946 р. звільнили 16% номенклатури ЦК), різке зростання чиновництва (у 1947 р. – на 1 тис. 522 посади більше, ніж у попередньому) та вакансії в управлінських структурах [24, арк. 2 – 62].

Натомість слід наголосити на політичному значенні проблеми добору номенклатурних кадрів. Персональне комплектування партійних і державних установ керівними працівниками залежало від протистояння у верхівці всесоюзних і республіканських органів. Очільники вищих партійних і державних установ намагалися вибудувати власні структурні ланцюги номенклатури з тим, щоб завдяки її підтримці здолати політичних суперників. Отже, особливістю утворення чиновницьких ланок у повоєнні роки стало підпорядкування процесу особистим інтересам правлячої в країні групи.

Так починали діяти номенклатурні клани. Вони формувалися за різними критеріями: від земляцтва та кумівства до фронтового братерства, котре виникло в роки революції, Громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Склалося хитросплетіння боротьби політичних клієнтел, очолюваних представниками правлячої еліти. Кадрові дії використовувалися ними для зміцнення власних позицій та послаблення конкурентів.

Характерним є випадок, що стався наприкінці 1958 р. з другим секретарем ЦК КПРС О. Кириченком. Він змушував секретаря ЦК О. Шелепіна переробити один із документів, пригрозивши, що відправить того на роботу до Ленінградського обкому. Скарга О. Шелепіна на адресу М. Хрущова спричинила гнів лідера держави, котрий зателефонував О. Кириченкові: «Ти що? (а сам б'є по столу кулаком і криє матом). Це номенклатурна посада... Ленінград – моя особиста номенклатура» [22; с. 108]. Ніде не прописані правила номенклатурних призначень збігалися з питаннями престижності у стані вищого керівництва, де кожен жорстко захищав власні номенклатурні права. Аналогічно «розверстувалися» кураторські списки всіх кадрових рівнів.

М. Джилас, твердячи, що радянські чиновники формувалися в окремий клас із нижчих, якнайширших прошарків народу, указував: головне, чого вимагали від кандидата в номенклатуру, – відданість апаратним ідеалам, здатність розуміти й втілювати бюрократичну доктрину [7, с. 221 – 222]. Це були ті критерії, за якими ідентифікувався претендент на номенклатурну посаду. На такому підґрунті ви-

никали неформальні апаратні угруповання, котрі, об'єднуючи спільним кар'єрним інтересом чиновників, набували характеру автономних утворень, очолюваних впливовим високопосадовцем, який використовував протезованих ним апаратників у власних інтересах і реалізував власний інтерес під час відбору та переміщень кадрів.

Діяв принцип рекомендацій, коли жоден працівник не міг обійняти номенклатурну посаду без позитивної характеристики на нього певного рівня функціонера. Рекомендований та той, хто його просував, ставали взаємозалежними: один із вдячності, інший – турбуючись про власний імідж. Таким чином, оформився номенклатурний рівень «патрон – клієнтела» (форма взаємної соціальної залежності між керівниками та залежними від них).

Кадровими номенклатурними призначеннями безпосередньо відали апарати – бюро та секретаріати партійних комітетів. Для них це була повсякденна робота. Так, бюро Харківського обкому КП(б)У на засіданні 23 лютого 1948 р. затвердило на посаду керівників колгоспів 28 кандидатур, звільнило з аналогічних посад 22 голів [6, арк. 24 - 25] (50 персональних справ). Зрозуміло, що цим ухвалам передували копітке вивчення анкетних даних, збирання різноманітної інформації, опитування, співбесіди тощо.

Наприкінці 1950-х рр. номенклатурні канали запрацювали щодо кандидатур, відібраних шефами клієнтел різних рівнів [1, с. 155 – 156], оформилися стрижні політичних кланів. Надалі процес відбору претендентів на посади набув упорядкованого характеру, регламенту, правил, закріпилися бюрократичні норми відбору номенклатури [18, с. 50].

Зрозуміло, що ділові якості номенклатурника завжди відігравали значну роль в його просуванні владною драбиною. Без сумлінності, старанності, адміністративних здібностей важко було сподіватися на успіх. Проте, незважаючи ні на що, ці характеристики залишалися другорядними. У будь-якому випадку головним чином до уваги бралася відданість більшовицьким ідеям у трактуванні відповідним авторитетним начальником. Практично йшлося про персональне слугування кандидата на посаду вищому керівникові, від котрого функціонер ставав залежним, уходячи на певних умовах до його «команди». Останнє стало визначальним критерієм формування партійно-державної номенклатури, рельєфно означившись у повоєнні роки.

Зазвичай індивідуальні показники претендента в номенклатуру сприймалися в комплексі. Хоча партійно-політичний підхід і потіснив професійні, світоглядні, загальнокультурні, особистісні якості людини, останні завжди фігурували в її характеристиці й могли бути використані тоді, коли це було комусь вигідно. Ідеологічні, особистіс-

но-довірчі, політично-ангажовані ознаки кандидата мали слугувати гарантією персональної відданості та лояльності до керівника, однак потенційно компрометуючі нюанси анкети ніхто не ігнорував. Протекція, телефонне право визначали засади номенклатурних технологій. Але вони не були гарантією імунітету апаратника. У чиновницькому середовищі працювали внутрішні закони, котрі хоч і віддавали право на кадрові призначення в руки відповідних директивних органів і перших посадових осіб [17, с. 214 – 215], але змушували останніх рахуватися з думкою інших.

Отже, номенклатурна практика спиралася на апробовані методи попередніх десятиріч, модернізовані відповідно до специфічних повоєнних умов. Збереження традиційних механізмів відбору, розстановки й просування номенклатурних кадрів, належний контроль над ефективністю їхньої діяльності були визначальним корпоративним принципом КППС. Проте з'явилися й нові характеристики.

У такому контексті окреслимо коло джерел формування партійно-державної номенклатури після завершення війни. Відстеживши конкретні шляхи її формування, А. Горбул виокремлював десять потоків, котрі живили номенклатурні лави в 1945 – середині 1960-х років [5, с. 49]. Перш за все, це – підпільні та партизанські організації, котрі в ряді областей склали кістяк номенклатури повоєнного часу. На Чернігівщині по війні лише в обласній ланці таких налічувалося понад 100 осіб. Значний масив представляли реєвакуйовані з тилу колишні працівники апаратів, котрих, до прикладу, в Сталінську область прибуло 4 тис. 473 особи. Загалом зі східних регіонів СРСР у республіку приїхали близько 48 тис. колишніх чиновників партійно-радянських органів [5, с. 62 – 64]. До управлінських штатів уливалися випускники (переважно з числа молоді) короткотермінових (2-3 місяці) партійно-радянських курсів. Одні з них (у Саратові) готували апаратників для Української РСР. Потужним потоком у номенклатуру входили жінки, котрих у резервних списках набиралося до 50% складу, достроково демобілізовані з армії колишні партійно-державні функціонери, а також інваліди війни. Поповненням номенклатури стали рекрутовані «активісти», котрі заявили про себе на рівні комсомолу та профспілок. В апарати йшли молоді висуванці з виробництва [5, с. 47 – 71].

Окрім названих груп, в управлінських штабах по війні посилювався попит на «технарів» та «освітян». Робітники й колгоспники залишалися поза увагою, складаючи серед новобранців, тільки 6% [14, с. 90]. Значну масу в доборі номенклатури склали реабілітовані. Багато з них поверталися на робочі місця в апарати. Але наймасовішим джерелом поповнення апаратних кадрів стали демобілізовані воїни, які склали

нову соціальну спільноту, були однією з найбільш згуртованих груп суспільства. Об'єднані «духом фронтового братства», окрилені славою переможців, учорашні армійці, вливаючись у номенклатуру, створювали у владних кабінетах принципово іншу атмосферу. Демобілізація зайняла кілька років, протягом яких 8,5 млн. осіб улилося в мирне життя [10, с. 471].

Окрім того, на номенклатурні посади претендували офіцери та генерали, котрі звільнялися в запас у зв'язку зі скороченням армії, проведеним у другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. М. Хрущов закликав їх, зокрема, йти працювати керівниками в радгоспи й колгоспи [15, с. 109 – 114]. Однак такий варіант сприймався ними неохоче: вони погано розумілися в аграрних питаннях і вважали такі посади не гідними їхнього рівня. Тож цей контингент здебільшого влаштуовався на районно-обласному номенклатурному щаблі. У першій половині 1946 р. серед висунутих на керівну роботу 50% забезпечували відставні офіцери, 5,7 тис. осіб із їхнього числа стали секретарями міських і районних комітетів, 7 тис. 640 – завідувачами відділів. Абсолютна більшість не обіймала раніше керівних посад [20, с. 35]. У наступні роки відбувалися подібні процеси, хоча в менших масштабах.

Зі сказаного випливають такі особливості, як переважання в повоєнних органах влади чоловіків, «армійська» атмосфера в чиновницькому середовищі, характерна скоріше для військових штабів, ніж для цивільних відомств. Відповідними були стиль управління, спілкування та правила субординації в апаратах.

Отже, характеристиками формування повоєнної номенклатури стали такі чинники: входження до неї вчорашніх воїнів, «старіння» чиновництва та специфічна атмосфера корпоративної єдності управлінців із край строкатим дономенклатурним минулим. Вище керівництво мусило реагувати на ці процеси, хоча не мало потенційної сили змінити ситуацію через об'єктивні обставини. Система відбору управлінців, котра сформувалася перед війною, була серйозно надламана й діяла не ефективно. Її слід було модернізувати, враховуючи сучасні реалії. Адже поставали задачі, виконання котрих покладало на функціонерів принципово інші вимоги. Критерії відбору працівників апарату потребували вдосконалення, уточнення та змін.

Процедура кадрових призначень була напівсекретним дійством, тому складно відстежити всі ланцюжки схеми допуску в номенклатуру. Про зазначену практику можна говорити тільки на підставі опосередкованих даних. Так, інспектор ЦК КПУ М. Бондарєв у липні 1953 р. описав послідовність добору секретарів колгоспних парторганізацій у Волинській області. За дорученням ЦК він разом із двома працівника-

ми відбув у Луцьк, прослухавши перед тим інструктаж секретаря ЦК О. Кириченка. Облаштувавшись, вони направили в кожен район працівників обкому, котрі оперативно здійснили відбір кандидатур. Після вивчення документів та співбесід, на які запрошували секретарів райкомів, одних рекомендували, когось відхилили, повторивши процедуру. Так відібрали 115 осіб із необхідних 132-х. Згодом провели ще один відбір. Кожну з кандидатур розглянув завідуючий відділом партійних, профспілкових та комсомольських органів ЦК і доповів секретареві цього органу. Потім обком провів відповідні вибори в партійних організаціях [25, арк. 237 – 239]. В описаному випадкові йдеться про рекрутування найнижчої ланки партноменклатури – секретарів колгоспних організацій КПУ. Звичайно, прискіпливіше вели відбір кадрів районно-обласної управлінської організації.

Таким чином, номенклатура, оберігаючи канони власної кланової ідентичності, переймалася стабільністю апаратних структур, прагнути на консервативних засадах захищати корпоративність і обмежувати приплив свіжих сил. Традиційною формою самозахисту була система номенклатурних переміщень, за якої кожен, хто потрапляв в «обойму» (синтаксична форма, народжена в повоєнні роки) апаратників, одержував належний імунітет щодо власної кар'єри та гарантії перебування в чиновницькій когорті.

У разі втрати номенклатурником посади його намагалися працевлаштувати. Так, Львівський обком у березні 1952 р. інформував ЦК КП(б)У про долю 15 скорочених номенклатурних працівників: 11 із них обійняли посади номенклатурного рівня, 3 ще не були забезпечені роботою і лише 1 працював будівельником [23, арк. 60 – 61]. Так апаратні структури займали все активніші позиції в процесах кадрових переміщень. Разом із тим номенклатурні ланки створювали собі відповідний імідж захисників власних кадрів, що в умовах повоєнної дійсності високо поцінювалося навіть пересічними громадянами й викликало у них підсвідому повагу до керівних органів.

Повоєнне двадцятиріччя свідчить: найпопулярнішим способом позбавлення номенклатурного працівника посади за те, що не справився, скомпрометував себе, порушив настанови тощо, було перекидання на іншу апаратну роботу. Часто це був рух лінією «партія – ради – господарські або громадські структури». Нерідко «штрафники» одержували аналогічні посади в інших регіонах.

Системну солідарність управлінців фіксувала газета «Социалистический Донбасс»: «Деякі недостойні працівники, одного разу потрапивши в номенклатуру керівних кадрів, пересуваються з однієї відповідальної ділянки на іншу й усюди, як правило, провалюють роботу.

Директор Волноваського млина тов. Козлов працював у свій час головою колгоспу, потім головою сільради. Але на всіх посадах він виявив себе нездатним працівником. Лише нещодавно бюро Волноваського райкому партії ухвалило, нарешті, рішення про зняття його з роботи. Таких прикладів немало» [19].

По суті номенклатура повоєнної доби розробила автономну нормативну систему власного поповнення, котра набула довершених форм у пізніші часи. Із метою самозбереження та саморегуляції вона жорстко кодувала поведінку як членів корпорації, так і нових призначенців, котрі погоджувалися на такі правила поведінки. В основі регламенту лежала можливість апаратних авторитетів присвоювати посади тим кандидатам, котрі відповідали психологічним і світоглядним прерогативам бюрократії. Так постало своєрідне «номенклатурне право», котре гарантувало рекрутування відбірного поповнення чиновницьких лав і відповідало інтересам апаратних груп. Кадрова номенклатурна деспотія управлінців діяла ефективно [11, с. 37 – 38].

Потрапляння в номенклатурну систему навіть не підготовленої до керівної роботи людини залишало, проте, для неї шанс на адаптацію в апаратному середовищі. Така особа первісно мала перевагу в кадровому відборі щодо інших, які були поза номенклатурною увагою. Виводити її з переліку «своїх» було не вигідно самій номенклатурі: поза її впливом опинився б працівник, уже обізнаний з тонкощами бюрократичної кухні й одночасно ображений номенклатурною системою, тож здатний завдати їй певної шкоди. Крім того, вилучення з номенклатурної команди її елемента означало потенційний конфлікт із тим, хто протезував цьому кандидатові завдяки неписаній квоті призначень. До всього кожне відлучення від верстви управлінців створювало прецедент, чого номенклатурники побоювалися.

Отже, як особливість формування керівних кадрів повоєнної України слід відзначити консервацію номенклатури в соціумі, набуття її ланками певної самостійності та успішний пошук форм корпоративного самозахисту. За таких обставин для номенклатури вкрай важливим було коригування процесу рекрутування кадрів із змінами політичного курсу. У часи десталінізації приплив молодих сил «повоєнного набору» замість особливо одіозних ветеранів мав справити ілюзію позбавлення номенклатури від старих вад, адже в її лавах ставало більше непричетних до злочинів минулого. Номенклатура ставала зацікавленою в омолодженні свого обліку. Тому залучення молоді до когорти функціонерів слід розглядати як важливий принцип компартійної номенклатурної стратегії набору кадрів 1950 – 1960-х рр.

Номенклатурним призначенням на виборні посади передувала серйозна робота з висування кандидатів. Секретаріаті всіх ланок, котрі формально діяли від імені комітетів, мали забезпечити «правильний» відбір. Процедуру можна відстежити на прикладі виборів парторганів КП(б)У у 1947 – 1948 рр. Так, у Закарпатській області обком уніс до ЦК пропозиції щодо рекомендації чи нерекomenдації секретарів міськомів і окружкомів та їхнього переміщення. Управління кадрів та Управління з перевірки партійних органів частину пропозицій підтримали, інші вмотивовано відхилили. Із претендентами провели бесіди. «Відфільтровані» кандидатури висувалися на процедуру виборів. Оскільки дві з них виявилися забалотованими, відділ кадрів обкому згодом одержав серйозний закид із Києва. В Одеській області не рекомендували на обрання 18 діючих секретарів (із 120). ЦК скоротив список до 15. На виборах було забалотовано 1 кандидатуру. Подібні процедури діяли в усіх областях Української РСР [27, арк. 1 – 4, 51 – 53]. Отже, хоча демократичне обрамлення номенклатурної практики було пошановано, насправді справу вирішували апарати.

Отже, політика відбору партійно-державної номенклатури по війні все більше визначалася апаратом, який, чомусь мав стовідсоткову переконаність у неперушності політичної системи. Намагання дедалі слабшого державного механізму порятуватися за рахунок зростання й зміцнення управлінського складу були неефективними, приреченими на провал, оскільки викреслювали можливість застосування інтенсивних заходів.

Таким чином, відпрацьована перед війною система відбору номенклатурних кадрів у 1945 – 1964 років неодноразово переглядалася з метою модернізації.

Розширення управлінських повноважень УРСР дозволило її керівництву більшою мірою контролювати наповнення чиновницьких структур. Проте, перебуваючи в субординаційній залежності від центру, керівники Української РСР не мали можливості здійснювати політику з урахуванням національних інтересів. Вони виконували волю центрального керівництва.

Джерела та література

1. Афанасьев М.Н. Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России. – 2-е изд., доп. / М.Н. Афанасьев. – М.: Московский общественный научный фонд, 2000. – 318 с.
2. Ашин Г.К. Мировое элитное образование / Г.К. Ашин. – М.: Аппил, 2008. – 360 с.

3. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.) / В.К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
4. Гимпельсон Е.Г. Советские управленцы 1917 – 1920 гг. / Е.Г. Гимпельсон. – М.: Институт Российской истории РАН, 1998. – 259 с.
5. Горбул А.Д. Научные основы кадровой политики КПСС / А.Д. Горбул. – К.: Выща школа, 1989. – 171 с.
6. Держархів Харківської обл., ф. 2, оп. 2, спр. 1447, арк. 24 – 25.
7. Джилас М. Лицо тоталитаризма: Пер. с сербо-хорв. / М. Джилас. – М.: Новости, 1992. – 544 с. С. 221 – 222.
8. Дорошко М.С. Номенклатура: Керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.) / М.С. Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
9. Журавський В.С. та ін. Політична еліта України: теорія і практика, трансформації / В.С. Журавський, О.Ю. Кучеренко, М.І. Михальченко. – К.: [б. в.], 1998. – 264 с.
10. История России. XX век / А.Н. Боханов, М.М. Горинов, В.П. Дмитренко и др. – М.: АСТ, 1996. – 608 с. – С. 471.
11. Коржихина Т.П. Советская номенклатура: становление, механизмы действия / Т.П. Коржихина, Ю.Ю. Фигатнер // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 25 – 38. – С. 37 – 38.
12. Кухта Б. Політична еліта (кратократичний аспект) / Б. Кухта. – Львів: ЦПД, 2011. – 420 с.
13. Леонова Л.С. Исторический опыт КПСС по подготовке партийных кадров в партийных учебных заведениях, 1917 – 1975 гг. / Л.С. Леонова. – М.: Издательство Московского университета, 1979. – 305 с.
14. Мохов В.П. Региональная политическая элита России (1945 – 1991 гг.) / В.П. Мохов. – Пермь: Пермское книжное издательство, 2003. – 238 с. – С. 90.
15. Никита Сергеевич Хрущев. Два цвета времени: Документы из личного фонда Н.С. Хрущева: В 2-х томах; Открытый архив: Справочник опубликованных документов по истории России XX века из государственных и семейных архивов (по отечественной журнальной периодике и альманахам. 1985 – 1996 гг.) / Сост. И.А. Кондакова. 2-е изд. доп. с испр. – М.: РОССПЭН, 1999. – 303 с. – Т. 2. – С. 109 – 114.
16. Оболонский А.В. Человек и власть: перекрестки российской истории / А.В. Оболонский. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2002. – 416 с. – С. 379 – 380.
17. Охотский Е.В. Политическая элита и российская действительность / Е.В. Охотский. – М.: Интеллект, 1996. – 300 с. – С. 214 – 215.
18. Пастухов В.Б. От номенклатуры к буржуазии: «новые русские» / В.Б. Пастухов // Полис. – 1993 – № 2. – С. 49 – 56. – С. 50.
19. Правильно подбирать и воспитывать кадры // Социалистический Донбасс. – 1953. – 17 апреля.
20. Сажин А.И. Кадровая политика КПСС: история и современность / А.И. Сажин. – М.: Знание, 1989. – 64 с. – С. 35.
21. Смиртюков М.С. Советский государственный аппарат управления / М.С. Смиртюков. – М.: Политгиздат, 1984. – 301 с.
22. Сушков А.В. Президиум ЦК КПСС в 1957 – 1964 гг.: личности и власть / А.В. Сушков; науч. ред. А.В. Сперанский; Институт истории и археологии Уро РАН. – Екатеринбург: Уро РАН, 2009. – 386 с. – С. 108.

23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2609, арк. 60 – 61.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4372, арк. 2 – 62.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 2945, арк. 237 – 239.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 45, спр. 577, арк. 5 – 9.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 3180, арк. 1 – 4, 51 – 53.

УДК 364-027.542:316.346.2-055.2" 1930'''

Лахач Тамара Олександрівна

*к.і.н., доцент кафедри історії України
Полтавського національного
педагогічного університету
імені В.Г. Короленка
(м. Полтава)*

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНКИ-МАТЕРІ У РЕГЛАМЕНТАЦІЙНІЙ СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1930-Х РОКІВ

Автор статті висвітлює суперечливість державних перетворень 1930-х років у радянській Україні щодо жінок та аналізує основні регламентаційні дії влади, спрямованих на формування нової системи жіночих цінностей та родинних потреб загалом. Доводить, що такий експеримент виявився протиприродним, негативним явищем у практиці відносин між інститутом держави і сім'єю. Об'єктом дослідження є регламентаційна система державних перетворень з питань соціального статусу українського жіноцтва у 1930-х роках. Предметом виступає жінка радянської України у повсякденному житті. Представлений огляд даної теми побудовано за проблемно-хронологічним принципом у зрізі соціально-правової історії.

Ключові слова: держава, регламентація, жінка-матір, шлюб, сім'я, відносини, суспільство, перетворення, народжуваність, закон, репресії.

XX століття суттєво змінило роль жінки у людському суспільстві, оскільки відбулися радикальні трансформації її суспільного та правового статусу. Так, у 1930-х роках, із процесом масового залучення жінок до праці, значно зросла їхня суспільна значущість, що супроводжувалося розширенням кола обов'язків та посиленням відповіді-

дальності. За радянською моделлю, жінка мусила працювати повний робочий день, виховувати дітей і водночас доглядати за домогосподарством, опікуватись родичами похилого віку тощо. Але особливістю цього часу став культ матері, який почав розвиватися в СРСР за часів Сталіна і мав прагматичну основу – сприяти збільшенню народонаселення. Тому актуальним представляється аналіз регламентаційних дій держави щодо соціально-правового стану жінки-матері, які призвели до ігнорування владою сімейних інтересів та негативних наслідків через зміни сімейних цінностей.

Автор статті ставить за мету показати суперечливість державних перетворень 1930-х років у радянській Україні щодо української жінки-матері та проаналізувати основні регламентаційні дії влади, спрямованих на формування нової системи жіночих цінностей та родинних потреб загалом. Об'єктом дослідження є регламентаційна система державних перетворень з питань соціального-правового статусу українського жіноцтва у 1930-х роках. Предметом виступає українська жінка-матір у повсякденному житті радянської доби. Представлений огляд даної теми побудовано за проблемно-хронологічним принципом у зрізі соціально-правової історії.

Історична наука завдяки впливу цілої низки факторів, таких як тривале панування комуністичної ідеології та наявність великого кола актуальних історичних проблем, що потребують детального вивчення, на сучасному етапі ще не розкрила трагічну долю жінки-матері України 1930-х років у сімейній площині. Здебільшого, увага приділяється описовій стороні даної теми, а відтак, майже не вивчені причини і наслідки самого явища

Незважаючи на те, що проблема життєдіяльності жінок радянської України протягом 1930-х років не була предметом спеціального історичного дослідження, окремі її аспекти знайшли своє відображення в історіографії. Важливу роль для нашого дослідження становили праці С.І. Білокінь [1], Т.В. Воронської [2], О.О. Кривулі [3], С.В. Кульчицького [4; 5; 6; 7; 8], С. Маскудова [9], В.М. Нікольського [10], Ю.І. Шаповал [11; 12] та ін..

Перш за все слід зазначити, що «жіноче питання» ускладнилося за рахунок Голодомору 1932 – 1933-х років і, як наслідок, великої смертності, у першу чергу, дітей від голоду і хвороб. Тож, наслідком на середину 1930-х років стало різке скорочення народжуваності, яке було викликане і психологічною реакцією населення на погіршення умов життя, і фізіологічними причинами (низька вірогідність завагітніти через різке зниження рівня життя). Якщо жінка все ж таки вагітніла в таких умовах, вона часто вдавалася до абортів. Співвідношення на-

роджень і абортів в Україні 1934 року повідомляє про критичний дисбаланс в українському суспільстві, оскільки кількість абортів значно перевищувала кількість народжень (див.: табл. 1. 1) [14, с. 122].

Таблиця 1. 1

Співвідношення народжень і абортів на Україні в 1934 році

Народження і аборти	Місто	Село	Усього
Чисельність жителів	7160	21840	29000
Чисельність жінок 15-50 років (тис.)	2000	6400	8400
Народжень (тис).	100	608	708
Абортів із зсувом на 7 місяців назад (тис).	300	480	780
Народжень і зсунутих абортів (тис).	400	1088	1488
Народжень на 1000 жителів	14	27,8	24,4
Абортів на 1000 жителів	42	22,0	26,9
Народжень і абортів на 1000 жителів	56	49,8	51,3
Народжень на 1000 жінок 15-50 років	50	95	84
Абортів на 1000 жінок 15-50 років	150	75	94
Народжень і абортів на 1000 жінок 15-50 років	200	170	177

Як наслідок, станом на 1 січня 1936 року спостерігалось значне зменшення народжуваності дітей. Відділ народної освіти інформував державні органи влади, що мережа дитячих садків скоротилася і в містах, і в селі майже втричі (див.: табл. 1.2) [15, арк. 15].

Таблиця 1.2

Мережа дитячих садків і дітей у них 1935 – 1936 років

Дитсадків		Дітей у них
У містах	01.01.1935 – 1625	91105
-//-	01.01.1936 – 1543	86722
У селах	01.01.1935 – 1736	64694
-//-	01.01.1936 – 1143	38940

Примітно, що тенденція малодітності виявилася в Україні значно раніше, ніж із нею почали боротися державні органи влади. І все ж це не означало, що процес народжуваності держава не контролювала. Навпаки, для стабілізації ситуації почали проводитися такі профілактичні заходи, як: «роз'яснювальна робота» з-поміж жінок, розбудова пологових будинків на селі, збільшення оплати декретних відпусток тощо [16, арк. 1]. Про серйозність державних намірів щодо підвищення народжуваності, свідчить наступний факт: «Наркомздравом України у 1934 році було заплановано на 1935 рік відкриття нових 1 080 пологових будинків на 3 300 ліжок ... Потребу акушерок на 1935 рік було намічено задовольнити таким чином: 1) два випуски акушерських технікумів – 600 чоловік; 2) використання усіх акушерок, що працюють зараз не за спеціальністю – 400 чоловік; 3) докваліфікація лікарських помічників – 100 чоловік; 4) використання внутрішніх ресурсів областей, районів – 100 чоловік» [16, арк. 5].

Крім того, для контролю і вивчення причин малодітності Наркомздрав України почав скликати з початку лютого 1935 року Всеукраїнську раду, залучивши до неї, насамперед, представників колгоспного активу.

Соціально-правове становище жінки-матері було безпрецедентно регламентоване, коли всупереч думці більшості, її особисту свободу було знищено постановою ЦВК і РНК СРСР «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги багатодітним родинам, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясель і дитячих садків, посилення кримінального покарання за несплату аліментів і про деякі зміни у законодавстві про розлучення», прийнятій 27 червня 1936 року [17, с. 407].

Правовий документ демонстрував, обминаючи моральні аспекти, прагматичну мету – підняти народжуваність у країні і приховати наслідки терору щодо власного народу напередодні Всесоюзного перепису населення. Немовби отямившись, влада починає активну пропаганду захисту «соціалістичної сім'ї».

У другій половині 1930-х років радянська риторика щодо жінки-матері змінюється ще більше і починають застосовуватися патріархальні символи для навіювання жінкам упокорення їхнім «біологічно визначеним функціям», а звідси їхнім «природним», приватним та суспільним ролям. З'являється новітня радянська «ікона» жіночності, що поєднує образи жінки – стахановки і матері-героїні, що народжує здорових і повноцінних дітей для прийдешньої соціальної майбутності. Заохочується народження дітей, запроваджується визначення жіно-

чого героїзму у залежності від кількості народжених дітей, передбачається збільшення допомоги при народженні дитини, встановлюється відпустка по вагітності та пологах, забороняється відмовляти жінкам у прийнятті на роботу з причин вагітності та знижувати їм з цього приводу заробітну плату, зобов'язується зберігати попередню зарплатню після переходу жінок на легшу роботу тощо [18, с. 15].

Крім того, вводилося два обмеження щодо спрощеної у 1920-х роках процедури розірвання шлюбу: по-перше, обов'язковим ставав «особистий виклик» до загсу чоловіка і жінки, по-друге, підвищувалася оплата реєстрації розлучення (першого – 50 крб., другого – 150 крб., третього й наступних – 300 крб.). Після розлучення в паспорті колишнього подружжя робили спеціальну позначку. Таке нововведення держави було розповсюджене нібито в зв'язку з «боротьбою з легко-важним ставленням до сім'ї і сімейних обов'язків» [18, с. 15].

Однак державні установи часто не дотримувалися встановлених норм. За матеріалами обстеження політико-виховної роботи поміж безпартійного активу фабрики імені Кутузова в Полтаві стосовно вагітних жінок виявлено систематичні порушення законодавства. Ознайомившись з одним із них: «У виховательки дитячого садка Гулько були передчасні перейми і 28 березня вона пішла з підприємства. Народила 1 квітня, лікарняний листок отримала з 1 квітня 1937 року. Коли ж вона з'явилася на роботу, їй відмовилися виплачувати гроші за період з 28 березня по 1 квітня, а також відмовили їй в роботі, як прогульниці» [19, арк. 4].

Натомість на виконання постанови «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги багатодітним родинам, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясель і дитячих садків, посилення кримінального покарання за несплату аліментів і про деякі зміни у законодавстві про розлучення» ЦВК і РНК УСРР 4 серпня 1936 року прийняли постанову, згідно з якою в кодекси було внесено зміни та доповнення. Так, стаття 31 Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану передбачала аліменти: для утримання однієї дитини – четверту частину заробітної плати відповідача, для утримання трьох і більше – 50% зарплатні відповідача. Ця ж стаття регламентувала утримання аліментів у тих випадках, коли мати дітей і відповідач – члени колгоспу [20, с. 284].

Була також змінена стаття постанови № 45, яка в новій редакції передбачала, що запис про скасування шлюбу проводиться лише після виклику подружжя в загс і сплати за реєстрацію розлучення грошового збору. При цьому його розмір було збільшено, а в паспортах подружжя органи загсу робили відповідну відмітку про розірвання шлюбу.

Водночас, було встановлено чіткий порядок публікації в періодичних виданнях матеріалів про визнання особи безвісно відсутньою або померлою, про зміну прізвища та імені, про встановлення й відміну опіки, розірвання шлюбу, а ще регламентувалися порядок та терміни реєстрації народження і смерті. Відповідні доповнення та зміни були внесені й до Кодексу про сім'ю, шлюб і акти громадянського стану Української СРР та в Положення про реєстрацію актів громадянського стану [20, с. 285].

Державна регламентація шлюбно-сімейних відносин у радянській Україні 1930-х років була офіційно закріплена Конституцією СРСР 1936 року і Конституцією УРСР 1937 року. Незважаючи на те, що законодавство про сім'ю пропонував принцип державної охорони інтересів жінки-матері та дитини, факти суперечили дійсності.

Протягом 1930-х років держава справді переймалася станом жінки-матері і дитини, але винятково в межах власних інтересів. Збільшуючи допомогу при народженні, продовжуючи декретні відпустки тощо, влада головними завданнями вважала зміцнення державного контролю над ситуацією і досягнення якнайшвидше поставленої мети – збільшити приріст українського населення та виховати молоде покоління в дусі диктатури пролетаріату.

Важке і часто непосильне становище жінок в Україні задовольняло регламентаційний інтерес держави, адже саме завдяки соціальним підходам, уже на початку 1937 року була вирішена проблема малонароджуваності:

Роки	Всього народилося
1933	4707
1934	5716
1935	7591
1936	8950
1937	100962

Кількість народжень за 1937 рік зазначено як на початок року. Тож якщо на початок 1937 року фіксувалося 100962 народжень, то можна припустити, що на кінець 1937 року кількість народжень складатиме 201924. Отже, у 1937 році народилося вдвічі більше дітей, ніж у 1933 – 1934 роках загалом [21, арк. 34]. Стабілізація ситуації стала можливою в результаті регламентаційних зусиль держави щодо жінки-матері і шлюбно-сімейних відносин взагалі, але порівняно з попередніми даними кількісний показник народжених і померлих у радянській Україні різко відрізнявся. Про це свідчить таблиця,

де зазначені результати природного приросту населення за 10 років (див.: табл. 1.3) [22, с. 90-91].

Таблиця 1.3

**Стан і результати природного руху населення УСРР за 10 років
(у тисячах)**

Роки	Всього Народилося	Всього померло	Природний Приріст
1927	11844	5226	6618
1928	11393	4957	6436
1929	1080	5387	4523
1930	1023	5381	4849
1931	9753	514	4606
1932	782	6682	1138
1933	470	18503	-13794
1934	5716	4834	882
1935	7591	3419	4172
1936	900	350	550

Отже, можна припустити, що протягом 10 років кількість осіб, які виїхали за межі УСРР, дорівнює кількості осіб, які приїхали на територію УСРР, а загальна чисельність населення УСРР станом на січень 1937 року повинна дорівнювати 28 925 400 чоловік плюс 2 582 800, тобто 31 508 2 тисячі чоловік. Отже, більше, ніж насправді, при переписові, на 3,3 мільйона чоловік [22, с. 90-91].

Окрім переписів, радянська влада запровадила анкети, що по суті являли собою самообмови. Анкетування можна вважати аналітичною паспортизацією дорослого населення, котре перебувало на державній службі. Треба нагадати, що на кожного службовця, студента, навіть школяра з моменту зарахування у штат заводились особові справи. Анкети допомагали вчасно фіксувати зміни. Вони містили запитання щодо репресії когось із родичів, а спеціальна нотатка зобов'язувала людину ставити до відома відділ кадрів про будь-які зміни. Протягом життя все населення країни від 16 років заповнювало безліч усіляких анкет з найрізноманітніших нагод [23, с. 183-184].

Охорона інтересів жінки-матері теж не виходила за межі регламентаційної системи держави. За нею було встановлено «особливий» нагляд органів НКВС. Так, завдяки «новаціям», в 1927 році було впроваджене положення про державні злочини (контрреволюційні та особливо небезпечні злочини проти порядку управління), затверджене ЦВК СРСР 25 лютого того ж року, яке започатковувало вживання терміна «ворог трудящих». Згодом цей термін отримав широке розповсюдження як «ворог народу». У Кримінальному кодексі Радянського Союзу термін залишився у первинному вигляді [24, с. 36]. Проте у державних органах почали користуватися термінами «дружина ворога народу», «донька ворога народу» і т. д.

1937 рік був насичений законотворчою діяльністю, яка продовжила розпочате у 1927 році додаткове формування ярликів і термінів проти членів родин репресованих за політичними ознаками. Завдяки «охороні інтересів матері і дитини» у державних структурах з'явилися нові аббревіатури – ДЗБ та ЧСЗБ (дружина зрадника батьківщини, члени сім'ї зрадника Батьківщини). Ці аббревіатури на довгі роки визначили життя багатьох невинних людей.

У проєкті оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР від 30 липня 1937 року зазначено: «Сім'ї засуджених за I і II категоріями, як правило, не репресуються. Виняток становлять:

1. Сім'ї, члени яких здатні до активних антирадянських дій. Члени такої родини з особливого дозволу трійки підлягають переміщенню у табори або трудові поселення.

2. Сім'ї осіб, репресованих за I категорією, що проживають у прикордонній смузі, підлягають переселенню за межі прикордонної смуги в середину республік, країв та областей.

3. Сім'ї репресованих за I категорією, що проживають у Москві, Ленінграді, Тбілісі, Баку, Ростові-на-Дону, Таганрозі і в районі Сочі, Гагри і Сухумі, підлягають виселенню з цих пунктів у інші області за їх вибором, за винятком прикордонних районів» [24, с. 4-5].

Проєкт наказу передбачав взяти на облік усіх членів родини, які репресовані за I та II категоріями, і встановити за ними систематичний нагляд. Окрім того, в наказі НКВС СРСР від 15 серпня 1937 року наголошувалося: «З отриманням цього наказу почніть репресувати дружин зрадників Батьківщини... починаючи з 1 серпня 1936 року» [25, с. 5]. Для підготовки такої акції пропонувалося провести ретельну перевірку всієї родини та скласти про неї детальну довідку, яка містила б такі дані: список родини (включаючи всіх осіб, що утримуються засудженим); відомості про кожного члена родини; компрометуючі матеріали на дружину засудженого; характеристики рівня соціальної небезпеч-

ності дітей віком після 15 років. Необхідно було також скласти спеціальну довідку про «небезпечних і здатних до антирадянських дій» дітей. Щодо процедури ув'язнення дружин репресованих, то у проекті зазначалося: «Арешту підлягають дружини, які знаходяться у юридичному або фактичному шлюбі з засудженими на момент їх арешту» [26, с. 23]. Такій же карі підлягали жінки, з якими репресовані були розлучені, але які «причетні до контрреволюційної діяльності засудженого»: переховували останнього, знали і не донесли про його діяльність та ін.

Вирішення подальшої долі членів родин репресованих покладалося на особливу нараду, яка залежно від ступеня їх «небезпечності та здатності до антирадянських дій» засуджувала: дружин зрадників – до ув'язнення на терміни від 5 до 8 років; «соціально-небезпечних дітей залежно від їх віку, ступеня небезпечності і можливості виправлення» – до ув'язнення у таборах або виправно-трудовах колоніях НКВС чи відправлення у дитбудинки особливого режиму [24, с. 5].

Як бачимо, у 1937 році репресивний апарат являв собою розгалужений і злагоджений механізм, зорієнтований на масовий характер каральних заходів. Нехтування юридичними нормами, спрощення процедурних питань перетворювали його в грізну і в той же час безконтрольну зброю політичної системи у трансформаційних змінах свідомості жінки-матері, української родини, а згодом і всього суспільства.

Таким чином, у 1930-х роках нагальною проблемою для держави стало різке зменшення народжуваності в Україні. Для боротьби з таким явищем, всупереч думці більшості радянського населення, уряд вдається до регламентаційних дій стосовно жінки-матері, які призвели до негативних наслідків: розповсюдження підпільних абортів, здійснюваних, як правило, в антисанітарних умовах, некомпетентними людьми, масових хвороб, безпліддя тощо. Реалізуючи такі принципи, влада ігнорувала сімейні інтереси, жертвувала ними в ім'я «більш значущої» мети.

Отже, радянська система державних перетворень 1930-х років щодо соціально-правового становища жінки-матері в системі державних перетворень, мала банальну прагматичну основу – сприяти збільшенню народонаселення. Регламентаційні дії влади була спрямовані на формування нової системи жіночих цінностей та родинних потреб. Як показує досвід – це виявилось протиприродним, негативним явищем у практиці відносин між інститутом держави і сім'ї.

Джерела та література

1. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): Джерелознавче дослідження: в 2-х томах / С. Білокінь. – К., 1999. – Т. 1. – 446 с.

2. Воронська Т.В. Маловідомі сторінки історії. Радянська паспортна система / Т.В. Воронська, С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 33-43.
3. Кривуля О.О. Жінки та індустріалізація в Україні (1929-1938 рр.): дисер. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 / Кривуля Ольга Олександрівна. – Луганськ, 2004. – 193 с.
4. Кульчицький С.В. 1. Демографічні наслідки голодомору 1933 року в Україні. 2. Всесоюзний перепис 1937 року в Україні. Документи та матеріали / НАНУ Український інститут історії України / С.В. Кульчицький. – К., 2003. – 192 с.
5. Кульчицький С.В. Голодомор 1932 – 1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С.В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.
6. Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні 20 – 30-ті рр. / С.В. Кульчицький, В.М. Даниленко [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1991. – 256 с.
7. Кульчицький С.В. Становище дітей на Україні у 1931-1933 рр.: (документальна розповідь) / С.В. Кульчицький, С.П. Шаталіна. – К.: Б.в., 1989. – 26 с.
8. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому» / С.В. Кульчицький. – К.: Україна, 1991. – 432 с.
9. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1930 – 1938 рр. / С. Максудов // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 121-127.
10. Нікольський В.М. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. / В.М. Нікольський // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 141-162
11. Шаповал Ю.І. Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні / Ю.І. Шаповал – К.: Ін-т національних відносин і політології національної АН України, 1994. – 271 с.
12. Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні / Ю.І. Шаповал. – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6392. – 224 арк.
14. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1930 – 1938 рр. / С. Максудов // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 121.
15. ЦДАГО України. – Спр. 7098. – 53 арк.
16. ЦДАГО України. – Спр. 6662. – 17 арк.
17. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф.-П-12. – Оп. 1. – Спр. 160. – 45 арк.
18. Нечаева А.М. Основные направления развития семейного права / А.М. Нечаева // Семейное право России: проблемы развития: [сборник обзоров и статей]. – М., 1996. – 131 с.
19. ДАПО. – Ф. 3944. – Оп. 1. – Спр. 5. – 1489 арк.
20. История Советского государства и права: в 3 томах; под ред. А.П. Косицына. – Т. 2. – М.: Наука, 1977. – 344 с.
21. ЦДГО України. – Спр. 7098. – 53 арк.
22. Кульчицький С.В. 1. Демографічні наслідки голодомору 1933 року в Україні. 2. Всесоюзний перепис 1937 року в Україні. Документи та матеріали / НАНУ Український інститут історії України / С.В. Кульчицький. – К., 2003. – 192 с.
23. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): Джерелознавче дослідження: в 2-х томах / С. Білокінь. – К., 1999. – Т. 1. – 446 с.

24. Галан Я. Антирелигіозна пропаганда в школі / Я. Галан, Т. Кононов. – М. : Политиздат, 1926. – 163 с.

25. ДАПО. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 160. – 45 арк.

26. Воронська Т.В. Маловідомі сторінки історії. Радянська паспортна система / Т.В. Воронська, С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 33-43.

УДК 94: 329. 15] (477. 82) «1985»

Чура Олександра Василівна

*к.і.н., науковий співробітник
музею-меморіалу «Тюрма на Лонцького»
(Львів)*

КОМУНІСТИЧНІ СТРУКТУРИ ЛЬВОВА НА ПОЧАТКУ ПЕРЕБУДОВИ

Як відомо, політичним стрижнем державного ладу СРСР були не формально задекларовані радянські інституції, а розгалужена монополітична система проросійських комуністичних партійних органів, що тотально пронизувала увесь народногосподарський комплекс держави й забезпечувала московську автократію локальною владою на місцях. Авторитаризм регіональної комуністичної влади не в останню чергу спричинив необхідність запровадження внутріпартійних реформ, що стали сегментом втілення політики перебудови, так як розмивав комуністичні підвалини в очах пересічних мешканців Львова. Таким чином, наукова розвідка простежує становище компартійних закладів міста на початковому етапі втілення перебудовних новацій у 1985 р. й з'ясовує причини та наслідки застосування реформ у внутрішній структурі локальної компартійної конструкції міста.

Ключові слова: *Львів, перебудова, КПРС-КПУ, комуністичні осередки, реформи, номенклатура, привілеї, деструкція*

На зламі 80-х рр. ХХ ст. у СРСР склалися передумови кризиспричиненої неспромогою КПРС до ефективного управління країною. Не дивлячись на те, що на кожному партійному форумі лунала теза про розширення повноважень рад усіх ступенів, підміна радянських інституцій владою партапарату привела до значних деформацій у соціально-економічній сфері та стала причиною корозії політичного осердя країни [27 арк. 115]. Системне сповзання народногосподарського комплексу СРСР до кризи, загострення міжнаціональних та релігійних проблем робило

із правлячої комуністичної партії головного винуватця усіх суспільних негараздів. Відтак, намагаючись зберегти монополію на владу в країні, компартапарат наважується на «косметичний ремонт» у вигляді втілення політики перебудови, як засобу власного політичного виживання. Зазначену тезу засвідчувало інтерв'ю народного депутата України Я. Кендзьора, який говорив: «Це закон деспотичного суспільства, у якому влада консервувала процес існування правлячої партії» [18].

Тому першим кроком нового Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова став квітневий пленум 1985 р., де він офіційно визнав передкризовий стан. З метою зберегти владний монополізм було проголошено курс на перебудову. Йшлося про виправлення деформацій в економічному, політичному, національному та релігійному питаннях під патронатом правлячої партії. У внутрішньому аспекті було задекларовано очищення КПРС від злочинів минулих десятиліть, руйнування командно-адміністративної побудови партструктур, посилення ролі первинних партійних організацій та альтернативну виборність посад. «Без всемірного поглиблення соціалістичної демократії, без створення умов участі трудових колективів у вирішенні питань державного життя ми не зможемо йти вперед» – зазначалося у промові виступаючого [27, арк. 23]. Утім, мова про злам політичного ладу не йшла. Не піддавалися сумніву й соціалістичні орієнтири радянського суспільства. Партія та її регіональні структури надалі залишалися ядром політичного устрою, а генеральний секретар – керівником держави [5, с. 1]. Таким чином, перебудова поставала не як руйнація комуністичного режиму, а як спроба прибудови, або вбудови у авторитарне радянське тло елементів демократичного устрою у вигляді гласності, госпрозрахунку чи самофінансування.

Сучасна вітчизняна історіографія ще обходить увагою вивчення політичного становища локальних осередків КПРС-КПУ у переддень запровадження політики перебудови у 1985 р. Фрагментарно зазначену проблему порушували такі науковці як В. Баран [1], В. Даниленко [1], Т. Батенко [2], С. Кульчицький [21], О. Муравський [22], Л. Сенік, Б. Якимович [24]. Наслідок – обмаль наукових праць, розкриваючих низхідну внутрішньопартійну динаміку комуністичних структур регіональних рівнів. Однак, вона багато в чому безпосередньо вплинула на реанімацію національно-визвольного руху другої половини 80-х рр. ХХ ст., а відтак уможливлення відновлення незалежності України у 1991 р. Тому авторка зробить спробу простежити становище львівського компартапарату крізь призму причин його внутрішньої деструкції. Джерельною базою дослідження слугуватимуть неопубліковані таємні компартійні документи, що зберігаються у Державному архіві Львів-

ської області (ДАЛО). Доповнять розвідку аналіз періодичних видань та матеріали надбані шляхом інтерв'ювання учасників подій.

За сімдесят років панування у СРСР КІРС перетворилася в одержавлену політичну спілку, яка вчинила мільйони злочинів проти власного і поневоленних народів. У момент проголошення СРСР у 1922 р. партія об'єднувала 650 тис. комуністів, а наприкінці його існування у 1991 р. – 17 688 тис., або 6,7% населення країни [3, с. 15 – 16]. Наприкінці перебудови на рахунках ЦК КІРС зберігалось 5 млрд. крб., що ілюструвало найбільшу фінансову потугу в країні [20, с. 2]. Другою за чисельністю складовою КІРС була КПУ – регіональний інструмент російського поневолення України. Під час проголошення УРСР у 1919 р. у партії перебувало 54 тис. комуністів, а у період розпаду у 1991 р. – 2 975 тис., або 5,8% від кількості її жителів [3, с. 19 – 21]. Бюджет КПУ нараховував 500 млн. крб. будучи найбільшим в республіці [19, с. 14].

У момент створення компартійної структури Львова не мали соціального підґрунтя у місті, позаяк були штучно сформовані у 1939 р. за наказом Політбюро ЦК ВКП(б) згідно до постанови «Про створення комуністичних організацій у Західній Україні і Західній Білорусії» [23, с. 38]. Їх ключове завданням – формування системи управління, що гарантувала російський контроль над усіма сферами суспільної діяльності українців. Так тривало майже пів століття. У 1985 р. партійну організацію Львова очолював міський комітет – міськом, який підпорядковувався обласному – обкому. Чисельність комуністів Львова становила 60 251 особу, що дорівнювало 7,9% кількості його жителів. За національним складом львівські комуністи поділялися: українців – 60,8%, росіян – 31,9%, євреїв – 3,2%, білорусів – 1,6%, поляків – 0,9%, вірмен – 0,2%, татар – 0,2%, молдаван – 0,1%, грузин – 0,09%, болгар – 0,05%. За соціальним становищем: службовців – 49,9%, робітників – 48,5%, селян – 2,5%. За освітнім рівнем: партійна освіта – 70%, вища освіта – 44,8%, інша – 55,2%. За гендерним поділом: 62,5% чоловіків і 34,5% жінок [10, арк. 32]. Середній вік партійних працівників становив 45 років, а керівників – 50 років [5, арк. 23]. Типовий стаж роботи на партійній посаді налічував 10 – 15 років [8, арк. 47].

Штагна структура компартійної адміністративної побудови була приблизно однаковою на усіх рівнях. Обласний, міський та районний підрозділи очолював перший секретар, що був необмеженим володарем ввіреної йому території. Йому підпорядковувалися заступники – другий секретар, який курував економічну роботу та секретар, якого умовно називали «третім», що інспектував ідеологічну діяльність. Далі йшли завідувачі відділами діапазон впливу яких охоплював усі напрямки суспільного розвитку. До складу останніх входили сектори,

що опиралися на роботу інструкторів. Компартійну конструкцію довершували парткомісія, Університет марксизму-ленінізму, видавництво «Вільна Україна», партійний архів, будинок політпросвіти тощо.

У обкомі працював 301 партієць: 200 керівників та 101 особа обслуговуючого персоналу. Перший секретар одержував 600 крб. зарплати, другий – 500 крб., секретар – 480 крб., завідувач відділом – 380 крб., завідувач сектором – 270 крб., інструктор – 250 крб. [14, арк. 1 – 2]. У міськкомі працювало 48 осіб: 38 – керівників, 10 – техперсоналу. Перший секретар заробляв 390 крб., другий – 340 крб., секретар – 310 крб., завідувач відділом та голова парткомісії – 280 крб., інструктор – 220 крб., бухгалтер – 140 крб., технічний секретар – 120 крб., стенографіст – 115 крб. Фонд зарплати відповідальних працівників складав 9,3 тис. крб., технічних – 1,2 тис. крб. [7, арк. 3 – 5].

Міський комітет опирався на 5 районних – райкомів, які носили однойменні назви із адміністративними районами. Найбільша кількість комуністів концентрувалась у Ленінському райкомі – 14 681 особа, Залізничному – 14 373 особи, Радянському – 11 672 особи, Червоноармійському – 10 392 особи, Шевченківському – 8 983 особи [6, арк. 7 – 9]. У райкомах працювало від 21 до 26 партійців керівного складу та 10 осіб технічної обслуги. У Залізничному районі: 24 керівні особи та 9 обслуговуючих, у Ленінському – 26 і 10, Радянському – 21 і 8, Червоноармійському – 25 і 8, Шевченківському – 22 і 8. Перший секретар райкому заробляв 330 крб., другий – 280 крб., секретар – 260 крб., заввідділом – 230 крб., інструктор – 200 крб., бухгалтер – 140 крб., технічний секретар – 120 крб., машиністка – 115 крб., прибиральниця – 85 крб. Місячний фонд зарплати налічував 25,9 тис. крб. у керівництва та 5,3 тис. у техперсоналу [7, арк. 6].

Райкоми Львова курували 986 первинних, 535 цехових парторганізацій та 2 591 партгруппу, які склали компартійну мережу Львова [15, арк. 49]. У Залізничному районі діяло 195 первинок, Ленінському – 235, Радянському – 144, Червоноармійському – 215, Шевченківському – 178 [15, арк. 24]. Великі парторганізації працювали на правах райкому, тобто мали право прийому в партію. Найбільша кількість комуністів перебувала на обліку у ВО «Кінескоп» – 1 590 осіб, Політехнічному інституті – 1 299 осіб, Державному університеті – 1 114 осіб, ВО 50-річчя Жовтня – 1 033 особи, Автобусному заводі – 1 115 осіб, ВО «Мікроприлад» – 796 осіб, ВО «Полярон» – 752 особи, ВО «Автонавантажувач» – 637 осіб, Медичному інституті – 614 особи, ВО «Львівприлад» – 591 особа, «Львівенерго» – 561 особа, ВО «Львів-сільгоспхіммаш» – 522 особи, Агропромислового комплексу – 486 осіб, Авіазагоні – 463 особи, УКДБ – 457 осіб, ВО «Промінь» – 440

осіб, ВО РЕМА – 379 осіб, ВО «Конвеєр» – 356 осіб, Лісотехнічному інституті – 352 особи, М'ясокомбінаті – 299 осіб, ВО «Світоч» – 275 осіб, ВО «Львівдерев» – 268 осіб, Мотозаводі – 242 особи, ВО «Полонина» – 227 осіб, ВО «Біофізприлад» – 206 осіб, ВО «Іскра» – 122 особи, ВО імені Леніна – 77 осіб, ВО «Жовтень» – 65 осіб [11, арк. 1 – 56].

Частка комуністів в установах Львова була залежною не стільки від чисельності трудового колективу, скільки від профільної діяльності організації. Найбільший комуністичний прошарок належав науковим, навчальним, силовим та адміністративним закладам. Тут він коливався у діапазоні від 10% до 45%. Приміром, в Інституті суспільних наук працювало 46% комуністів, міськвиконкомі – 39%, УКДБ – 37%, ЛДУ – 34%, УВС – 33%, ЛПІ – 22% [11, арк. 63 – 125]. Найменший відсоток партійців демонстрували підприємства промисловості, зв'язку, транспорту, медицини, культури і торгівлі та побуту. Тут він не перевищував 3% – 10%. Наприклад, Управління ресторанів – 3%, ВО імені Леніна – 4%, Поштамт – 4%, Мотозавод – 6%, Залізнична лікарня – 7%, ВО «Автовантажувач» – 7%, Цирк – 8%, ВО «Конвеєр» – 9%, ВО «Полярон» – 10% [11, арк. 1 – 56].

Парткомівська посада у великій парторганізації була звільненою, тобто фінансувалась з бюджету обкому та передбачала виконання лише партійних завдань, а не профільної роботи. До складу парткомів входило від 5 до 20 осіб. Це секретар, заступник, завідувачі секторами, голова парткомісії, інструктор, технічний секретар і статистик. Зарплата залежала від величини парторганізації. Секретарі прирівняних до райкому парткомів ЛДУ, ЛПІ отримували 320 крб., ВО «Головльвівпромбуд» – 280 крб., «Полярон» – 240 крб., ДБК – 213 крб. Їх замісники отримували від 280 крб. до 192 крб., техсекретарі – 115 крб., статистици – 100 крб. [7, арк. 11 – 17]. Найбільшу серед усіх секретарів парткомів платню мали голова парткому КДБ – 425 крб., УВС – 420 крб. [14, арк. 21].

Бюджети міськкому та райкомів Львова наповнювалися із обласної партійної скарбниці, яка фінансувалась за рахунок щомісячних грошових внесків членів КПРС області. При доходах до 70 крб. комуністи щомісячно сплачували 10 коп., від 71 крб. до 100 крб., – 20 коп., від 101 крб. до 150 крб. – 30 коп., від 151 крб. до 250 крб. – 1% від зарплати, понад 250 крб. – 2%, понад 300 крб. – 3% [25].

Утримання комуністичних структур Львова у 1985 р. коштувало обласній партійній казні 842 104 крб.: Ленінський РК поглинув 200 381 крб., Радянський – 151 242 крб., Залізничний – 210 053 крб., Шевченківський – 123 930 крб., Червоноармійський – 156 498 крб. З них: зарплата відповідальних працівників – 612 846 крб.: Ленінський РК – 145 824 крб., Радянський – 108 696 крб., Залізничний – 154 932

крб., Шевченківський – 88 524 крб., Червоноармійський – 114 888 крб. Заплата технічного персоналу – 91 836 крб., Ленінський РК – 23 196 крб., Радянський – 17 520 крб., Залізничний – 24 480 крб., Шевченківський – 12 000 крб., Червоноармійський – 14 640 крб. Господарські витрати: міськом – 129 889 крб., Ленінський РК – 10 715 крб., Радянський – 12 478 крб., Залізничний – 10 481 крб., Шевченківський – 11 441 крб., Червоноармійський – 13 515 крб. На утримання будинків політпросвіти затрачалося ще 37 758 крб.: Ленінський РК – 8 422 крб., Радянський – 8 551 крб., Залізничний – 10 592 крб., Шевченківський – 3 954 крб., Червоноармійський – 6 239 крб. Проведення міської партійної конференції коштувало 48 тис. крб., пленуму – 27 тис. крб. [9, арк. 26 – 83].

Основоположний механізм партійної побудови відомий як марксистсько-ленінський принцип демократичного централізму опирався на чотири концептуальні принципи: виборності усіх партійних посад, звітності вищих партійних органів перед нижчими, підпорядкування меншості більшості та обов'язкове виконання членами партії партійних постанов і рішень. Однак, за десятки років безальтернативного панування він перетворив партійне керівництво у надкласову еліту, трансформував вибори у кооптацію, звітність у формалізм, а підпорядкування меншості більшості у залежність. Високий матеріальний статус партверхівки спричинив формування замкнутої кадрової системи керівних комуністів – партноменклатури. Це чільна складова частина номенклатури – радянського керівного суспільного прошарку. Здебільшого російськомовна партноменклатура складалася виключно із працівників апарату компартійних органів, які займали найвищестановище у радянському соціумі. Якщо до львівської номенклатури входило 987 посад, то кількість партноменклатурних становила 302 одиниці, серед яких значилося лише 79 секретарів первинок та 11 секретарів цехкомів. Таким чином, керівники низового партійного середовища, що знаходилися у гущі безпартійних трудових колективів могли розраховувати тільки на 90 штатних одиниць. Решта 212 партноменклатурних посад належала вищому партійному керівництву, яке рідко бувало на підприємствах чи в організаціях, а відтак давно втратило зв'язок із електоратом. Отже, 685 посад належала тим, хто повинен був забезпечувати функціонування державного механізму та зв'язок трудових колективів із вищим партійним керівництвом на місцях. Це номенклатурні господарські очільники, голови радянських інституцій, начальники силових структур, керівники наукових, навчальних та культурних закладів. У 1985 р. у Львові налічувалося 102 номенклатурних

працівники радянських органів, 213 – промислових та 164 наукових, освітніх та культурних закладів [16, арк. 80].

Цей самодостатній непідконтрольний клан підлягав законодавчій юрисдикції лише номінально. Номенклатурна кадрова система не знала плюралізму думок, альтернативних виборів чи демократичних дискусій. Розгортання подій відбувалося згідно заздалегідь розробленого в обкомі сценарію. Номенклатурний працівник міг бути спокійним за своє майбутнє, оскільки компартійна система рідко карала власні кадри. Недолугого керівника переводили на інші партійні, радянські чи господарські посади, нерідко вищі за рангом. Отримуючи відчутно більшу платню, партноменклатура широко користувалася послугами не тільки державної торгівлі, але й колгоспних та кооперативних ринків, де вища ціна означала кращу якість.

Діяла напівлегальна мережа спецмагазинів та практика разових пайків, котрі задовольняли потреби партапарату у дефіцитних товарах як продуктової так промислової груп. В умовах їх постійної нестачі, номенклатура мала змогу купувати імпортний крам, за який населення переплачувало в кілька разів. Вона користувалася закритими медичними установами та базами відпочинку. Для чиновників партдержпарату зводилося житло покращеного планування. За містом до їхніх послуг були комфортабельні державні дачі, а квартири високопосадовців обслуговувалися штатними покоївками, робота яких оплачувалася за державний рахунок. Діти номенклатури виховувалися у відомчих дитячих садках, навчалися у спеціалізованих школах, вступали до престижних вузів, як правило поза конкурсом.

Перелічені суспільні блага були доступними тільки для номенклатури, яка почувала себе впевнено у існуючих соціально-політичних реаліях і не бажала змін. На відміну від комуністичної еліти пересічні львів'яни, в тому числі і рядові комуністи, змушені були користуватися мінімальними соціальними гарантіями, які вирізнялися низькою якістю та були далекими від передових європейських зразків. Радянське безкоштовне житло, медичне обслуговування, освіта відзначалися низьким якісним рівнем соціальних послуг. Середньомісячна заробітна плата робітників та службовців Львова сягала 193,1 крб. [13, арк. 79]. Розмір пенсії становив 71 крб., стипендії – 40 крб. [12, арк. 79]. Це в 2 – 3 рази менше ніж у компартапарату.

Таким чином, зазначена майнова та соціальна диференціація між російськомовним парткерівництвом та україномовною безпартійною більшістю Львова й низовими комуністами об'єктивно спричиняла наростання суспільного антагонізму між ними, посиленого сталими патріотичними переконаннями останніх. Вроджене національне на-

лаштування львів'ян та їх християнські переконання хоча і були пригнаними за роки компартійного панування, однак не стертими з народної пам'яті. Тому започатковані перебудовою демократичні внутрішньопартійні перетворення напрямку демократизації КПРС-КПУ потрапили у сприятливі для національних трансформацій умови, а відтак лише ослаблювали комуністичний режим на місцях й тим самим торили шлях до відновлення державної самостійності України.

Джерела та література

1. Баран В. К. Україна після Сталіна: нариси історії 1953-1985 рр. / В. К. Баран. – Львів : МП «Свобода», 1992. – 124 с.; Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи / В. Баран., В. Даниленко. – Київ : Альтернативи, 1999. – 303 с.
2. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст. Політичний портрет Б. Гориня / Т. Батенко. – Львів, 1997 – 305 с.; Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую». Політичний портрет Івана Геля / Т. Батенко. – Львів, 1999. – 222 с.
3. Боевой отряд ленинской партии. – Киев, 1981. – С. 15 – 16.
4. Вільна Україна. – 1985. – 26 квітня. – С. 1.
5. Державний архів Львівської області (даліДАЛО) Ф. 3. – Оп. 56. – Спр. 12. – Арк. 23.
6. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 56. – Спр. 174. – Арк. 7 – 9.
7. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 56. – Спр. 198. – Арк. 11 – 17.
8. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 59. – Спр. 11. – Арк. 47.
9. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 59. – Спр. 176. – Арк. 26 – 83.
10. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 59. – Спр. 138. – Арк. 32.
11. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 160. – Арк. 1 – 56.
12. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 313. – Арк. 79.
13. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 419. – Арк. 79.
14. ДАЛО. Ф. 3. – Оп. 62. – Спр. 430. – Арк. 21.
15. ДАЛО. Ф. 4. – Оп. 43. – Спр. 9. – Арк. 49.
16. ДАЛО. Ф. 4. – Оп. 45. – Спр. 9. – Арк. 80.
17. ДАЛО. Ф. 4. – Оп. 49. – Спр. 43. – Арк. 24.
18. Інтерв'ю Я. Кендзьора записане 26.05.2015. (Особистий архів авторки).
19. Коммунист Украины. – 1990 – № 8. - С. 14.
20. Комсомольская правда. – 1991 – 28 августа. - С. 2.
21. Кульчицький С. В. Парти́но радянський апарат у системі влади / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 3 – 15; Кульчицький С. Знищення тоталітаризму – головний підсумок горбачовської перебудови / С. Кульчицький // Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи). Матер. наук.-теорет. семінару. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. – С. 3 – 6.
22. Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності (1985 – 1991) / Муравський О // . – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – 268 с.
23. Нариси історії Львівської обласної партійної організації. – Львів, 1981. – С. 38.
24. Сенік Л., Якимович Б. Форпост незалежності (Львів у 1988 – 1996 рр.) / Л. Сенік, Б. Якимович // . – Львів : Друкарня оо. Василян «Місіонер», 1996. – 638 с.

25. Статут Комуністичної партії Радянського Союзу. – Київ, 1990. – С. 15.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2213. – Арк. 115.

УДК 338.43(477.53)»188/195»

Єрмаков Вячеслав Володимирович

*к.геогр.н.,
доцент кафедри географії та
методики її навчання
Полтавського національного
педагогічного університету
імені В.Г. Короленка*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ НА ПОЛТАВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядаються соціально-економічні умови ведення селянського господарства на території Полтавщини у період після реформи 1861 року. Розкривається їх вплив на внутрішню структуру, способи ведення та мотивацію економічної діяльності селянських господарств в умовах ринку. Показується вплив соціально-економічної диференціації селянства на характер їх господарювання.

Ключові слова: *аграрні відносини, виробнича структура, виробничі витрати, розвиток капіталізму, селянське господарство, соціально-економічна диференціація, товарне виробництво.*

Умови ведення селянського господарства після реформи 1861 р. визначалися регіональними особливостями її проведення, подальшим розмежуванням селянських і поміщицьких земель, їхнім правовим статусом, умовами використання сільськогосподарських угідь, взаємодією з природно-ландшафтною складовою. Порівняно з попереднім феодальним типом суспільства зазнали трансформації основні системоутворюючі зв'язки між елементами селянського господарства. Розвиток капіталістичних відносин на селі супроводжувався зростанням товарного виробництва. Відтепер ринок та його потреби почали визначати цільове призначення, спосіб та мотивацію діяльності господарюючих суб'єктів. Це стосувалося як селянських, так і поміщицьких господарств.

Поширення нових капіталістичних відносин на аграрну сферу мало свої специфічні форми прояву, котрі були зумовлені як особливостями сільського господарства як певної галузі виробництва, так і способами поєднання його основних виробничих чинників. Порівняно із попереднім феодальним періодом, після реформи 1861 р. у структурі селянських господарств спостерігалось виокремлення двох основних їх соціально-економічних типів. До першого типу відносилися господарства, які були орієнтовані на отримання прибутку з широким використанням ринкових зв'язків. До другого типу відносилися ті господарства, які задовольняли переважно потреби селянської родини, безпосередніх виробників. Якщо у першому типі господарств відтворення виробництва здійснювалося насамперед за рахунок використання найманої праці та активної ринкової діяльності, то у другому типі господарств процеси економічного відтворення забезпечувалися в основному за рахунок використання власних трудових ресурсів з епізодичним зверненням до ринку. Тому основну виробничо-економічну відмінність між ними можна вбачати у співвідношенні вкладень живої праці (власної і найманої) та матеріально-технічних ресурсів на одиницю площі чи на одного зайнятого.

Матеріали земської статистики другої половині XIX ст., свідчать про зменшення загальних виробничих витрат (витрати на утримання сільськогосподарських машин і реманенту) із розрахунку на одну десятину посівної площі від малопосівних до багатопосівних груп селянських господарств.

Для останніх характерним також є підвищена частка витрат на наймання робочої сили. У структурі їх валових доходів провідне місце належало доходам від аграрного підприємництва: утримання млинів, крупорушок, маслобійок, від різних комерційних угод тощо, тоді як для нижчих груп селянства основними джерелами доходів виступали сторонні заробітки, перш за все робота за наймом. Відповідно, ці групи отримують більші доходи і мають змогу збільшувати особисті витрати для підвищення життєвого рівня. При цьому різниця у забезпеченні землею та іншими засобами виробництва зумовлювала і форму участі цих господарств у ринку: нижчі групи були переважно споживачами, а вищі – виробниками сільськогосподарської продукції (Таблиця 1).

Під впливом цього базового аспекту соціально-економічних відносин в аграрній сфері знаходилися інші процеси у сільському господарстві стосовно різних типів селянських господарств. Сюди слід віднести зміни традиційних систем польового господарства, величині і

структурі посівів, виробничу спеціалізацію окремих господарств і цілих районів. Розглянемо це на низці прикладів.

Таблиця 1

Співвідношення витрат та валового доходу на одне господарство у Полтавській губернії [за: 4, с.210, 212]

Групи господарств за кількістю землі, дес.	Площа власної землі пересічно на одне господарство, дес.	Витрати на купівлю та оренду землі, крб.	Витрати на найм робітників, крб.	Усі витрати на сільське господарство, крб.	Особисті витрати на одне господарство, крб.	Весь валовий дохід	Дохід від сільського господарства	Дохід від інших місцевих та відхожих заробітків
До 1	0,43	2,65	0,03	37,61	179,26	239,50	8,77	188,53
1-3	1,99	13,47	1,88	123,53	275,24	450,26	86,45	260,03
3-6	4,64	26,77	1,81	192,05	346,38	472,96	64,24	100,87
6-9	7,63	59,81	13,95	343,42	393,82	697,94	19,36	64,58
9-12	10,46	59,99	10,54	447,04	472,59	811,54	05,72	84,72
12-25	17,75	82,01	24,73	636,87	591,51	1189,50	093,1	71,95
25-50	33,83	55,93	84,48	946,06	953,12	2315,87	202,0	64,36

Трипільна система, що тривалий час була панівною на Полтавщині, після реформи 1861 р. зазнала трансформації. Вона полягала, головним чином, у формуванні різних варіантів так званого «строка-топідлля», коли істотно зменшується частка толоки, а земля засівається кілька років поспіль без необхідного відпочинку, що поступово призводить до виснаження ґрунтів.

Так, за даними подвірного перепису 1882-1889 рр. у межах 9-ти повітів, що були охоплені дослідженнями, у північній частині Полтавщини панувало трипільля, а у південній – безтолочна система, коли землю обробляли невизначену кількість разів, залишаючи її під толокою в міру виснаження [1, с.62; 3, с.3-6]. За повідомленням земських

кореспондентів, процес скорочення площі під толоками, який помітно розпочався від 70-80-х рр. XIX ст., на початку XX ст. охопив усі повіти Полтавщини. За переважаючого посіву зернових культур через скорочення толок відбувалося розширення ярових з відносним зменшенням посівів озимини. На селянських та козацьких землях від середини 80-х рр. до початку XX ст. озимий клин скоротився із 40% до 32%, особливо у південних та південно-східних районах Полтавщини, що земськими кореспондентами сприймалося загалом як негативне явище, оскільки скорочення толоки не супроводжується «...впровадженням будь-яких нових сівозмін, які підтримують родючість ґрунтів, ...дрібні власники вимушені розорювати і засівати ледве не всю свою землю» [3, с.31]. За переписом 1910 р. в цілому по Полтавщині у структурі ріллі селянських господарств 85% відводилося під посіви і лише 15% – під толоку та перелогові сіножаті [2, с.31]. При цьому, можливості для збільшення площ під необхідною толокою та іншими типами угідь були лише у заможних груп селянства, які володіли достатньою площею сільськогосподарських угідь. Тобто, малоземелля, дорожняча оренди землі, високий податковий тиск змушували селянські господарства вдаватися до такого спрощеного трипілля як наслідку поєднання елементів кріпосної системи і ринкової економіки.

Ще більші відмінності між зазначеними типами господарств спостерігалися в умовах розвитку тваринництва. В основній масі дрібних селянських господарств, особливо бідніших груп, відмічалася стійка тенденція до скорочення поголів'я худоби, погіршення її якості, зміни породного складу та, відповідно, його функціонального призначення.

Крім того, характер аграрних відносин безпосередньо впливав не тільки на економічні форми господарювання, але й на спосіб взаємодії та загальний стан агроекологічної підсистеми. Менша забезпеченість дрібних селянських господарств іншими видами угідь, що необхідні для повноцінного ведення рільництва та періодичного відпочинку землі після обробки призводила до подальшого знищення залишків природної рослинності, лісового покриву. Внаслідок посилення процесів ерозії ґрунтів, розвіювання піщаних ділянок страждали вже існуючі сільськогосподарські угіддя. Для Полтавської губернії, де ступінь розораності в окремих випадках сягав 80-90 %, був характерний найбільший розрив між цими показниками, що ставило під загрозу подальше ведення господарства з екологічної точки зору.

Таким чином, взаємозв'язок величини селянських господарств та їхнього соціально-економічного типу з умовами господарювання відбувався через відповідні економічні механізми порівняльного рівня витрат основних виробничих чинників, що відобразилося на показни-

ках структури посівів, врожайності, застосуванні добрив, спеціальної техніки обробітку ґрунту, досконаліших систем землеробства.

Джерела та література:

1. Вергунов В.А. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпосництва /Вергунов В.А., Коваленко Н.П., Сайко О.В.; під ред. В.А. Вергунова. – К.: Нора-прінт, 1998. – 144 с.
2. Рклицкий М.В. Земля и земельные отношения в Полтавщине. Статистические заметки по земельному вопросу/Рклицкий М.В. – 2-е изд., Полтава, 1917. – 56 с.
3. Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886-1900).- Полтава.: Изд-ие Полтав. Губ. Земства, 1904. – 210 с.
4. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. Полтава, Стат. Бюро Полт. Губ. Земства, 1917. – 239 с.

УДК 316.362(477.53):911.3:30

Федій Олександр Анатолійович

*к.геогр.н.,
доцент кафедри географії та
методики її навчання
Полтавського національного
педагогічного університету
імені В.Г. Короленка
(м. Полтава)*

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СІМЕЙНО-ШЛЮБНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ ПОЛТАВЩИНИ

Стаття присвячена проблемі вивчення демографічних фактів та процесів, зокрема, сімейно-шлюбній структурі населення Полтавської області. Розкриті поняття «сім'я», «шлюб», «сімейно-шлюбна структура», дана характеристика сучасним видам шлюбних відносин у різних країнах. При цьому головну увагу приділено важливості формуванню знань про сім'ю як до найбільш сталого і гнучкого соціального інституту в умовах світових глобальних перетворень та української демографічної кризи.

Ключові слова: сім'я, шлюб, сімейно-шлюбна структура населення.

Географія висвітлює широкий спектр тем, які характеризують просторові закономірності життєдіяльності населення світу, України та окремих регіонів. У зв'язку із трансформаційними процесами в демографічній складовій українського суспільства актуальним та вкрай необхідними є розуміння багатьох процесів: відтворювальних, міграційних, структурно-динамічних тощо. Для збереженні морального, психологічного, фізично здорового стану молодіважливу роль відіграють знання про сімейно-шлюбну структуру населення. Сімейно-шлюбна структура населення України та її окремих регіонів, зокрема, Полтавської області, є однорідною. На відміну від глобальних тенденцій та світових процесів, які вирізняються різнобарвністю, відносини між чоловіком і жінкою в Україні мають усталений характер. Значний інтерес до вивчення сім'ї та шлюбних відносин в Полтавській області зумовлений демографічною кризою.

Важливість відомостей про шлюб та сім'ю пов'язана зі становленням молодих людей у суспільстві, їхньою життєдіяльністю. Саме від них залежать показники шлюбності та розлучуваності, що безпосередньо відображається на природному русі в державі. У географів вивчення цих демографічних процесів відображені у роботах Г. М. Анісімової, Й. Й. Молнар, Д. С. С. Молнар [1], І. І. Гудзеляк [2], Ф. Д. Заставного [5] та О. М. Топузова, Т. Г. Назаренко, Л. В. Тименко [8]. Сімейно-шлюбна структура населення світу та України, особливості функціонування різних типів сімей і важливість їх планування необхідні для розуміння демографічних фактів у нерозривному зв'язку із соціальними, економічними, політичними, екологічними процесами з огляду власних та суспільних інтересів.

Шлюб і сім'я – історично змінні соціальні явища, становлення яких є відображенням природних і суспільних процесів. Шлюб (від слов'янського «слюб» – з'єднання по любові) – історично зумовлена, санкціонована й регульована суспільством форма взаємин між чоловіком і жінкою, яка визначає їхні права і обов'язки щодо одне одного й щодо дітей. Для демографії шлюб цікавий як фактор створення сім'ї та народження дітей. Він є основою однієї з якісних характеристик населення, відображає так звану його сімейно-шлюбну структуру. Ця структура будується за даними переписів або мікропереписів, тобто є моментною властивістю. У поєднанні із статеву, вікову, національною характеристиками з'являється повна демографічна картина про населення, що є об'єктом аналізу і можливого прогнозування.

Знання про сімейно-шлюбну структуру населення необхідне для кращого розуміння процесів формування і розпаду родин, тенденції у народжуваності, смертності, відтворення населення в цілому. Адже, як і будь-яка інша моментна демографічна структура, розподіл населення

за сімейно-шлюбним станом, з одного боку, відбиває в собі минулу динаміку демографічних процесів (не тільки шлюбності і розлучуваності, але і народжуваності, і смертності, а також міграції), а з іншого, – дозволяє прогнозувати їхню динаміку, можливі зміни в майбутньому [9].

Важливо зазначити, що демографія традиційно цікавиться не стільки юридичною формою шлюбу як узаконеного союзу чоловіка і жінки, скільки фактичним шлюбом. Головним є наявність дійсних і ефективних шлюбних відносин незалежно від того, чи зареєстрований шлюб відповідно до прийнятих в тій або іншій країні правил і законів чи ні. Разом з тим демографію не може не цікавити й юридична форма шлюбу, оскільки з цим поняттям пов'язане таке явище, як позашлюбна народжуваність.

Існують різні види або форми шлюбу, під якими розуміють конкретні варіації шлюбних союзів. В них вступають або вступали чоловіки і жінки. Формування шлюбних відносин відбувалося у тривалому історичному періоді: від відсутності шлюбу і сім'ї до сучасних форм шлюбних контрактів.

Першою формою взаємостосунків між чоловіком і жінкою був проміскуїтет, тобто невпорядковані статеві зв'язки, при якому кожна особа, як жінка, так і чоловік, могли вступати у близькі стосунки зі всіма членами гурту. З часом з'явилася ендогамія, коли в статеві стосунки вступали представники одного роду, яка стала наступницею невпорядкованості стосунків. Одним з регуляторів статевого життя людей стала релігія, яка змогла визначити основні правила, норми життя людей, що потім переросло в екзогамію. При ній відбувалися систематичні статеві зв'язки між представниками різних родів, а початковою формою екзогамного шлюбу був груповий шлюб. Поступово групова сім'я і шлюб стали трансформуватися в парну сім'ю. Вона об'єднувала тільки одну подружню пару. Від парного шлюбу суспільство перейшло до нових сучасних форм шлюбу та сім'ї.

Згідно з рекомендаціями Статистичної комісії ООН виділяють наступні категорії шлюбного стану, або шлюбного статусу: 1) особи, які ніколи не перебували у шлюбі; 2) особи, які перебувають у шлюбі і живуть разом; 3) вдови чи вдівці (не набрали новий шлюб); 4) розведені (не набрали новий шлюб); 5) особи, які перебувають у шлюбі, але не живуть разом; 6) випадки, які неможливо класифікувати. Ці шість категорій шлюбного стану враховуються демографічною статистикою більшості країн.

Сім'я є більш складною системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона, як правило, об'єднує не тільки подружжя, але й їх дітей, а також інших родичів та близьких. Дані про кількість шлюбів визначають на основі їх реєстрації державними органами. Але в багатьох регіонах світу шлюби можуть бути створені за місцевими звичаями чи церков-

ними обрядами. Останні три-чотири десятиліття в країнах Північної та Латинської Америки, Західної Європи, а також у країнах колишнього СРСР, загального визнання набуває «вільний союз», який називають і «громадянським шлюбом», і «позашлюбним союзом», і «консесуальним шлюбом». Так званий феномен співжиття (конкубінат або конкурбінат) передбачає сексуальні стосунки, але не зобов'язує людей одружуватися, офіційно закріплювати свій сімейний статус. У зареєстрованому шлюбі особи набувають статусу «чоловік» і «дружина», а у союзах, описаних вище, осіб можуть називати «співмешканець» (нагадує поліцейську статистику), «бойфренд» (нагадує молодіжний сленг і вживається у шоу-програмах, але у дослівному перекладі стосується лише чоловіків). Співжиття має багато загроз для майбутнього суспільства, однією з яких є відсутність відповідальності за створення сім'ї як основи формування цінностей людських відносин. Розлучення стало більш поширеним способом вирішення серйозних конфліктів між подружжям. Можливість вільного розірвання стосунків між суб'єктами особливо негативно відображається на вихованні дітей, їхньому майбутньому щодо психологічного, морального, матеріального стану.

З іншого боку нормою стає серійна моногамія, тобто повторні шлюби після розлучення. Проте серійна моногамія спричинює наростання інституційної кризи сім'ї, наслідки якої загрозливо проявляються в сучасній динаміці демографічних процесів. Важливим ешлюбний стан (статус), під яким розуміють положення індивіда по відношенню до інституту шлюбу, що визначається у відповідності до звичаїв або правових нормам тієї чи іншої країни.

Співжиття та серійна моногамія дають підстави розглядати сім'ю в сучасному світі, особливо в розвинених країнах, як «бізнес-проект», при якому стосунки між чоловіком і жінкою є нестійкими, мінливими, одномоментними. Нічого поганого не має в тому, що шлюб стає рівноправним, добровільним, вільним від примусу і тиску з боку, наприклад, батьків, але матеріальний розрахунок при виборі партнера у більшості випадків є домінуючим. Сім'я стає «одноразовою забавкою», яку легко можна замінити іншим «споживчим товаром» в особі чоловіка чи жінки. Більшість негативних процесів у шлюбних відносинах пов'язані із розширенням, так званих, «прав» чоловіків і жінок, їхнім вільним вибором між особистим і сімейним життям, індивідуальним та суспільним інтересом в інтимному житті, хоча одночасно відбувається і забезпеченість рівних можливостей професійного та духовного зростання. Важливий вплив на сутність сім'ї здійснили зміна пріоритетів у моральних цінностях сучасного суспільства, суперечність між коханням і обов'язком у подружніх стосунках.

Україна за останні десятиліття наслідує загальноєвропейські тенденції сімейно-шлюбних відносин. Аналіз ситуації в Полтавській області виявив саме такі закономірності, для яких характерні спад активності заключення шлюбів. За даними Головного обласного управління статистики в Полтавській області динаміка шлюбів та розлучень в регіоні є циклічною. Як видно з графіка, в окремі роки спостерігаються сплески як реєстрування шлюбів, так і розлучень (рис. 1). Серед факторів можна виділити як матеріальне становище сімей, так і зменшення ролі офіційного укладання шлюбу. Цікавим є графік шлюбного «приросту» в сім'я Полтавщини. Низький приріст припадає на високосні роки.

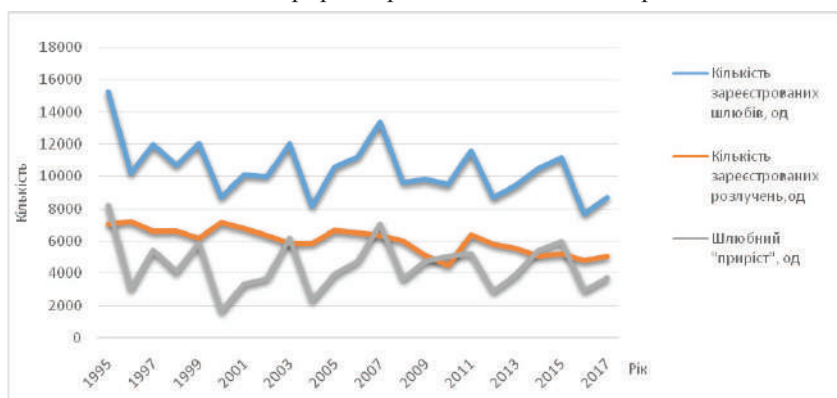

Рис. 1. Динаміка кількості шлюбів та розлучень в Полтавській області в період з 1995 року по 2017 рік [побудовано за даними Головного обласного управління статистики в Полтавській області за 2017 рік]

Для покращення ситуації, спрощення процедури реєстрації шлюбів Міністерство юстиції України запровадило на Полтавщині пілотний проект «Шлюб за добу». Він дає змогу нареченим самостійно обрати зручний для них дату, час та місце реєстрації шлюбу. Для того, щоб скористатися послугою експрес-одруження молодят достатньо зробити кілька простих кроків:

1. Звернутися до організатора шлюбної церемонії:
 - у Полтаві – Полтавський міський будинок культури або Полтавська державна аграрна академія;
 - у Кременчуці – Центр культури, спорту та дозвілля «Нафтохімік» ПАТ «Укртатнафта».
2. Обрати час і місце проведення реєстрації шлюбу;
3. Укласти відповідний договір з організатором;
4. Прийти на весілля.

Станом на 6 серпня 2018 року в Полтавській області 580 пар (382 пари в Полтаві та 198 пар у Кременчуці) зареєстрували шлюб у рамках пілотного проекту.

Шлюб майже завжди об'єднує двох осіб протилежної статі, проте в багатьох країнах за останні роки відбулися радикальні зміни у законодавстві щодо легалізації інших, як кажуть, нетрадиційних видів гомосексуального шлюбу. Багато гомосексуальних чоловіків та жінок живуть стабільними парами. Нинішній рівень технологій штучного запліднення робить можливим для жінок і чоловіків мати дітей і без гетеросексуальних контактів. В деяких країнах можна навіть формально «одружитися», хоча такі церемонії й непередбачені законом. З кожним роком географія нетрадиційних гомосексуальних шлюбів зростає.

Полтавщина достойно відреагувала на спотворення сімейних цінностей представниками ЛГБТ-спільнот у червні 2018 року. На ходу «Всі разом – за сім'ю» в місті Полтаві вийшло майже 2000 осіб. Головною метою організаторів ходи називають виховання нового покоління у традиційній родині, ідеї християнської родини. Організована хода не лише несла прапори та плакати, а й закликала долучатися з гаслами «Ні – гей-парадам в Україні», «Не будь байдужим, бо вони прийдуть в твоє місто», «Майбутнє – за традиційними сім'ями» та гаслами на кшталт «Таго, мама, я – щаслива сім'я».

Українському суспільству вкрай необхідне виховання дітей для подолання проблеми депопуляції населення держави. В основі знань про сімейно-шлюбну структуру населення України повинна бути інформація про вступу у шлюб з метою створення сім'ї. Так, головними є умови: 1) згода майбутнього подружжя на укладення шлюбу, його реєстрацію, 2) шлюбне повноліття майбутнього подружжя, 3) дотримання принципу моногамії, 4) відсутність спорідненості між майбутнім подружжям, що є важливим для процесу відтворення здорового покоління, 5) психічне здоров'я осіб. До Сімейного кодексу України у березні 2012 року були внесені зміни, внаслідок чого шлюбний вік для чоловіків і жінок став 18 років. Закон України № 4525-VI мотивований необхідністю прийняття такого рішення тим, що відповідно конвенції ООН про права дитини людина досягає інтелектуальної і психологічної зрілості лише у 18 років. Нові зміни торкнулися також і мінімального шлюбного віку, необхідність у якому може виникнути в особливих випадках. Так, молоді особи можуть одружитися не у 14, а у 16 років[3].

Підрастаюче покоління повинне усвідомлювати, що поряд із правовою відповідальністю, найважливішим при створенні сім'ї є виховування духовної чистоти, дотримання у майбутньому моральних норм, що є гарантом здоров'я, стабільності, міцності у відносинах між подружжям.

Питання про сутність, роль сім'ї у суспільстві хвилюють людську думку з найдавніших часів. Посилення в останні десятиріччя інтересу соціологів, демографів, психологів до проблем відтворення населення у багатьох європейських країнах, зокрема в Україні, викликане рядом причин. Одна з них – зміна типу репродуктивності сім'ї: багатодітний тип сім'ї витісняється середньодітним і, ще частіше, малодітним. Так, більш як половина всіхполтавських сімей має одну дитину або взагалі не має дітей, а сім'ї з двома чи трьома дітьми значно скоротилися. Шлюбність не є обов'язковою умовою високих показників народжуваності, бо частина дітей народжується в умовах позашлюбного співжиття. Але для українського суспільства все-таки важливо виховувати у дітей почуття відповідальності за виконання своїх сімейних обов'язків. Саме від ставлення молоді до сім'ї залежать позитивні показники народжуваності і природного приросту, чого бракує сьогодні Україні.

Джерела та література

1. Анісімова Г. М. Географія населення: курс лекцій / Г. М. Анісімова, Й. Й. Молнар, Д. С. С Молнар. – Ужгород : СП «ПоліПрінт», 2012. – 212 с.
2. Гудзеляк І. І. Географія населення: Навчальний посібник І. І. Гудзеляк. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 307 с.
3. Закон України Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо підвищення шлюбного віку, 2012. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T124525.html
4. Заставецька О. В. Географія населення України. Навчальний посібник / Заставецька О. В., Заставецький Б. І., Ткач Д. В. – Тернопіль, 2003. – 304 с.
5. Заставний Ф. Д. Географія України [Текст] / Федір Дмитрович Заставний. – Львів : Світ, 1990. – 360 с.
6. Легалізація одностатевих шлюбів у країнах світу. Довідка [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.lgbt.org.ua/news/show_722/
7. Сім'я як важливий соціальний феномен. 2010. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/7253/46/>
8. Топузов О. М. Економічна і соціальна географія світу : Підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. (профільн. рівень) [Текст] / О. М. Топузов, Т. Г. Назаренко, Л. В. Тименко. – К. : Педагогічна думка, 2009. – 304 с.
9. Топчів О. Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник [Текст] / Олександр Григорович Топчів. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
10. Федій О. А. Застосування картографічного методу при вивченні демографічних фактів і процесів [Текст] / О. А. Федій, А. М. Василенко // [зб. стат. рег. наук. конф. «Географія на Полтавщині: сучасний стан і перспективи розвитку», 5 квіт. 2012 р.]. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2012. – С. 84–88.
11. Федій А. А. Семейно-брачная структура населения мира в школьной географии Украины / А. А. Федий // Проблемы на географията (Problems of geography), 4, 2017. – Българска академия на науките (Bulgarian academy of sciences), Sofia, 2017. – С. 93–103.

РОЗДІЛ II. ОСВІТА В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

УДК 37.014 (477.53) «1914-1921»

Булава Леонід Миколайович

*к.геогр.н.
доцент кафедри
географії та методики її навчання
Полтавського національного
педагогічного університету імені
В.Г. Короленка
(Полтава)*

Мащенко Ольга Миколаївна

*к.п.н., доцент кафедри
географії та методики її навчання
Полтавського національного
педагогічного університету імені
В.Г. Короленка
(Полтава)*

ВИКЛАДАЧІ ІСТОРІЇ Й ГЕОГРАФІЇ ПОЛТАВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТІВ ТА ІСТОРИКО- ФІЛОЛОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ (1914 – 1921 РОКИ)

Схарактеризовані особливості історичної та географічної освіти при підготовці вчителів у Полтавському учительському інституті (09.1914 – 11.1919) Педагогічному інституті (12.1919 – 04.1921), а також на історико-філологічному факультет, який планувався як підрозділ Полтавського університету (10.1918 – 04.1921). Укладені наукові біографії провідних викладачів історії та географії.

Ключові слова: *Полтавський учительський інститут, Полтавський педагогічний інститут, Полтавський університет; історична освіта; Історико-філологічний факультет; полтавське товариство «Просвіта»; Тарасов Василь Никифорович; Лисогорський Федір Васильович; Булдовський Олександр Теофілович; Дучинський Антонін Філаретович.*

Полтавський учительський інститут створений за розпорядженням міністра освіти Російської імперії з 1.07.1914. Безпосередньо

освітній процес розпочався 12.09.1914 р. за старим стилем (25.09 – за новим стилем). У перший клас інституту було прийнято 26 вихованців (19 із них – вчителі нижчих початкових шкіл, що працювали понад два роки). При інституті 28.11.1915 р. відкрите міське зразкове училище, де вихованці з II-го класу проходили педагогічну практику.

Статус учительських інститутів був зумовлений тогочасними потребами в підготовці вчителів для вищих початкових шкіл (давали неповну загальну середню освіту). За рівнем загальної підготовки учительські інститути відносили до категорії закладів, що надають освіту дещо нижчу за середню (випускники не мали права на вступ до університетів, оскільки не вивчали давні й «нові» іноземні мови, а замість них – педагогіку, психологію і методики навчання), а за спеціалізацією – до закладів професійної освіти[1, с 9-10].

Директором інституту призначений Олександр Костянтинович Волнін (1872-1942) – випускник історичного відділення Московської духовної академії (1897).

Штат учителів інституту (6 осіб) під час керівництва ним О.К. Волніна був постійним. Вони до цього, переважно, працювали в учительських семінаріях. Серед них Василь Никифорович Тарасов – перший учитель історії та географії.

Тарасов Василь Никифорович народився 20.03.1886 р. у с. Нова Слобода, нині Большеболдінського району Нижньогородської області у родині дрібного торговця; єдиний із 7 дітей отримав не початкову освіту[4; 1, с. 139-140]. Закінчив Нижньогородську духовну семінарію (1906) та історичне відділення історико-філологічного факультету Казанського університету з дипломом 1-го ступеня (1910). У тому ж році витримав додатковий екзамен на звання учителя історії середніх навчальних закладів. Уже студентом почав давати приватні уроки. У 1910 - 1912 рр. працював викладачем історії та географії Кукарської учительської семінарії у В'ятській губернії (зараз – м. Советськ Кіровської обл.). У 1912 - 1914 рр. – лектор із методики навчання історії та географії новоствореного Єкатеринбурзького учительського інституту.

Із 07.1914 р. переведений штатним викладачем Полтавського учительського інституту, і працював у ньому до 25.09.1917 р. Викладав курси загальної та російської історії з методикою їх навчання; загальної та російської географії з методикою їх навчання. Відповідно до програмних вимог, курс географії в інституті мав країнознавчий і політекономічний зміст.

Директор інституту пише про нього: «видний <...> і освічений викладач своїх предметів, особливо історії, і тому користується любов'ю

учнів та популярністю серед них; на службі старанний працівник, <...> товариський і послужливий».

В.Н. Тарасов залишив спогади про навчання в інституті А.С. Макаренка [9], а той, у свою чергу, відзначає хороші знання з історії і географії.

Одночасно В.Н. Тарасов призначений головою педагогічної ради полтавської жіночої гімназії Н.О. Старицькій (зараз на її місці школа № 6), викладав там педагогіку, історію та методику її навчання у 8-му педагогічному класі; був викладачем педагогіки такого ж класу в приватній гімназії О.П. Вахніної.

Намагався займатися і політичною діяльністю: у липні 1917 р. висувався делегатом до полтавської міської думи від партії народної свободи (кадетів), яка була популярною серед ліберальної проросійської інтелігенції, що допускала культурну автономію українців, але була проти політичної автономії для України.

Після рішення про українізацію Полтавського учительського інституту займався пошуками роботи в російському закладі освіти. У цьому йому допоміг родич Н.О. Старицької – заступник міністра народної освіти Росії і один із лідерів партії народної свободи В.І. Вернадський. Наказом міністерства В.Н. Тарасов переведений на посаду викладача історії, географії та політекономії словесно-історичного відділення Тверського учительського інституту, відкритого 2.11.1917 р. (який пізніше став Калінінським педагогічним інститутом; а зараз – Тверський державний університет). Після цього призначення виконував обов'язки товариша голови президії педагогічної ради учительського інституту (фактично, заступника керівника), а після його перетворення у 1918 р. на педагогічний інститут був членом правління закладу. Зокрема, займався організацією бібліотеки інституту; був першим завідувачем його навчальної, а пізніше - господарської частини, займався підбором кадрів, залученням викладачів-сумісників із Москви тощо.

У 1918 - 1926 рр. читав лекції з історії стародавнього Сходу, Греції та Риму (на семінарських заняттях формував навички роботи з документами). Проводив заняття з методики навчання історії та керував першими педагогічними практикамистудентів. Певний час вів і практичні заняття з історії культури. У 1925 - 1926 н.р. викладав економічну географію. З 1926 р., коли соціально-історичне відділення педінституту було закрито, викладав спочатку історію, а потім – географію на підготовчому відділенні, вечірньому факультеті, робітфаці при педінституті, у медичному технікумі й на курсах медсестер і акушерок тощо.

Тільки у 1934 р. в Калінінському педінституті була відновлена підготовка вчителів історії. Із 09.1935 р. В.Н. Тарасов призначений

на посаду асистента кафедри історії (вів заняття зі стародавньої історії); з 04.1936 р. завідував історичним кабінетом; із 1937 р. – старший викладач, а з 09.1938 р. – в.о. доцента кафедри загальної історії; із 12.1940 р. – доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків (затверджений у званні доцента Постановою Вищої Атестаційної комісії Наркомату освіти СРСР з 28.03.1940 р.).

Уміло керував педагогічними практиками студентів, читав лекції з методики навчання історії на курсах підвищення кваліфікації вчителів. Виконував дослідження з методики навчання історії стародавнього світу. Ним укладений для вчителів «Довідник із історичної географії стародавнього світу для неповної середньої школи» (1936) – з використання наочних посібників і художньої літератури на кожний урок; «Історико-географічний довідник зі стародавньої історії» (1940); стаття «Використання карти на уроках стародавньої історії» (1941). Отже, він продовжував інтегративний підхід до формування історичних і географічних знань, започаткований під час роботи у Полтаві.

Із 10.1941 р. – в евакуації у м. Уржум; із 01.1942 працює доцентом кафедри історії Московського обласного педагогічного інституту, евакуйованого у м. Малмиж Кіровської обл. (методика навчання історії і підпрактика). Із 09.1943 повернувся в Калінін, де продовжив викладання на кафедрі загальної історії; був заступником декана із заочного навчання. Нагороджений медаллю за доблесний труд в роки війни (1946), знаком «Відмінник народної освіти РСФСР» (1947).

В.Н.Тарасов не став видатним ученим, але належав до категорії порядних викладачів, щиро відданих професії, про яких у пам'яті колег залишаються теплі спогади. У вересні 1951 р. вийшов на пенсію. Помер 10.10.1957 р. у м. Калініні.

У червні 1917 р. Тимчасовий уряд Росії дещо підвищив статус випускників учительських інститутів до не дуже певного рівня «вище середньої освіти». Була також введена міжпредметна спеціалізація (з поділом на три відділи, у т.ч. словесно-історичний); дозволено приймати на навчання жінок.

Після переводу В.Н. Тарасова із Полтави, з 09.09.1917 р. Лисогорський Федір Васильович (1876-?), виконував обов'язки й учителя історії, політичної економії та загального мовознавства [1, с. 140-141]. Він закінчив Тамбовську духовну семінарію й історичне відділення Санкт-Петербурзької духовної академії (в 1900 р. удостоєний ступеня кандидата богослов'я з правом здобуття ступеня магістра без нового усного іспиту). Викладав латинь, історію і психологію в духовних семінаріях Вітебська, Іркутська і в гімназії м. Тамбов. Останнє місце роботи перед Полтавою – Іркутський учительський інститут

(1913-1914 рр.). Із 1914 – у Полтавському учительському інституті: викладач російської і церковнослов'янської мови з методикою; теорії словесності і російської словесності. Заступник директора і секретар педагогічної ради інституту. За словами директора інституту О.К. Волніна, «...бібліотека інституту мала всю необхідну літературу із предметів викладання завдяки старанням нашого бібліотекаря, любителя і знавця книги – викладача Ф.В. Лисогорського».

Після українізації учительського інституту і переведення О.К. Волніна в Новоніколаєвськ, із 09.09.1917 до кінця вересня виконував обов'язки директора. У перший же день виконанням обов'язків Ф.В. Лисогорським, А.С. Макаренко подав йому заяву для прийняття на роботу вчителем зразкового училища. Заява була схвалена попечителем учбового округу, але попрацювати на цій посаді Антон Семенович не встиг. Бо в кінці вересня до роботи приступив другий директор інституту, випускник історико-філологічного факультету Новоросійського університету філолог і методист Олекса Августинович Левитський (1872-1947) – досвідчений організатор, який підібрав україномовний патріотично налаштований фаховий викладацький склад [1, с. 10-11].

1.12.1917 р. Ф.В.Лисогорський отримав призначення на посаду учителя історії в Новоніколаєвському учительському інституті, куди відбув О.К. Волнін, але в січні 1918 р. надіслав телеграму про неможливість доїхати до місця призначення.

Нам точно невідомо, до якого часу він працював далі в інституті, але читаємо в спогадах Г.Г. Ващенка: «Із педагогів, що працювали в інституті раніш, залишилося небагато, але був між ними Лисогорський, запеклий україножер, який вміло приховував свої настрої. Швидше за все, Лисогорський працював учителем під час денікінської окупації Полтави (07-12.1919 р.), а далі його слід губиться».

Курс історії України в Учительському інституті з осені 1918 р. і в першій половині 1919 р. викладала Мірза-Авакянц Наталя Юстівна (1888-1940?). Її біографія детально викладена у праці І.М. Петренко [6].

А в Полтавському українському педагогічному інституті (ПДПІ), який почав функціонувати із кінця грудня 1919 р. внаслідок реорганізації Учительського інституту, історію України викладав історик-краєзнавець і архівіст Дучинський Антонін Філаретович [8]. Він народився 04.08.1880 р. у містечкові Судилків, нині село Шепетівського району Хмельницької області. Навчався у Варшавському і Московському університетах (закінчив останній у 1907 р.). Працював учителем історії у Проскурівському реальному училищі та жіночій гімназії (нині м. Хмельницький). У 1910 - 1920 рр. – учитель Полтавського реального училища. У 1917 р. – начальник відділення міліції в м. Полтаві, пізні-

ше - старший інспектор народної освіти, інструктор політосвіти при військовому комісаріаті, викладач історії революційного руху в народному університеті, садовому, індустріальному і вечірньому робітничому технікумах. Член Полтавського наукового при ВУАН товариства від 1919; брав участь в обстеженні історико-мистецьких зібрань у поміщицьких маєтках, зокрема організував перевезення до Історичного архіву Полтавщини з Яготина архіву князів Репніних. Організував історичний кабінет при підсекції Центрального пролетарського музею Полтавщини. До 1921 рр. викладав курс історії України. У 1921 - 1928 рр. – викладач педагогічних курсів, які з 1925 р. стали Полтавським педагогічним технікумом імені Драгоманова (в останні роки виконував обов'язки керівника). Після приєднання технікуму до Інституту народної освіти у вересні 1928 р. викладав історію. Раптово помер під час конференції в Москві 14.12.1928 р. Його похорон у Полтаві став багатолюдною траурною процесією.

Після від'їзду В.Н.Тарасова вакантною залишалася посада учителя географії. На цей раз у жовтні 1917 р. її посів викладач не з історичною, а з природничою освітою – Булдовський Олександр Теофілович [2]. Він народився 13.03.1887 р. у містечку Старі Санжари на Полтавщині в родині священника Теофіла Булдовського (майбутнього митрополита).

Навчався у Полтавській Духовній семінарії, з якої був включений за участь у студентських страйках у 1906 р. В 1907 р. вступив до Харківського університету на природничий відділ фізико-математичного факультету, який закінчив у 1912 р. Під час навчання в університеті спеціалізувався на вивченні зоології під керівництвом професорів Рейнгарда і Тарлева; у 1910 р. працював на Севастопольській біологічній станції Академії наук.

Із 1912 р. розпочав педагогічну діяльність як учитель природознавства Усть-Медведицького реального училища на Донщині (зараз – місто Серафимович Волгоградської обл.). У 1914 р. вийшли друком його перші статті в часописах.

Після лютневої революції 1917 р. повернувся в Полтаву, де разом із батьком брав активну участь у процесах українізації культурно-освітнього життя, працював учителем Єпархіального училища. 26.10.1917 р. був затверджений на посаді учителя географії та природознавства (зоології, ботаніки) з методиками їх навчання в Полтавському учительському інституті.

Після звільнення Полтави від денікінців у грудні 1919, був лектором із методик природознавства та географії в педагогічному інституті. Як голова науково-педагогічної ради, в січні – вересні 1920 р. виконував обов'язки керівника Полтавського педагогічного інституту.

5 жовтня 1920 р. О.Т.Булдовський, разом із В.О.Щепотьєвим, заарештований Губернською ЧК.Орієнтовно, в листопаді того ж року був відпущений. У кінці 1920 року був переведений на посаду професора зоології та методики природознавства.

На посаді професора Полтавського інституту народної освіти (ПІНО) був затверджений 1.03.1926 р. До 1930-го року О. Булдовський, крім зоології, викладав також зоогеографію і методику навчання природознавства та географії.У 1927-1929 роках був головою природознавчої методичної комісії в ПІНО (яка тоді виконувала роль кафедри); членом Державної науково-методичної комісії.

Працюючи в нашому виші набув авторитету, як провідний в Україні фахівець із методики навчання природознавства як у школі, так і в педагогічних зво.

У кінці 1920-х років учений керував в ІНО двома науковими гуртками: молодих дослідників природи і учителів-природничників.

У своїх працях, адресованих учителям і учням, професор О.Т.Булдовський пропагував дослідницький метод викладання природознавства, відстоював ідею вивчення природи та розміщення навчального матеріалу в шкільних програмах і підручниках у формі природних угруповань. Тому біологічну частину курсів природознавства й краєзнавства він пропонував будувати не на матеріалі з систематики, а на екологічному принципі, ідеях залежності функцій організму від навколишнього середовища. Він пропонував вивчати, перш за все, ландшафти й пристосування до них організмів.

Особливе місце вчений відводив дослідницьким екскурсіям та спостереженням при реалізації комплексних програм навчання.

Друга частина його досліджень у 1920-х роках зосереджувалася на розробці теоретичних питань методики природознавства в педагогічних вищих навчальних закладах. Професор Булдовський звертав увагу на практичну підготовку вчителя-природознавця, пропагував передові методичні ідеї серед вчителів-практиків.У 1930 р. виходить остання книга за редакцією О.Т.Булдовського як методиста.

У кінці 1920-х років в ІНО заарештовано ряд професорів за звинуваченнями в контрреволюційній націоналістичній діяльності. Один із них В.Щепотьєв, під час процесу СВУ навесні 1930-го року, що транслиювався на всю Україну по радіо, дав привселюдні покази проти О.Булдовського. Тут же проти нього, за заявами студентів III-го курсу агробіологічної секції, було висунуте звинувачення у «шкідництві». Звинувачення не підтвердилися, але у липні 1930 року вчений і методист змушений був подати заяву на звільнення.

Він їде на Далекий Схід Росії (Примор'я), де застосовує досвід гідробіологічних досліджень. Бере участь в експедиції на озеро Ханка, а з початку 1932 р. стає керівником гідробіологічної станції (відділу) Далекосхідного філіалу Академії наук СРСР (ДВ ФАН), щойно створеного за ініціативою й головуванням академіка В.Л. Комарова, працює за сумісництвом доцентом одного із вишів Владивостока. Він дуже активно вивчає прісноводну фауну Примор'я. Один із рідкісних видів двостулкових моллюсків, занесених до «Червоної книги» Росії – *Aneminabuldotsii*, – отримав його ім'я. 11.04.1934 р. виступає з доповіддю «Загальний нарис озера Ханка і його бентосу» в Зоологічному інституті АН СРСР, м. Москва. Займається проблемою охорони рідкісних видів тварин і створенням заповідних об'єктів.

Його талант як науковця-гідробіолога до середини 1930-х рр. досягає апогею.

Але кінець його життя у віці 51 року невдовзі настав у Владивостоці. Зі Справи №17013 «О контрреволюционной шпионско-вредительской организации, действовавшей в Дальневосточном филиале Академии наук» дізнаємося, що завідувач гідробіологічного відділу ДВ ФАН О.Т.Булдовський, в числі інших науковців закладу, заарештований 21.08.1937 р. Підставою для арешту, як часто було на той час, став донос-наклеп співробітників цього ж закладу, й одночасно – сексотів НКВС. Звинувачення теж було стандартним: «... є активним членом право-троцькістської диверсійно-терористичної шкідницької організації і проводив контрреволюційну роботу». Фактично ж, відбувалося «виконання плану», доведеного до Далекосхідного краю по кількості засуджених «ворожих елементів». Однак, «факт злочину» так і не вдалося довести, й суд над 12 заарештованими все не відбувався (що було не часто в той час). Для реагування на цей небувалий випадок до Владивостока прибув із Москви заступник наркома НКВС! Тому майже через рік після арешту, 7.05.1938 р. наукових співробітників ДВ ФАН, що залишалися на волі, під диктовку слідчих НКВС, змусили написати листа про «антирадянську діяльність заарештованих». Перша трактовка звинувачення + «заняття шпигунською діяльністю» були «затверджені» 20.08.1938 р., а вже наступного дня, 21.08.1938 р. відбулося закрите засідання Виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР (!). Після короткої «наради» було оголошено вирок: «[... Булдовського О.Т., ...] — до вищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією всього особисто їм належного майна. Вирок остаточний і підлягає терміновому виконанню».

О.Т. Булдовський реабілітований 25.04.1957 р. визначенням колегії Верховного суду СРСР, як і засуджені разом з ним («За недоведеніс-

тю вини вирок – відмінити. Справу через відсутність складу злочину припинити»).

Олександр Теофілович Булдовський жив на зламі епох, і його життя можна поділити на три періоди: учителя в царській Росії (1912-1917); видатного українського вченого в галузі методики навчання природничих дисциплін у школі й педагогічних вишах (1917-1931); відомого вченого в галузі гідробіології (1932-1937). Більшовицький терор перервав життя цієї яскравої творчої особистості.

Крім О.Т. Булдовського, у 1920 – 1921 рр. окремі курси фізичної географії в Полтавському педінституті, а після об'єднання в квітні 1921 р. – в Полтавському інституті народної освіти (ПНО) викладали ботанік Ніколаєв Валентин Федорович (7.08.1889, м. Слов'янськ – 26.02.1973, Харків) [2, 5]; геологію – зоолог і зоогеограф Гавриленко Микола Іванович (18.05.1889, м. Полтава – 14.01.1971, м. Полтава) [7]; і два професійні географи - Дубняк Кость Володимирович (15.05.1890, м. Миргород – 3.08.1948, Томська область), який вів курс землезнавства у 1920 р. [3] і Самбікін Михайло Митрофанович (9.05.1878 р., с. Бикові Хутори нині Биківського району Волгоградської області – 8.06.1968, м. Волгоград) – професор географії Полтавського педінституту ПНО, основоположник української агрометеорології, доктор географічних наук [10].

Нещодавно нами опублікована стаття з уточненням деталей створення й діяльності Полтавського історико-філологічного факультету (І-ФФ) [1].

Ініціативу з організації цього закладу вищої освіти у кінці літа 1918 р. взяло на себе полтавське товариство «Просвіта», головою якого був О.А. Левицький (одночасно – директор Учительського інституту). 11.09.1918 р. відбулися загальні збори полтавської «Просвіти», які схвалили перші кроки ради товариства із заснування І-ФФ. Офіційною датою урочистого відкриття історико-філологічного факультету є неділя 6.10.1918 р. (23.09 за старим стилем), а місцем відкриття – міський театр. На відкритті були присутні представники «Просвіти», міського та земського самоврядування, кооперації, професори Харківського університету, студенти. До речі, дата їхнього зарахування до складу І-ФФ вказана в залікових книжках раніше (27.08.1918), ніж офіційна дата його відкриття.

Лекторів-істориків умовно можна поділити на три групи: професори із Харківського університету, які час від часу групами приїжджали читати лекції й приймати «заліковий колоквіум»; російські вчені й громадські діячі, які рятувалися в Полтаві від голоду; місцеві українські педагоги.

До першої групи належать видатний історик Дмитро Іванович Багалій (1857 - 1932), який погодився читати в І-ФФ лекції з історії України; Віктор Олександрович Барвінський (1885 - 1940), дослідник козацької доби, архівіст; Євген Георгійович Кагаров (1882 - 1942), професор з історії древніх культур, етнограф, який пізніше недовго працював і в ПНО; Костянтин Едуардович Гриневич (1891 - 1970), викладач історії Стародавньої Греції; Василь Іванович Веретенников (1880-1942), історик Росії, архівіст, музеєзнавець; Євгеній Олександрович Черноусов (1869 - після 1934), дослідник історії Візантії, перший декан факультету; Микола Федорович Сумцов (1854 - 1922), видатний фольклорист, етнограф, літературознавець, музеєзнавець, якого, за спогадами В. Андрієвського, планували запросити на посаду ректора університету; мистецтвознавець Федір Іванович Шміт (1877 - 1937), професор з теорії мистецтва й історії Візантії; Степан Михайлович Кульбакін (1873 - 1941), фахівець із палеографії і давнього слов'янського мовознавства.

Приїжджали і недавні випускники Харківського університету на посадах доцентів І-ФФ: Стефан Андрійович Таранушенко (1898 - 1976), у майбутньому – відомий музейник і мистецтвознавець, та Майк Гервасійович Йогансен (1896 - 1937), поет, письменник, знавець багатьох мов, історик літератури).

Із Києва в кінці 1918 р. прибула Наталя Юстівна Мірза-Авакянц.

До числа біженців із великих міст Росії слід віднести молодого московського вченого Івана Федотовича Рибаківа (1890 - 1963), який із 05.1919 був лектором з історії Росії, з 08.1919 по 02.1920 – помічником декана (виконувачем його обов'язки), а з 02.1920 по 04.1921 – деканом цього факультету; викладача політекономії, демографа Івана Васильовича Лебединського (1888 - 1942).

Із Петрограда прибули Тетяна Олександрівна Богданович (1872 - 1942), – професор всесвітньої історії, популяризатор науки, публіцист із кола В.Г.Короленка і відома письменниця; історик християнської культури, завідувач наукової бібліотеки Микола Іванович Сагарда (1870 - 1943).

Місцеві кадри спочатку займали при харківських професорах становище помічників – обіймали посади доцентів, але вже впродовж першого року діяльності закладу їхня роль значно зросла. На факультеті викладали археолог, етнолог, мистецтвознавець Вадим Михайлович Щербаківський (1876 - 1957), філолог, етнограф Володимир Олександрович Щепотьєв (1880-1937).

За даними співробітниці І-ФФ і видавця Л.І. Кротевич, у 1918-1919 н.р. із 17 лекторів факультету було 9 харків'ян і 8 полтавців (лекції українською мовою читали 10 із 17-ти); а в 1919 - 1920 н.р. кількість

лекторів-харків'ян і полтавців була однаковою – по 10 (українською мовою викладали 13 із 20-ти).

Джерела та література

1. Булава Л.М. Історія історичної освіти // Історичний факультет Полтавсько-національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка : збірник матеріалів і біобібліографічні покажчики. Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2018. С. 9–40.

2. Булава Л.М.О. Т.Булдовський і В. Ф. Ніколаєв – голови науково-навчальної ради Полтавського педінституту як колективного органу управління в 1920–1921 рр. / Л.М. Булава // Історична пам'ять. Полтава, 2013. Вип. 30-31. С. 164–169.

3. Булава Л.М., Шевчук С.М. Патріарх географічного краєзнавства Полтавщини – професор Кость Дубняк // Полтавщина – земля моя свята. Зб. наук. статей V обл. наук.-практ. краєзнавчої конференції учнівської молоді. Полтава: ТОВ “Фірма “Техсервіс”, 2014. С.9–19.

4. Корсаков С. Н. Тарасов Василий Никифорович // каныісторическогофакультетаТверскогогосударственногоуниверситета / С.Н. Корсаков, Е.А. Селунская. Тверь, 2012. С. 8–12.

5. Ніколаєв Валентин Федорович (1889-1974) : бібліогр. покажчик наук. праць за 1915-1993 рр. / уклад. В.М. Самородов, С.Л. Кигим, В.А. Вергунов, С.В. Нижник. – Полтава: Дивосвіт, 2017. 472 с.

6. Петренко І. М. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): життя і наукова спадщина : монографія / І. М. Петренко. Полтава : ПУЕТ, 2014. 181 с.

7. Природознавець Микола Гавриленко: епоха та пам'ять / укладачі: Самородов В.М., Кигим С.Л. Полтава, 2009. 203 с.

8. Пустовіт Т.П., Булава Л.М. ДУЧИНСЬКИЙ Антонін Філаретович// Історичний факультет Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Полтава, 2018. С. 189–190.

9. Тарасов В.Н. В Полтавском учительском институте. (Из воспоминаний об А. С. Макаренко) // О педагогической деятельности А. С. Макаренко / Труды института теории и истории педагогики. Известия АПН РСФСР. Вып. 38. 1952. С. 143–150.

10. Шевчук С.М. САМБІКІН Михайло Митрофанович // Географічна освіта в Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г.Короленка: історія в особах, 1914 – 2014 роки: зб. статей регіон. наук. конф. / За ред. Л.М. Булави ; ПНПУ імені В.Г.Короленка. Полтава, 2014. С. 28-33.

Сердюк Ігор Олександрович
д.і.н., доцент кафедри історії України
Полтавського національного
педагогічного університету
імені В.Г. Короленка

ШКОЛЯРІ В СУСПІЛЬСТВІ ГЕТЬМАНЩИНИ: СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІКРОГРУПИ

У статті досліджується спільнота школярів, котра населенням Гетьманщини сприймалася як «інші». Жебракування як основний спосіб заробітку на життя було підставою для маргіналізації школярів. Також їх сприймали як мандрівну, схильну до злочинів верству. Життєві стратегії таких школярів орієнтувалися на отримання місця в церковному причеті, також школа ставала прихистком для сиріт. Школярі засвоювали основи церковної грамоти – знання молитов, організації літургії тощо.

Ключові слова: Гетьманщина, жебрак, іншування, історія дитинства, школа, школяр

Школярі в суспільстві Гетьманщини не мусять асоціюватися із особами, котрі здобувають освіту в сучасному її розумінні. Саму тогочасну школу теж не можна ототожнювати з приміщенням для навчання, в сучасному розумінні. Тим не менше ряд досліджень, переважно історико-педагогічного характеру, сформували досить стійкий, але хибний стереотипний образ козацької школи, функціонування якого стало об'єктом історіографічних досліджень [10]. Тут також має місце перенесення реалій ХІХ ст. на більш давні часи. Необхідно враховувати, що традиція ХVІІІ ст. була перервана указом 1771 р., котрий формально скасував поняття «школярі» як таке [12, с. 78]. Стосовно ж школив козацькій Україні, то дослідник ХІХ ст. Ю. Крижановський описав її як хату, в котрій жила родина дячка, а також «школьники», котрі перебували при церкві, вивчали церковну грамоту й сподівалися посісти якесь місце у складі церковного причету [7, с. 398–399]. У Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр. такі приміщення описані доволі лаконічно, наприклад, при ніжинській церкві Петра і Павла була: «школа дерев'яная с сеньми и чуланом» [15, арк. 203зв.–204]. Опис вказує на звичайну трикамерну будівлю з однією жилою кімнатою. Джерело не фіксує їх наяв-

ності при кожній церкві. Наприклад, у Полтаві згадана лише одна школа[2, с. 110–112], а от у Стародубі – шість[15]. Необхідно зауважити, що ішколярі фігурують не в кожній із них. Наприклад, у двох ніжинських школах їх не знаходимо: в одній з них жив дячок і 5 псаломщиків[13, арк. 105зв.], а в іншій – 4 причетники[13, арк. 42зв.-43]. У двох школах Переяслава теж значилися лише церковнослужителі[14, арк. 90зв.–91, 157зв.–158], один «школьник» записаний у школі при церкві Успіння Пресвятої Богородиці [14, арк. 10зв.–11]. У кожній з шести шкіл Стародуба, крім церковнослужителів, проживали школярі. Це були 14 хлопців віком від 8 до 17 років. Половина з них були віком 14–17 років, найбільше було 14-річних (3 хлопці). Більшість школярів жили при школі вже згаданої церкви Петра і Павла[15].

Відсутність школярів в описі одного міста і наявність в іншому свідчить про невизначеність і неусталеність цієї категорії, котру порізно (не)використовували укладачі перепису в різних полках. Дана проблема ускладнюється різноманіттям дефініцій. Непевним та розмитим видається й коло занять, з котрими пов'язують осіб позначених вказаними маркерами. Найперше це вивчення церковної грамоти, навчання інших, допомога під час богослужінь. Конкретні випадки істотно розширюють це коло до виконання різних забаганок священика. Так, у 1742 р. піп Юсиф Данилов з містечка Срібне Прилуцького полку, щоб сховати від своїх прихожан вагітну від нього наймичку Пріську, вислав її з двору разом зі шпитальним дідом Петром. Потім священик подумав, що діда з дівчиною піших можуть наздогнати «возомъ придавъ ей хлопца школьного Гаврилца»[5, с. 300–301].

Окреслений речей сьогодні провокує дискусію довкола бачення розглядуваної мікрогрупи. Так, на думку Максима Яременка маркер «школьник» застосовували до: «тих юнаків/чоловіків, які жили по школах, а отже – були сиротами чи не місцевими, ба більше – не обов'язково задля навчання чи з метою поповнити місцевий клір»[19, с. 326]. З цією тезою можна погодитись, з тим застереженням, що школярі могли бути вихідцями з різних місць, у тому числі й місцевими. Також вони не обов'язково мусили бути сиротами. Наприклад, за даними Генерального опису, в одній із стародубських шкіл при церкві Сходження Святого Духу мешкали 14-річний Іван – син стародубського міщанина і 15-річний Тимофій – син паламаря одного з полкових сіл[15, арк.442зв.–443]. Така ж різниця в місцях народження, становій приналежності в інших школярів змушує думати про відмінні життєві стратегії і ситуації і підстави потрапляння у школи (в цьому ми пересвідчимось нижче). Попри таку диференціацію учасників мікрогрупи об'єднував маркер «нищие» і те, що вони жили з милостині[15,

арк. 204].Цевідокремлювало когорту школярів від церковного причету. Отримання пожертв церковниками сприймалося як нормальне явище, а жебракування школярів, як щось негативне. Воно було одним із тих чинників, котрі формували в суспільстві сприймання цієї спільноти як маргінальної[19, с. 328]. Більше того, перебування у школі в дитинстві могло стати підставою для кпинів вже в дорослому віці. Барвистою ілюстрацією цього є рядки листа «від полтавців» до Петрика Іваненка від 1692 р.:«кто тебе одного щенюка поставиль начальника и опекуна надъ нами, же убиваешся и пѣклуешся о наше житте? А ты и самъ нищимъ, бѣднимъ и худороднимъ будучи, ничего и собѣ добраго справити не можешъ. Всѣ мы знаемъ, же батко твой жебрак есть, въ городѣ нашему Полтавѣ въ шпиталѣ мешкалъ; а ты, въ школѣ межи нищими валяючися и по подѣ окнами нашими ходячи, крушкками викормилсѣ...».[8, с. 113–114]. Ця ситуація (або якісь її епізоди) могла бути вигадана Величком, але й в такому разі літописець відобразив суспільні уявлення про школярів, як жебраків та маргіналів. Тому, попри свій політичний підтекст, лист вписується в загальну канву опису школярського життя як бідного та голодного. Так, про це з гумором від імені перших осіб йдеться одній з інтермедій XVIII ст.: «Доволствуем же зело, что и хлеба ни куса, все, ходячи по школе, справляем труса»[3, с. 134]. Бідність змушувала школярів не тільки жебрати, а й красти, іноді, навіть, і в «своїх»[19, с. 329]. 13-річний Пантелеймон Нечипоренко – школяр Преображенської церкви містечка Носівка у 1785 р. цупив гроші зі своєї церкви, щоб купити собі чоботи[18, с. 136]. Показово, що у своєму спеціальному вірші «О школярахъ дрова крадущыхъ и о школѣ» Климентій Зіновіїв пише не стільки про саму школу, а про те, що її мешканці змушені красти дрова, бо не мають змоги їх дістати інакше. Прикметно, що в цьому священик не вбачає нічого поганого, виправдовуючи необхідністю та козацьким звичаєм[6, с. 192].

Зіновіїв міг бути таким поблажливим тому, що багато мандрував, і міг мати зупинятися саме у школах. Власне, він про це так і пише: «Бо мовя(т) школа всяки(м) странны(мъ) до(м) е(ст) волны(и)...»[6, с. 192]. Цитовані рядки показують, що когорта школярів під своєю умовною назвою могла включати різних осіб, як тих хто прислужував при церкві, так і мандрівний елемент. При своїй внутрішній еkleктичності для зовнішнього спостерігача вона уявлялася однаково схильною до гультяїства, крадіжок, аморальної поведінки. Важливо, що таке бачення подибуємо як на рівні просвітницької риторики[11, с. 304], так і бачення простолюду. Більше того, його висловлювали й місцеві священики. Коли ієрей Кирило Мечиславський у 1766 р. згвалтував свою наймичку,

то радив своїй жертві пояснювати вагітність тим, що «з москалями или з школярами плотской грѣх имела и то того забременѣла»[4, арк. 1–1зв.].

Навіть школярі досить знатного походження, із хорошими життєвими перспективами не уникали гультьяства та проблем. Показово у цьому відношенні є біографія сотникового сина Іллі Турчиновського. Вона є прикладом життя тих школярів, котрі навчалися церковній грамоті й були одним із джерел поповнення кола церковнослужителів. У майбутньому вони могли стати причетниками, псаломниками, паламарями, дяками[1, с. 552–557]. Про таку функцію шкіл і відповідні стратегії школярів згадують дослідники, які вказують, що серед традиційних учнів дяківської науки були сироти, каліки й переростки, які одночасно співали на крилосі[8, с. 441; 20, с. 218–220; 21, с. 122–138].

Школа могла виконати роль соціального ліфта, принаймні так сталося в житті Івана Тарасевича, котрий за всяку ціну намагався посісти священство й у 1771 р. писав слізливі листи Переяславському єпископові Іову Базилевичу. З них ми дізнаємось, що батько Тарасевича народився десь у Ніжинському полку й малолітнім сиротою прийшов до однієї зі шкіл Переяслава, де вивчився грамоті й став дячком. Далі доля закинула його до села В'юнище Трахтемирівської сотні. Там він одружився й помер, залишивши дружину та чотирирічного сина Івана, котрий «в весьма малых лѣтах оставшись и при матки воскормившись там же в селе живя при школѣ русской грамоты совершенно обучился»[17, арк. 1]. Іван зміг отримати протекцію єпископа Гервасія і продовжити навчання у Переяславській семінарії, у якій навчався з 1758 по 1766 р., закінчивши школу риторики. Схоже, що для отримання бажаної посади Тарасевич все ж був занадто худорідним. Отримавши атестат, він просив єпископа «о принятии в экономическую контору для услужения и приобучения к писменным дѣлам», однак був відправлений прикажчиком у борщівський кафедральний монастир. Там прослужив три роки й у 1770 р. таки перевівся писарем в економічну контору[17]. Наступного року Тарасевич почав просити «нового» єпископа Базилевича про священство і надання парафії Борисоглібської церкви Переяслава. Він отримав відмову і пораду шукати інше вакантне місце. Зрештою, після тривалих листувань і прохань Тарасевич посів один із приходів золотоніської протопопії.

Зазначені приклади засвідчують наскільки неоднозначним явищем була школа в Гетьманщині і наскільки цікавою є когорта тих, кого називали школярами. Відносна грамотність цієї групи поєднувалася з маргіналізованістю, її учасниками могли бути як безрідні сироти, так і діти забезпечених людей, їхнє перебування у школі визначалося різними стратегіями і мотиваціями, від необхідності отримати опіку, до вивчення грамоти і подальшого посідання церковних посад..

Джерела та література

1. Автобіографія Іллі Турчиновського – священника і намісника Березанського // Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.). 3-тє вид., доповнене. – К.: „Вища школа”, 1967. – С. 552–557.
2. Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. – Київ: К.І.С., 2016. – 356 с.
3. Грицай М. С. Українська драматургія XVII–XVIII ст. – К.: „Вища школа”, 1974. – 198 с.
4. Державний архів Полтавської області. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 136. – 7 арк.
5. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / [упоряд. В. А. Передрієнко]. – К.: „Наукова думка”, 1976. – 415 с.
6. Зіновійв К. Вірші. Приповіді посполиті / упоряд; І. Чепіга, В. Колосова. – К.: „Наукова думка”, 1971. – 391 с.
7. Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII в. // Крыжановский Е. Собрание починений. – Т.1.– К.: Тип. Кульженко, 1890. – С. 391–439.
8. Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. – К.: Изд. ред. жур. «Киевская старина», 1902. – 313 с.
9. Лѣтопись событіи въ Югозападной Россіи в XVII-мъ вѣкѣ. Составиль Самоиль Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска запорожскаго, 1720. Томъ третій. К.: Въ тип. Юсифа Вальнера, 1855. – 568 с.
10. Маслійчук В. Грамотність та рівень освіти на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст.: творення історіографічного стереотипу // Київська академія. – 2009. – Вип. 7. – С. 73–86.
11. Миллер Д. Голштинские наборы в Малороссии // Киевская старина. – 1882. – №9. – С. 304.
12. Романова О. «А се церковніи люди...». Склад церковних причтів у Київській митрополії (на прикладі Ніжинської протопопії 1740 р.) // Соціум. – 2013. – Вип. 10. С. 78. С. 51-96.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 39.
14. ЦДАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 278.
15. ЦДАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 148а.
16. ЦДАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 341.
17. ЦДАК України. – Ф. 990. Оп. 1. – Спр. 775.
18. Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII– середина XIX ст.). – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2011. – 265 с.
19. Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. – Харків: Акта, 2014. – 531 с.
20. Яременко М. Навчатися чи не навчатися? До питання про «освітні стратегії» посполитих Гетьманщини XVIII ст. та пов’язану з ними соціальну мобільність // Соціум. – 2008. – Вип. 8. – С. 218–220.
21. Яременко М. Ціна дяківської науки. // Київська академія. – Вип. 8. – К., 2010. – С. 122–138.

Петренко Ірина Миколаївна

д.і.н., професор

кафедри педагогіки та суспільних наук

Вищого навчального закладу Укоопспілки

«Полтавський університет економіки і торгівлі»

(м.Полтава)

УЧАСТЬ ІСТОРИКА ВІРИ ЖУК (1928-2008) У ФУНДАМЕНТАЛЬНОМУ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОМУ ВИДАННІ «ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР. ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ»

Проаналізовано участь історика-краєзнавця Віри Жук (1928-2008) у роботі над полтавським томом «Історії міст і сіл Української РСР». Вчена самостійно і співавторстві підготувала 12 ґрунтовних статей про населені пункти області. Віра Жук та співробітники Полтавського обласного державного архіву розробили методикау підготовки довідок до цього унікального видання. Вчена підбирала авторів – науковців, істориків, краєзнавців; вибирала ті села, які чимось відзначилися в історії; мобілізувала практично всіх полтавських істориків для участі в роботі по написанню довідок; їздила в центральні архіви для збирання матеріалів тощо.

Ключові слова: *Віра Жук, «Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область», історико-краєзнавчі дослідження, науково-пошукова робота.*

З-поміж відомих українських істориків – вихідців із Полтавщини варто назвати архівіста, фахівця у сфері славістики, зокрема, болгаристики, краєзнавця, глибокого знавця джерел, авторку багатьох наукових праць Віру Никанорівну Жук (1928-2008). Внесок Віри Жук у розвиток сучасної вітчизняної історичної науки, зокрема – болгаристики та регіоналістики, важко переоцінити. Віра Жук після Льва Падалки, Іван Павловського, Миколи Арандаренка, Василя Бучневича та інших продовжила закладені традиції дослідження історичного краєзнавства Полтавщини. Її ім'я золотими літерами вписано в історичну регіоналістику Полтавщини.

Праці Віри Никанорівни сприяють збереженню історичної пам'яті та ідентичності багатьох етносів. Висновки В.Н.Жук у галузі давньої

історії України є величезним здобутком української науки. Їй належить пріоритет залучення у науковий обіг багатьох фактів з давньої та середньовічної історії України, що значно збагачує наше минуле.

Як досвідченого знавця архівних джерел, Віру Никанорівну залучили до створення полтавського тому фундаментальної 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область» (1967 р.) [1] та «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область» (1972 р.) [2] на громадських засадах. Для цих унікальних видань В.Н.Жук підготувала нариси із минулого міст, сіл, селищ міського типу. Нині в історичній науці України гостро стоїть питання про перевидання цієї фундаментальної праці. Це потребує великих зусиль щодо згуртування роботи істориків-краєзнавців на державному та місцевому рівнях.

Метою даної статті є дослідити внесок Віри Жук у підготовку полтавського тому фундаментальної 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», з'ясувати ступінь її участі в цьому проєкті, яка виявилася у підготовці ґрунтовних довідок та залученні зусиль місцевих краєзнавців до пошукової історико-краєзнавчої роботи.

Думка про написання «Історії міст і сіл Української РСР» народилася ще на початку 60-х років серед науковців, краєзнавців, учителів, співробітників архівних установ [3, с. 40]. 29 травня 1962 року була підписана постанова ЦК КПУ № 16/18-3 «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР». Це була перша фундаментальна історична праця, кожний том якої висвітлював історію населених пунктів окремих областей України, а їх на той час налічувалося майже 40 тисяч.

У процесі роботи над цим важливим енциклопедичним виданням, що публікувався вперше, місцевими істориками, архівістами, краєзнавцями було зібрано багатий матеріал. Важливе місце у збиранні матеріалів для написання нарисів про міста і села належало обласним державним архівам, музеям, краєзнавчим науково-дослідним установам. Неабияку роль у цьому зіграли і наукові бібліотеки, де найбільш повно зосереджено краєзнавчу літературу. Очолювала цю роботу Державна історична бібліотека України, яка спільно з Інститутом історії АН України розробила методичні рекомендації щодо організації роботи обласних бібліотек з надання допомоги авторам «Історії міст і сіл...», роботу архівістів очолював на міністерському рівні О.Г.Мітюков.

Полтавську обласну редколегію «Історії міст і сіл Української РСР» було створено згідно з постановою бюро Полтавського обкому КП України від 18 червня 1962 року. Спершу до її складу увійшло 11 чоловік – працівників партійних і радянських органів, викладачів вузів Полтави, інших установ, в тому числі й облдержархіву. Обласна редколегія організувала виявлення і взяття на картковий облік документаль-

них матеріалів і друківаних джерел в облдержархіві, партархіві Полтавського обкому КПУ, обласній бібліотеці імені І.П.Котляревського, краєзнавчому музеї. Працівники архіву, в тому числі і В.Н.Жук склали списки населених пунктів та залізничних станцій області, список друківаних джерел про Полтавщину.

У липні 1962 року були створені районні комісії по збиранню матеріалів для «Історії міст і сіл Української РСР» та сільські робочі групи. В лютому 1963 року було створено також і дві обласні редакційні колегії по написанню «Історії міст і сіл Української РСР» по Полтавській області. Протягом 1963 року надійшли перші матеріали з 3-х районів, зібрані за анкетами-довідками. Секретарями обласних редколегій були працівники архіву, і ці матеріали почали концентрувались в архіві. Як зазначала В.Н.Жук, перші зібрані редколегією матеріали були написані на низькому науковому рівні, здебільшого на основі спогадів, без глибокого використання архівних матеріалів та друківаних джерел. Усі ж окремі питання – географічне положення населеного пункту, деякі економіко-статистичні дані сучасного стану населеного пункту та відомості про кращих людей села могли бути використані в роботі [4, с. 54].

Існування двох обласних (промислової і сільської) редколегій гальмувало роботу, не давало можливості зосередити працю редакційної колегії тому в одному місці. За спільною постановою бюро сільського та промислового обкомів КПУ від 23 березня 1963 року було створено об'єднану Полтавську обласну редколегію. До її складу входило 18 осіб – І.Т.Буланій – секретар обкому КПУ (голова редколегії), Г.С.Бардик – голова товариства «Знання» у Полтаві (заступник голови редколегії), О.А.Бевзо – старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР; П.Х.Білий – викладач Полтавського кооперативного інституту, В.М.Вербицька – бібліотекар-бібліограф Полтавської обласної бібліотеки імені І.П.Котляревського, І.Н.Гальчук – інструктор обкому КПУ (відповідальний секретар редколегії), С.О.Данішев – викладач Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г.Короленка, П.Н.Ємець – завідувач партархівом, В.Н.Жук – старший науковий працівник Полтавського облдержархіву (заступник відповідального секретаря), Р.Г.Костюк – редактор, Г.І.Кулик – викладач Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г.Короленка, І.Ю.Легенький – співробітник Полтавського інституту вдосконалення кваліфікації вчителів, А.Г.Момонт – директор Полтавського облдержархіву, І.А.Олещенко – викладач Полтавського сільськогосподарського інституту, М.С.Пліш – завідувач відділу у газеті «Зоря Полтавщини», О.Х.Соколовський – викладач Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г.Короленка, О.А.Тарасенко – літера-

турний редактор газети «Зоря Полтавщина», Н.С.Яворська – завідувач відділу у «Зорі Полтавщини».

Обласна редколегія значною мірою оновила склад робочих груп, виділила із спеціалістів-істориків Полтави кваліфікованих авторів для написання нарисів та закріпила за окремими нарисами одного-двох місцевих істориків або ентузіастів-краєзнавців.

За спогадами відповідального секретаря полтавського тому «Історії міст і сіл УРСР» Івана Гальчука, Віра Жук була єдиною із членів редакційної колегії, яка мала відповідну базову освіту історика-архівіста та досвід безпосередньої роботи з архівними документами. Вона була професіоналом високого класу. Віра Жук підбирала дослідників, добре знала місцевих авторів, які готували історичні довідки для тому. При цьому вона дбала про те, щоб не пропустити ім'я жодного автора нарисів. Зокрема, вона рекомендувала дослідника-аматора з Миргорода М.Аббасова і вчителя-історика Г.Хміля з с. Хомутець Миргородського району, які підготували блискучі історичні довідки.

Перед безпосереднім дослідженням документальних матеріалів, архівні працівники, ретельно проаналізували історію адміністративно-територіальних змін, підготували довідки, склали списки населених пунктів Полтавської області із зазначенням їх перейменувань. Потім ці списки використано різними авторами нарисів та іншими дослідниками під час роботи над документальним матеріалом. Зокрема, безпосередньо начальник відділу В.Н.Жук і старший науковий співробітник Полтавського обласного державного архіву З.М.Суховська підготували такі довідки, у яких було зафіксовано адміністративно-територіальні зміни на Полтавщині з 1654 року і до 1960-х років [5, с. 32].

В.Н.Жук та співробітники Полтавського обласного державного архіву розробили методику підготовки довідок до унікального видання «Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область». Невеликий колектив почав, передусім, із списку населених пунктів і залізничних станцій та списків опублікованих і архівних джерел про міста і села Полтавщини, які зберігалися в архіві і за його межами, потім працівники архіву здійснили перегляд і взяли на картковий огляд всі документи і свідчення з даної теми у своєму сховищі, пізніше – в архівах і бібліотеках Москви, Ленінграда, Києва, Харкова та інших міст. З виявлених документів і статей в газетах і журналах знімалися машинописні, фотокопії, які концентрувалися в обласному архіві.

Велику увагу В.Н.Жук та архівісти Полтави надавали спогадам старожилів, учасників, очевидців подій, ветеранів війни та праці. Віру Никанорівну неодноразово відряджали у населені пункти Полтавщини, де вона ретельно і скурпульозно збирала свідчення, архівні доку-

менти, старовинні фото, матеріали сільських народних музеїв тощо. Свідчення про нові матеріали систематично подавалися в редколегію тому по Полтавській області.

Щоб всі зібрані матеріали могли широко і всебічно використані з науковою метою, необхідно було відразу ж після закінчення роботи над томами сконцентрувати в облдержархівах, правильно систематизувати, описати, якнайповніше розкрити їхній зміст. Полтавська область однією з перших завершила роботу над своїм томом і сконцентрувала в облдержархіві матеріали обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» [4, с. 54-55].

До праці «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область» Віра Никанорівна підготувала (самостійно і співавторстві) 12 ґрунтовних статей про населені пункти області – Великі Будища, Великі Кринки, Глобине, Градизьк, Диканька, Ковалівка, Комишня, Куликівка, Манжелія, Нові Санжари, Піщане, Федорівка. Історичні довідки про ці населені пункти ґрунтуються на залученні архівних та опублікованих джерел, свідчень очевидців подій та відзначаються аналітичним осмисленням фактів. Незважаючи на те, що написані розвідки із залученням марксистсько-ленінської ідеології, вони не втрачають актуальність і нині, адже містять цінний фактичний матеріал та висновки.

До тому «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область» Віра Никанорівна підготувала у співавторстві історичну розвідку про село Жовнине. Така наукова розвідка, вірогідно, не була випадковою. У роки радянсько-німецької війни 1941-1945 років у Жовниному переховувалася від вивезення на примусові роботи до Німеччини рідна сестра Віри Жук Ольга Никанорівна. З тією родиною, в якій жила Ольга Никанорівна, складалися дружні, майже родинні відносини. До останніх років життя сестри відвідували Жовнине, допомагали родині рятівників, привозили гостинці тощо.

У полтавському томі «Історії міст і сіл Української РСР» вміщено 58 нарисів – про всі міста, найвизначніші селища міського типу і села та історико-економічний нарис про область; 25 довідок – економічних характеристик районів та 347 довідок про села – центри сільських Рад. Це становило лише частину того матеріалу, що його було зібрано великою групою авторів і членів робочих груп у процесі готування тома.

Після завершення підготовки тому «Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область» усі матеріали було передано до облдержархіву. Там В.Н.Жук та інші співробітники архіву ці матеріали розібрали, всі справи, які становили собою цінність, було впорядковано, описано і підшито. Таким чином було сформовано 850 справ з усіх документальних матеріалів та понад 70 папок фотоілюстрацій.

В.Н.Жук зауважувала, що матеріали обласної редколегії було систематизовано на кулька груп: першу групу утворили безпосередньо матеріали про роботу самої редколегії (1962-1968 рр.). Тут – постанови і методичні вказівки Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР», постанови (копії) бюро Полтавських промислового та сільського обкомів і єдиного Полтавського обкому КПУ про створення обласної редколегії та підготовку до друку тома, протоколи засідань обласної редколегії, плани, звіти, доповідні записки тощо.

До другої групи ввійшли матеріали про адміністративно-територіальний поділ Полтавщини та джерела про Полтавщину, копії документів, спогади і інші документи, підготовлені чи зібрані редколегією в процесі роботи. Тут – рішення Полтавського облвиконкому про перейменування і укрупнення населених пунктів, зміни в адміністративно-територіальному поділі, алфавітні списки населених пунктів області, відомості про кількість населених пунктів і залізничних станцій тощо. Серед матеріалів цієї групи є цікаві спогади, замітки, вирізки з газет, відомості про перебування на Полтавщині видатних людей та інформація про важливі події.

Третя група – це матеріали про передовиків сільського господарства області (1961-1966 рр.). Сюди включено «Золоті книги кукурудзаводів» (1961, 1963 рр.), матеріали про трудові досягнення передовиків Полтавської області та місцевих районів.

У четвертій групі сконцентровано зібрані редколегією матеріали про окремі населені пункти та область. Там історико-економічні нариси про Полтавську область, анкети-довідки, нариси та довідки про кожен окремий населений пункт. Хоча вони надійшли вже у 1969 році, коли редколегія закінчила свою роботу, але були прилучені до матеріалів редколегії, щоб майбутні покоління дослідників знали про них.

П'яту групу становлять ілюстрації, зібрані для тома «Історії міст і сіл Української РСР».

У межах кожної групи всі джерела систематизовані в такому порядку: документи першої і другої груп подано за роками, а в межах років – за значенням. Документи третьої групи в основному систематизовано так само, але матеріали про трудові досягнення передовиків і трудові рапорти – по районах у алфавітному порядку. В документах четвертої групи на першому місці стоять історичні нариси про Полтавську область і Полтаву, статті, довідки та інші матеріали про них, далі йдуть матеріали про всі інші населені пункти, які систематизуються за назвами населених пунктів у алфавітному порядку. Матеріали п'ятої групи (фотоілюстрації) систематизовані наступним чином: спершу йдуть фотоілюстрації, що стосуються всієї області: карти, плани міст, далі про м. Полтаву, райони в алфавітному порядку.

Після цього розібрані і систематизовані матеріали передали в лабораторію, де їх підшили, пронумерували аркуші. Потім основний упорядник фонду склав його опис, куди заніс усі справи, систематизовані по п'яти розділах [4, с. 54-55].

Ці матеріали мають велике значення для дослідження історії Полтавщини, тому Віра Жук зробила все можливе, щоб вони були збережені, систематизовані і служили наступним поколінням дослідників рідного краю.

Таким чином, Віра Жук брала активну участь у підготовці полтавського тому «Історія міст і сіл УРСР». Її робота полягала у наступному: підбирала авторів – науковців, істориків, філософів; вибирала ті села, які чимось відзначилися в історії, щоб включити їх до тому; мобілізувала практично всіх полтавських істориків для участі в роботі по написанню історичних довідок; їздила в центральні архіви для збирання матеріалів; закликала людей по радіо надавати важливу інформацію для тому; з матеріалу, не включеного до полтавського тому, сформувала відповідний фонд у Полтавському облдержархіві.

Іван Гальчук пригадує, що всі працювали дружно і злагоджено, було сформовано справжній колектив однодумців і ентузіастів своєї справи. Непорозуміння, образи, уособиці залишилися поза роботою. Він пригадує, що з Вірою Жук працювати було легко, вона була фаховим істориком і прекрасною людиною.

Робота над полтавським томом «Історія міст і сіл УРСР» тривала 5 років (1962-1967 рр.). Всі викладачі і науковці, які брали участь у підготовці тому працювали безкоштовно, на громадських засадах. Про свою виконану наукову роботу вони звітували на кафедрах, відділах тощо.

Полтавський том «Історія міст і сіл УРСР» з'явився у грудні 1967 року і його вихід було приурочено 50-річчю проголошення радянської влади в Україні.

Підготовка полтавського тому «Історія міст і сіл УРСР» – це був подвиг місцевих науковців, краєзнавців, дослідників-аматорів, які створили нерукотворний пам'ятник своєму народові. «Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область» – найповніший на сьогоднішній день літопис населених пунктів Полтавщини. В ній показано історичний розвиток міст і сіл з найдавніших часів до 1960-х років. Вперше за свою багатовікову історію майже всі міста і більшість селищ міського типу, а також значна кількість сіл одержали свою, так би мовити, наукову біографію.

Авторському колективу в процесі підготовки видання довелося йти новими шляхами, піднімати майже недосліджену наукову цілину і бути фактично першопрохідником у цій галузі історичної науки. Тому, на жаль,

у томах є недоліки, що притаманні були в той час всій історичній науці. За словами академіка П.Т.Тронька, «не завжди ми вміли уникати в книгах схематизму, одноманітності, загальних декларативних фраз, зробити належний правдивий науковий аналіз і узагальнення. Мало місце лакування дійсності, пропуски «незручних» з ідеологічного погляду сюжетів, фактичні помилки. Але, в цілому, спираючись на кращі традиції історичного краєзнавства, «Історія міст і сіл Української РСР» ґрунтовно узагальнює і розвиває попередні досягнення в цій справі. Водночас вона знаменує собою період від вибіркового вивчення історії окремих населених пунктів до розробки історії міст і сіл у межах великих регіонів. Ця праця започаткувала новий напрям у вітчизняній історіографії. Значення цієї праці полягає і в тому, що в процесі її підготовки до першовитоків своєї історії прилучились десятки тисяч аматорів-дослідників, шанувальників своєї минувшини – цьому немає ціни. Вона дала могутній поштовх розвитку краєзнавчого руху в Україні, сприяла розповсюдженню знань серед населення про рідний край, його історію, традиції, культуру, значно підвищила інтерес до пізнання і вивчення історії народу» [3, с. 42].

Сьогодні, коли змінилася суспільно-політична ситуація, зазнали змін методологічні принципи історичної науки можемо вказати на певні структурні недоліки нарису, окремі фактичні неточності полтавського тому «Історії міст і сіл УРСР», його значну ідеологічну навантаженість тощо. Залучення до наукового обігу окремих фактів, суджень, висновків можливе лише за умови їх верифікації за іншими історичними джерелами. Незважаючи на це, підготовка і видання багатотомної «Історії міст і сіл УРСР» дала могутній поштовх до розвитку краєзнавства, його наукових і громадських форм. Неможливо переоцінити її значення, адже видання є достойним пам'ятником історії талановитого українського народу.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 лютого 1975 р. В.Н.Жук за ґрунтовну участь у виданні полтавського тому «Історії міст і сіл УРСР», а також за виконання обов'язків заступника відповідального секретаря редакційної колегії було присвоєно почесне звання «Заслужений працівник культури Української РСР».

На превеликий жаль моральне задоволення від добре зробленої копійчої роботи було затьмарене заздрощами недоброзичливців, які Вірі Никанорівні нерідко доводилося відчувати в житті. У листі до знайомої Ніни Степанівни Кірдоде у Москву від 9 грудня 1984 року вона писала: «На горьком опыте я знаю, как меня обливали грязью после выхода в свет нашего тома ««Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область», писали во всеильные инстанции, вплоть до ЦК Компартии Украины какие-то негодяи, с которыми я никогда не была знакома» [6, арк. 6].

У листі від 30 жовтня 1991 року до відомого українського історика-джерелознавця і архівіста Івана Лукича Бутича Віра Жук зазначала: «Роботу над «Історією міст і сіл» я пам'ятатиму до кінця свого життя, дійсно. Тоді, після виходу в світ книги, над якою я працювала задаром (мені видали 90 крб. премії, якої не вистачило розрахуватися з машиністкою за передрук всіх нарисів), маючи 72 крб. зарплати (а з вирахунком усіх податків і того значно менше), зазначений вище час, не маючи ні вихідних, ні відпусток, на мене посипалося стільки кляуз від різних заздрісних «добродійників» в усі інстанції (від редакцій газет і журналів, починаючи, ЦК та КДБ), що я відписувала на них десяток років. виправдовувалася, що я не «аферист» від науки, що я не крапа чужих робіт, не усувала від роботи інших авторів, а, навпаки, дописувала собі в співавтори усіх, хто дав мені хоч пару якихось рядків. Після цього, не лише від цих кляуз, а й внаслідок інших дій (про які тільки тепер стали відкрито писати) я перенесла параліч і більше п'яти років працювала напівсліпою» [7, арк. 97].

Незважаючи на такі складні обставини життя, Віра Никанорівна жодного разу не схибила, не скаржилася, мужньо витримувала напади критиків. Вона завжди поводила себе гідно і мужньо, демонструвала приклади справжньої витримки та шляхетності. Тяжкі обставини життя і негативне ставлення недоброзичливців спонукало вчену до самодосконалення.

Отже, вагомий вклад Віри Жук у підготовку і видання полтавського тому «Історії міст і сіл УРСР» не викликає сумнівів. Для багатьох колег-архівістів та істориків-дослідників Віра Жук залишається беззаперечним авторитетом. Вона вражала оточуючих своїми енциклопедичними знаннями, працездатністю, дисциплінованістю, вимогливістю, високою фаховістю.

Джерела та література

1. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К. : Головна ред-я УРЕ АН УРСР, 1967. 1028 с.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 788 с.
3. Тронько П. «Історія міст і сіл України»: досвід і нагальні проблеми видання / П. Тронько // Краєзнавство. К., 2009. № 3-4. С.40-42.
4. Жук В.Н. Упорядкування документальних матеріалів Полтавської обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» / В. Н. Жук // Архіви України. 1969. № 6. С.53-57
5. Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства (Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР в 26-ти т.) / П. Т. Тронько. К. : Наукова думка, 1981. 128 с.
6. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф. 9164, оп.1, спр.132.
7. ДАПО. Ф. 9164, оп.1, спр.172.

Стрельніков Віктор Юрійович
д.п.н., професор
кафедри філософії і економіки освіти
Полтавського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти
імені М.В. Остроградського
(м.Полтава)

ВНЕСОК ВИДАТНИХ ПОЛТАВСЬКИХ ПЕДАГОГІВ ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА Й АНТОНА МАКАРЕНКА В ТЕОРІЮ ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОЕКТУВАННЯ

Наведений аналіз розвитку теорії і практики педагогічного проектування, які започатковані Григорієм Ващенком і Антоном Макаренком. Зроблений висновок про актуальність запропонованої автором концепції проектування дидактичних систем, яка ґрунтується на ідеях Г. Ващенка, А. Макаренка, В. Сухомлинського, Г. Костюка та інших вітчизняних дослідників. Проектування розглядається як цілеспрямована діяльність педагога щодо створення проекту як інноваційної моделі дидактичної системи, орієнтованої на масове використання.

Ключові слова: Григорій Ващенко, Антон Макаренко, проект, проектування, педагогічна система, дидактична система.

Постановка проблеми. Одним із перспективних напрямів сучасних педагогічних досліджень вважається проектування освітніх об'єктів. Засновниками теорії і практики педагогічного проектування є видатні полтавські педагоги – Григорій Ващенко і Антон Макаренко. Яке продовження здобула започаткована великими педагогами й актуальна в наш час теорія і практика? Адже й сьогодні ключова роль у реформуванні освіти належить проектуванню її об'єктів, що має забезпечити високу якість навчання й становлення особистості суб'єктів навчального процесу. Змінити систему навчання слід відповідно до зміни соціально-економічних умов, характеру і змісту діяльності випускників у новому суспільстві, заснованому на знаннях.

Узагальнення публікацій, в яких розглядається дана проблема, показало, що розвиток започаткованих Григорієм Ващенком [1-2] і Антоном Макаренком [3-7] теорії і практики педагогічного проектування йшов у напрямі розкриття переважно історичного аспекту педагогічних систем, що дозволяло досліджувати поведінку системи на певних

етапах розвитку суспільства. У розумінні сутності «педагогічного проектування» виокремилися чотири підходи: функціональний («педагогічне проектування» розглядає через аналіз змісту конструктивних і проектувальних умінь – Н. Кузьміна, О. Щербаков), управлінський (на основі теорії управління педагогічними системами – В. Сластьонін, Г. Сухобська, Т. Дмитренко), системний (В. Безрукова, О. Дубасенюк, О. Киричук, В. Краєвський, О. Коберник, О. Лігоцький) і аксіоматичний (система аксіом застосована як критерії поетапного оцінювання проекту – В. Монахов) [8, с. 300; 9, с. 330; 10, с. 163-165]. Спільним для цих підходів є головне завдання педагогічного проектування – формування нормативних уявлень про педагогічну діяльність та створення її проектів. Дослідниками відмічається, що найбільш продуктивним і перспективним є проектування педагогічної системи, в якій навчальний процес організований з урахуванням професійної спрямованості, а також з орієнтацією на особистість студента, його інтереси, схильності і здібності.

Однак, невіршеними аспектами проблеми залишаються дослідження напрямів розвитку теорії і практики педагогічного проектування, започаткованих Григорієм Ващенком і Антоном Макаренком, зокрема, удосконалення структури проектів об'єктів, механізмів та алгоритмів їхнього проектування.

Звідси, мета статті – виокремлення основних положень вказаної теорії Г. Ващенком і А. Макаренком та її перспективи в сучасних умовах. Завданням дослідження є аналіз теорії і практики педагогічного проектування, пошук ефективних методів і засобів проектування дидактичних систем.

Переходячи до викладу суті й результатів дослідження, зазначимо, що педагогічне проектування ми розглядаємо як цілеспрямовану діяльність педагога щодо створення проекту як інноваційної моделі освітніх об'єктів, зокрема дидактичної системи, орієнтованої на масове використання.

Звертаючись до витоків цього явища, зазначимо, що відомий український педагог Григорій Ващенко був прихильником педагогічного проектування, зокрема вважав метод проектів одним з активних методів навчання. Однак, у радянському експерименті були допущені суттєві недоліки, через що постановою ЦК ВКП(б) 1931 р. метод проектів було засуджено і заборонено. Г. Ващенко вважав, що «завдання проекту не тільки в тому, щоб виконати якусь корисну роботу, а й у тому, щоб на цій роботі поширити свій світогляд, набути теоретичних знань, що дають потім змогу ліпше розуміти життя і по науковому творити його» [11, с. 331-362].

З іншого боку розглядав педагогічне проектування сучасник Григорія Ващенко, видатний полтавський педагог зі світовим ім'ям Антон Макаренко, який визначав виховний процес як організоване «педагогічне виробництво», в якому «добре в людині завжди доводиться проектувати і педагог зобов'язаний це робити» [Цит. за: 12, с. 80]. А. Макаренко [13] вбачав у педагогічному проектуванні досягнення не тільки загальної мети виховання, а й проектування здібностей і схильностей кожного вихованця; підходив до проблеми проектування як мети виховання особистості, а об'єктом вважав людину. «Проектування особистості як продукту виховання повинне вироблятися на підґрунті замовлення суспільства. Це положення відразу знімає з нашого продукту ідеальні хітони. Тому у нашому проектуванні ми завжди повинні бути у високій мірі уважними та мати добру чутливість» [14, с. 81].

Сучасні проектувальники широко застосовують педагогічні техніки А. Макаренка щодо проектування особистості – метод «вибуху», заохочення і покарання, проектування стилю і тону колективу, дотримання принципу паралельної педагогічної дії тощо.

Якщо стосунки особистості і суспільства є конфліктними, «єдиним методом є в такому випадку не оберігати це дефективне відношення, не давати йому рости, а знищити, зірвати» [15, с. 458]. Вибухом Антон Макаренко називає «доведення конфлікту до останньої межі, до такого стану, коли вже немає можливості ні для якої еволюції, ні для якої тяжби між особистістю і суспільством, коли ребром поставлене питання – або бути членом суспільства, або піти з нього» [Там само, с. 458]. Прихильник «революційних» методів проектування, А. Макаренко вважав, що члени колективу, «поставлені перед необхідністю негайно щось рішити, не здатні аналізувати і в сотий, може бути, раз копатися у скрупульозних роздумах про свої інтереси, капризи, апетити, про «несправедливості» інших. Підкоряючись в той же час емоційному впливові колективного руху, вони, нарешті, справді зривають в себе дуже багато уявлень, і не встигнуть їх залишки злетіти в повітря, як на їх місце вже стають нові образи, уявлення про могутню правоту і силу колективу, яскраво відчутні факти власної участі в колективі, в його рухові, перші елементи гордості і перші солодкі відчуття власної перемоги» [Там само, с. 458-459].

Щодо технік заохочення і покарання, Антон Макаренко керувався принципом «якомога більше вимогливості до людини і якомога більше поваги до неї» [16, с. 150]. Він був переконаним, що «якщо ми від людини багато вимагаємо, то в цьому й полягає наша повага, саме тому, що ми вимагаємо, саме тому, що ця вимога виконується, ми і поважаємо людину» [17, с. 232]. На думку великого педагога, колектив пови-

нен знати, що в покаранні також проявляється повага, тому основний шлях розвитку колективу є «шлях від диктаторської вимоги організатора до вільної вимоги кожної особистості від себе на фоні вимог колективу» [18, с. 153].

Організація колективу, на переконання Антона Макаренка, має розпочинатися з проектування первинного колективу, який уже не може поділятися на дрібніші колективи (різновікові загони). На чолі первинного колективу обов'язково мав бути єдиначальник (командир), який є уповноваженим від свого колективу у загальноколективному органі (раді командирів). Різновіковий характер первинного колективу, який нагадує сім'ю, є найкращим для виховання – у ньому «створюється піклування про молодших, повага до старших, найніжніші нюанси товариських відносин» [Там само, с. 254].

Рада командирів відігравала найважливішу організаційно-виконавську роль у діяльності колонії чи комуни – вона представляла весь колектив, керувалася його інтересами, не допускала розколу, ворожості, незадоволеності, задрощів і чуток. Рада командирів не мала ніяких ознак бюрократичного органу, бо навіть не складала планів своєї роботи. Як вказує М. Ярмаченко, це був орган управління, який вирішував завдання і теми, які виникали щоденно [19, с. 110].

А. Макаренко надавав великого значення загальним зборам вихованців як найвищому органу колективу, вважав за необхідне розпочинати «з хороших загальних зборів, де так, від душі, в лоб сказав би дітям: по-перше, чого я від них хочу, по-друге, чого я від них вимагаю, і, по-третє, я передбачив би їм, що в них буде через два роки» [14, с. 241].

Важливе значення в системі А. Макаренка мав стиль і тон колективу, основними якостями якого виділяються гідність, єдність колективу, ідею захищеності, активність, звичку гальмування, а ознаками загального тону – мажорність, постійна готовність до дії, до спокійного, енергійного і водночас економного руху [20, с. 111].

Одним із найважливіших принципів педагогічної техніки А. Макаренка був принцип паралельної педагогічної дії. Він вважав, що вплив окремої особистості на окрему особистість є фактором вузьким і обмеженим, тому педагог має впливати на особистість через колектив. Така педагогічна логіка створює зовсім інші відносини між вихователем і вихованцем, опосередковані колективом, яка названа педагогікою паралельної дії.

Започаткована А. Макаренко тенденція педагогічного проектування продовжується у дослідженнях технологічного підходу. Так, А. Дреєр вважає, що педагогічне проектування спроможне вивести педагогічну практику із хаосу, перенасиченості педагогічного знання та оптимізувати діяльність учасників дидактичної системи [21, с. 7].

Традиційно радянська педагогіка, слідом за А. Макаренком вважала, що справжній розвиток педагогіки пов'язаний із її здатністю «проекувати особистість», тобто визначати з певною метою ті її якості і властивості, які мають бути сформовані у процесі виховання [22].

Подібну думку неодноразово підкреслював і В. Сухомлинський, багатогранну педагогічну спадщину якого пронизувала ідея проектування людини і який вказував на те, що «проекування і творення людини, здатної стати активною силою суспільного розвитку і нині, і в майбутньому, – це найважливіше завдання школи і кожного педагога зокрема» [23, с. 208].

Ця ідея підтримувалася психологами, зокрема, класиком української психології Г. Костюком: «виховання за своєю суттю – це керівництво індивідуальним становленням людської особистості», «виховувати – це проектувати поступове становлення якостей майбутньої особистості і керувати здійсненням накреслених проєктів» [24, с. 308].

Проектування особистості окремим елементом проектування навчально-виховного процесу вважав В. Галузинський, розглядаючи його як науково обґрунтовану взаємодію у виховному процесі конкретних і загальних цілей виховання. Проектування вважалось органічною частиною виховного процесу, що відображало діалектику взаємодії мети і засобів виховання з основними тенденціями розвитку особистості [25]. Однак, на нашу думку, проектуватися має не особистість (об'єкт чи суб'єкт), а задокументовані параметри діяльності навчального закладу – концепції розвитку, плани діяльності викладацьких колективів кафедр, навчальної діяльності студента тощо.

Наступний значний крок у розвитку поняття проектування в дидактиці був зроблений відомим логіком, філософом і методологом Г. Щедровицьким, який спробував застосувати виробничу й інженерну термінологію до вирізнення видів педагогічної діяльності [26].

Поняття проектування поповнило педагогічну лексику ще в 1970-і роки завдяки В. Краєвському, який істотною мірою збагатив термінологічний апарат дидактики технічними поняттями, насамперед науково обґрунтовуючи навчання [27], активно використовуючи такі поняття як конструктивно-технічна (регулятивна) функція педагогіки, принципи конструювання змісту освіти, процесу навчання, проєкт педагогічної діяльності, педагогічне проектування, проєктувальна діяльність тощо. Об'єктом проектування, з цих позицій, є зміст, методи і форми діяльності педагога. Відзначаються два можливі трактування терміну «педагогічне проектування»: у широкому розумінні, коли воно включає конструювання теоретичних і нормативних моделей на основі ще більш загальної теорії, і у вузькому розумінні, коли позна-

чає створення конкретних проектів, котрі безпосередньо спрямовують практичну навчальну діяльність.

Теоретичні основи проектування сучасних освітніх систем, принципи, методи і засоби вирішення завдань проектування освітніх систем нового типу досить детально розглядалися А. Лігоцьким. Зокрема, автор визначав процес проектування системи як послідовне порівняння її елементів і узгодження функцій [28, с. 116]. На його думку, система є тим ефективнішою, чим менша гострота суперечностей, що діють у ній; гармонійна система – ідеал, до якого прагне її проєктант; у працюючій системі узгодженість і суперечність частин співіснують у єдності, рівновазі, гармонії [Там само, с. 116].

П. Стефаненком проведений аналіз розвитку дидактичної системи у структурному й історичному аспектах [29].

Є. Литвиновський обґрунтував зміст та технології формування вмінь проектування виховного процесу, сутність яких автор вбачав у моделюванні видів професійної діяльності у формі квазіпрофесійних завдань, забезпечення діалогічності навчання, організації навчально-пізнавальної діяльності у проектних командах, наскрізному навчальному проектуванні ними майбутніх видів професійної діяльності. Автором проаналізовані методологічні підходи до проектування, які використовуються у соціології («соціальне проектування»), економіці («проектний аналіз»), психології («механізми проектування майбутнього»), педагогіці («проектування педагогічних об'єктів») [30, с. 78-83].

На основі аналізу розвитку теорії і практики педагогічного проектування, сучасним узагальненим визначенням педагогічного проектування може бути таке: «інтелектуальна за своїм характером діяльність, основне призначення якої полягає у дослідженні, передбаченні, прогнозуванні, оцінюванні наслідків реалізації тих чи інших задумів, шлях створення спеціальних інтелектуальних засобів трансформації задумів через проекти нових технологій, систем діяльності людини» [Там само, с. 82]. У свою чергу, на основі цього ж аналізу можна визначити проектування дидактичної системи як системне явище, що складається із сукупності взаємопов'язаних компонентів, які становлять її зміст, а сукупність їхніх зв'язків – внутрішню структуру проектування.

Наведені типи педагогічних досліджень, напевно, слід віднести до проекту в широкому розумінні слова. У нашому дослідженні [31] ми намагалися поєднати позитивні моменти вказаних підходів і розробити об'єктивні критерії ефективності дидактичної системи, пов'язані як із новизною та точністю, так і з корисністю, надійністю та економічністю.

На нашу думку, проєктантам дидактичних систем слід керуватися загальноприйнятим, класичним розумінням проектування як під-

готовчого етапу виробничої діяльності (М. Азімов, Дж. К. Джонс, Я. Дитріх, П. Хілл та ін.). Проектування призначене для вирішення актуальної проблеми, основою його є винахід; зміст проекту визначається ціннісними орієнтаціями; у процесі проектування моделюється певний об'єкт; проект є придатним для масового тиражування. Хоча ці характеристики мали б бути збережені в педагогіці, вони часто ігноруються, що веде до хаосу в термінології, унеможливує розуміння наукових результатів.

Аналіз практики показав, що проектанти здебільшого проектують зміст навчання і навчальну діяльність. У вузькому предметному розумінні будують наукові проекти як апарат для викладання конкретних навчальних дисциплін. Коли студенти створюють різні дослідницькі проекти, проектування виконує роль засобу навчання і способу узагальнення навчального матеріалу, уявлення його в згорнутому вигляді. Широко у проектуванні змісту навчання застосовується моделювання для логічного упорядкування матеріалу, побудови семантичних схем, наочного подання інформації за допомогою мнемонічних правил (опорні сигнали).

Таким чином, вимоги до проектування дидактичних систем, обґрунтовані вітчизняною педагогічною теорією і практикою, є основою нашої концепції проектування дидактичних систем (щодо новизни, оптимальності, структурної і змістової цілісності проекту, можливості багаторазового його відтворення, об'єктивного контролю за його реалізацією, наявності оперативного зворотного зв'язку, який дозволяє вчасну корекцію проекту тощо) [Там само].

Однак вироблення означеної концепції передбачало вирішення низки проблем професійної педагогіки: з'ясування суті дидактичного проектування, виокремлення його суб'єкта, об'єкта, предмета і продукту; виділення принципів, засобів, методів, етапів, механізмів проектувальної діяльності, удосконалення технології проектування дидактичної системи на основі міжнародних стандартів ISO серії 9000:2000 та 9001; виявлення особливостей проектування кожного компонента дидактичної системи (мети, змісту, засобів, технологій навчання, інноваційно-творчого навчального середовища) та їх узгодження; вироблення валідних методик для об'єктивного і оперативного оцінювання рівнів з використанням сучасної комп'ютерної техніки тощо [Там само].

Висновком з аналізу розвитку теорії і практики педагогічного проектування, започаткованих Григорієм Ващенком і Антоном Макаренком, є констатація того, що проектування в діяльності педагога є складним, самостійним явищем, розуміння якого неможливе без звернення до його наукових коренів – теорій Г. Ващенка і А. Макаренка. Виходячи з класичних уявлень про сутність проектування, зберігаючи

його ключові особливості, педагогічним проектуванням ми вважаємо цілеспрямовану діяльність щодо створення проекту як інноваційної моделі дидактичної системи, орієнтованої на масове використання. При цьому словосполучення «створення проекту» не ототожнює проектування як самостійний процес з процесами розробки, планування і прогнозування.

Проведене дослідження дало змогу визначити перспективи подальших досліджень. Серед них – шляхи запровадження проєктивної освіти, навчання студента способом корекції суб'єктивної позиції в оволодінні фахом через використання сучасних технологій навчання; персоніфікації стратегії підготовки фахівців, надання широких можливостей для самостійної поглибленої професійної спеціалізації на основі особистих індивідуальних планів студента і навчальних програм; удосконалення проєктувальної майстерності педагогів.

Джерела та література

1. Ващенко Г. Виховний ідеал : підруч. для педагогів, виховників, молоді і батьків / Г. Ващенко. – Полтава : Полтав. вісн., 1994. – 190 с.
2. Ващенко Г. Загальні методи навчання : підручник для педагогів / Г. Ващенко. – 1-е вид. – К. : Спілка, 1997. – С. 331-362.
3. Макаренко А. С. Методика організації виховного процесу // Твори в 7 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т. 5. – 382 с.
4. Макаренко А. С. Некоторые выводы из моего педагогического опыта / Пед. соч. в 8 т. – Т. 4. – М.: Педагогика, 1984. – 399 с. – С. 230-248.
5. Макаренко А. С. О «взрыве» / Пед. соч. в 8 т. – Т. 3. – М.: Педагогика, 1984. – 399 с. – С. 456-459.
6. Макаренко А. С. О моем опыте / Пед. соч. в 8 т. – Т. 4. – М.: Педагогика, 1984. – 399 с. – С. 248-266.
7. Макаренко А. С. Проблемы школьного советского воспитания (лекции). Лекция вторая. Дисциплина, режим, наказания и поощрения / Пед. соч. в 8 т. – Т. 4. – М.: Педагогика, 1984. – 399 с. – С. 139-161.
8. Стрельников В. Ю. Развитие започаткованой А. С. Макаренко теории проектирования дидактических систем / В. Ю. Стрельников // Витоки педагогічної майстерності : зб. наук. праць. Вип. 12 / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. – 400 с. – (Педагогічні науки). – С. 300-305.
9. Стрельников В. Ю. Психологічні вимоги до особистості педагога / В. Ю. Стрельников // Творча спадщина А. С. Макаренка у контексті сучасної педагогічної науки і практики: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (березень 1998 р.). – Суми–Харків–Полтава, 1998. – С. 330-334.
10. Стрельников В. Ю. А. С. Макаренко – основоположник теорії проектування дидактичних систем / В. Ю. Стрельников // Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. «Педагогіка А. С. Макаренка в полікультурному освітньому просторі», присвячена 125-й річниці з дня народження А. С. Макаренка (м. Полтава, 12-14 березня 2013 р.). / За заг. ред. проф. М. В. Грицьової. – Полтава, 2013. – 221 с. – С. 163-165.
11. Ващенко Г. Загальні методи навчання : підручник для педагогів / Г. Ващенко. – 1-е вид. – К. : Спілка, 1997. – С. 331-362.

12. Литвиновський Є. Ю. Формування в офіцерів структури виховної роботи Збройних Сил України вмійть проектування виховного процесу: Дис... канд. пед. наук: 13.00.04. – К., 2003. – 241 с.
13. Макаренко А. С. Методика організації виховного процесу // Твори в 7 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т. 5. – 382 с.
14. Литвиновський Є. Ю. Формування в офіцерів структури виховної роботи Збройних Сил України вмійть проектування виховного процесу: Дис... канд. пед. наук: 13.00.04. – К., 2003. – 241 с.
15. Макаренко А. С. О «взрыве» / Пед. соч. в 8 т. – Т. 3. – М.: Педагогика, 1984. – 399 с. – С. 456-459.
16. Макаренко А. С. Проблемы школьного советского воспитания (лекции). Лекция вторая. Дисциплина, режим, наказания и поощрения / Пед. соч. в 8 т. – Т. 4. – М.: Педагогика, 1984. – 399 с. – С. 139-161.
17. Макаренко А. С. Некоторые выводы из моего педагогического опыта / Пед. соч. в 8 т. – Т. 4. – М.: Педагогика, 1984. – 399 с. – С. 230-248.
18. Макаренко А. С. Проблемы школьного советского воспитания (лекции). Лекция вторая. Дисциплина, режим, наказания и поощрения / Пед. соч. в 8 т. – Т. 4. – М.: Педагогика, 1984. – 399 с. – С. 139-161.
19. Ярмаченко Н. Д. Педагогическая деятельность и творческое наследие А. С. Макаренко: Кн. для учителей. – К.: Рад. шк., 1989. – 191 с.
20. Макаренко А. С. Проблемы школьного советского воспитания (лекции). Лекция вторая. Дисциплина, режим, наказания и поощрения / Пед. соч. в 8 т. – Т. 4. – М.: Педагогика, 1984. – 399 с. – С. 139-161.
21. Дреер А. М. Преподавание в средней школе США: Проблемы начинающих учителей. Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1983. – 288 с.
22. Макаренко А. С. Методика організації виховного процесу // Твори в 7 т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т. 5. – 382 с.
23. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості // Вибр. твори: В 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 1. – С. 55-208.
24. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л. М. Проколієнко. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
25. Галузинский В. М. Индивидуальный подход в воспитании учащихся. – К.: Рад. школа, 1972. – 164 с.
26. Щедровицкий Г. П. Избранные труды. – М.: Изд-во шк., культ. политики, 1995. – 759с.
27. Краевский В. В. Методология научного исследования. – СПб.: СПб. ГУП, 2001. – 148с.
28. Лігоцький А. О. Теоретичні основи проектування сучасних освітніх систем. – К.: Техніка, 1997. – 210 с.
29. Стефаненко П. В. Дистанційне навчання у вищій школі: Монографія. – Донецьк: ДонНТУ, 2002. – 400 с.
30. Литвиновський Є. Ю. Формування в офіцерів структури виховної роботи Збройних Сил України вмійть проектування виховного процесу: Дис... канд. пед. наук: 13.00.04. – К., 2003. – 241 с.
31. Стрельников В. Ю. Проектування професійно-орієнтованої дидактичної системи підготовки бакалаврів економіки. Монографія. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. – 375 с.

Блохин Даріана

*доктор філософії, професор,
почесний академік АНУ (українознавства),
лауреат премії Фонду імені Т. Шевченка,
президент «Німецько-українського
наукового Об'єднання» в Німеччині
(Мюнхен, Німеччина)*

МАЛОВІДОМІ ФАКТИ ІЗ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФ. Ю.БОЙКА-БЛОХИНА В НІМЕЦЬКОМУ СВІТІ (ІЗ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ)

У статті наświetлюються німецько-українські взаємовідносини проф. Ю. Бойка-Блохина з політичними діячами, керівниками німецького уряду – Бундестагу на базі листувань між обома сторонами в різних напрямках політичної діяльності професора. В короткій статті не можливо подати повного листування, з яким можна познайомитися із моїх 3-х томів „Епістолярії Ю. Бойка–Блохина“, а також більші повно буде наświetлена політична діяльність у четвертому томі – «Епістолярної спадщини Ю. Бойка–Блохина: Політична діяльність в Україні та Німеччині», яка готується до друку.

Ключові слова: *Бундестаг, CSU, CDU, Франц-Йозеф Штраус, Паневропа-Уніон, Otto von Habsburg, Бад Емс, Меморіальна таблиця, Олександр II., культурне коло членів із Сходу, комуністична ідеологія, ЛМУ, др. Кніттель, Франц Штауфенберг.*

The article focuses on German-Ukrainian relations prof. Y. Boyka-Blokhin with politicians, heads of the German government - the Bundestag on the basis of correspondence between the two sides in different directions of the political activity of the professor. In the short article it is not possible to submit a full correspondence with which you can get acquainted with the 3 volumes of Epistolary Yuri Boyka-Blokhin, as well as the political activity in the fourth volume, “The Epistolary Heritage of Y. Boyko-Blochyn: Politics in Ukraine and Germany”, which is preparing for printing.

Keywords: *Bundestag, CSU, CDU, Franz Josef Strauß, Paneuropa-Union, Otto von Habsburg, Bad Ems, Memorial Table, Alexander II, Cultural Circle of Members from the East, Communist Ideology, LMU, Dr. Knitter, Franz Stavfenberg.*

Юрій Бойко-Блохин – український і німецький вчений, габлітований доктор, професор УВУ і Людвіг-Максиміліанс Університету (ЛМУ), багатократний академік як за кордоном так і в Україні, політик, громадський і церковний діяч. Його добре знають в Європі і за океаном, але набагато менше в Україні, де народився, провів своє дитинство, юнацькі роки та розпочав свою наукову і політичну діяльність.

В жорстокі роки німецької окупації України, він вступив в Організацію Українських Націоналістів (ОУН) в 1941р. в Харкові і пішов у підпілля, щоб боротися проти двох ворогів українського народу: німецьких загарбників та радянських окупантів. Він був розконспірований радянською розвідкою і за наказом ОУН змушений був покинути свій рідний Харків, разом з дружиною Олександрою Сулимою (Іванна Чорнобривець) був відправлений до Західної України – Львів, прийнявши псевдонім Бойко. Тут він зустрівся з О.Ольжичем, з яким обговорювали нагальні справи ОУН. А далі під різними псевдонімами (Миколаївець, Зорич, Павленко) змушений просуватися на Захід – Вієнна, Австрія, Німеччина. А 20.04 1945 року добрався до Мюнхену, де прожив до самої смерті - 17.05.2002р.

Про наукову і політичну діяльність Ю. Блохина мною написано чотиритомник на базі архівних матеріалів та три томи «Епістолярної спадщини», готується ще два томи.

Тут зупинимось коротко на політичній діяльності Ю.Блохина в Німеччині. З 1950 - 1970рр. проф. Ю.Бойко Блохин був головою „Незалежної Асоціації совєтської теорії і практики в національних проблемах”, робота була проведена велика: випущено 7 номерів журналу „Die Nationalitätenpolitik Moskaus“ і більше 10 книг і брошур [1].

З 1962-1989 рр. проф. Ю.Блохин був німецьким габлітованим професором в Людвіг-Максиміліанс Університеті. Він розгорнув велику роботу не тільки наукову, але і політичну, направлену проти радянської системи, показуючи німцям справжню загарбницьку політику СРСР проти українства і інших національностей.

Ставши німецьким громадянином, проф. Ю.Блохин увійшов до складу Християнсько-Соціальної Унії (CSU), керівної партії Баварії. Він підтримував тісні зв'язки з лідером партії, міністр-президентом Баварського уряду Фрідріхом – Йозефом Штраусом, з яким листувався, зустрічався і мав велику підтримку в проведенні ряд політичних заходів на користь України.

Настала можливість поставити проблему вивчення культури і духовності народів, що входили до складу Совєтського Союзу, але не були росіянами. Для цього проф. Ю. Бойко розробив докладну наукову мотивацію, потреби вивчення культур цих народів у стінах Німецького

Університету і подав її німецькою мовою керівникам кафедр для обговорення. Основні тези платформи такі: «Населення СРСР (на 1967 р.) складається з різних народів і націй. Росіяни становлять 122 мільйони населення, інші - 112 мільйонів... Ряд цих націй мають старі, навіть давні культури, належать до різних релігій і оглядаються на свій історичний розвиток, що нічого спільного не має з російським. В Німеччині студії з галузі русистики, з відомих причин, здобули широку популярність... Натомість досліди вивчення інших народів СРСР в нашій країні майже повністю відсутні ... Хоч наше суспільство вже кілька десятиліть відчужилось від колонізаторських цілей, воно тримається все-таки здебільшого цілком несвідомо рештків колонізаторських поглядів... Виходячи з цього, я пропоную створення при Людвіг-Максиміліанс Університеті Інституту для вивчення неросійських народів СРСР. З огляду на складність проблематики цей Інститут повинен мати кілька відділів: слов'янський (українці, білоруси), тюркський (туркмени, киргизи, татари), балтійських народів (естонці, латиші, литовці), фіно-угорських народів (мордовці, зиряни, удмурти та ін.), кавказьких народів (народи північного і середнього Кавказу), а також окремо: вірменів, таджиків, молдаван і євреїв. Інститут мав би досліджувати ті сторони культур зазначених народів, які мають значення для загального розвитку цивілізації і культури, зосереджуючись на культурних явищах XIX - XX століть». (Архівні матеріали, 1972 рік). Проф. Блохин висловив свою ініціативу з огляду на те, що він десятками років працював над проблемами неросійських народів. Пропозиції його знайшли позитивні відгуки у 16-ти професорів ЛМУ. Проф. Кретценбахер писав: «Про потребу зазначених дослідів із духового життя в межах наукової роботи університету в Мюнхені немає ніякого сумніву». Проф. Шаурманн зазначав: «Дослідницька галузь має велике значення і, власне кажучи, дивним є, що вона так пізно підноситься»... (Архів Ю.Бойка). Однак знайшлися професори, які заперечували вище сказане, бо боялися дратувати Кремль. Вони твердили, що все це складно і потребує великих матеріальних затрат. За дорученням ректора Університету, декан скликав засідання комісії з прихильниками і противниками ініціативи проф. Ю. Бойка. Незважаючи на те, що Міністр культури і освіти Баварії д-р Маєр виявив певну схильність до пропозиції проф. Ю. Бойка, підтримка була і в Баварському сенаті, але більшість професорів були проти цієї пропозиції. Довелося залишити цю справу.

У 1972 році він поступає в керівну партію Баварії- CSU. Незабаром йому запропонували в партії керувати вихідцями з слов'янських національностей. Це вимагало багато часу, відтягало б його від ака-

демічних обов'язків. В перспективі було б востання його в партійну бюрократичну машину, що відірвала б його від науки. Тому проф. Ю. Бойко спочатку відмовився від запропонованої пропозиції. Він хотів залишатися впливовим спостерігачем партійного життя, мати вплив на політичну тактику партії, не встряваючи в її апарат. Його не приваблювала партійна робота низових кадрів, які організаційно були об'єднані в клітини за територіальним принципом. Робота цих клітин часто концентрувалася, наприклад, на питаннях, як краще назвати якусь вулицю або як влаштувати дитячий садок, щоб зробити добре діло і здобути прихильність у населення. Це професорові не підходило. Він нав'язував контакти з інтелектуальними членами партії. Вивчав структуру партії, ментальність її членів, їх кругозір і розуміння в політиці. Дуже скоро Ю. Бойко опрацював доповідь «До нашої духово-політичної ситуації». На його думку, CSU жила баварською інерцією, без зусиль відіграла визначну роль в соціально-політичному житті Європи.

Кінець 60 - початок 70-х років ХХст. був позначений в Західній Європі, а також у Німеччині і, зокрема, в Баварії бунтом молодих інтелектуалів проти життєвої усталеності, причому виявлялася схильність до відродження комуністичної постави. Частина студентів хотіла перетворити німецький університет у фортецю лівих. Буйні демонстрації з шаленим галасом пробували силоміць увірватися в приміщення університету з руїнами цілями, і охоронці порядку злякано боронили приміщення. Спішно збудовано залізні ворота перед входом в університетський будинок. Професор в своєму листі до керівництва CSU вимагав покінчити з фальшивою демократією, звертав увагу на пасивність поліції, на заляканість членів партії, які похлоливо промовчували свою приналежність до партії, яка мусила в цих умовах виявити свій активний патріотизм. Професор висловив переконання, що структура CSU повинна опиратися не тільки на територіальний принцип, а й будувати свої бази у великих навчальних закладах і підприємствах, вивчаючи більшовицькі способи партійної організації в СРСР. Свою доповідь Ю. Бойко розмножив в тридцять примірниках для членів партії, п'ять із них дійшли до керівників CSU, а решту було заборонено розсилати. Лист потрапив до рук голови CSU, Міністр-президента Баварії Франца-Йозефа Штрауса і справив на нього велике враження. Міністр-Президент відповів професору Ю.Бойкові подякою в листі від 27 червня 1973 року, із захопленням вітав готовність професора допомогти партії. «Для мене, - писав Штраус, - є завжди велика радість, коли славні («prominente») науковці цікавляться співпрацею з CSU» [Архів]. Він писав, що поки не пізно, слід об'єднати «всі антисоціалістичні сили» в німецьких університетах

для захисту свободи дослідів і викладання. Лист закінчувався дружнім привітом.

30 вересня 1973 року виступив Й. Штраус на партійному з'їзді з доповіддю про напрям дальшої політики CSU. Між іншим, він сказав, що не можна терпіти, щоб советські агенти, як от Сташинський, вбивали російських емігрантів Баварії. Російськими емігрантами він назвав Степана Бандеру і проф. Лева Ребета. Проф. Ю.Бойко, високо цінуючи доповідь Й.Штрауса, рішуче заперечив приналежність двох убитих до російської нації.

Цитуємо лист Ю.Бойка до Й.Штрауса від 9.10.1973 р.:

„...В дійсності були вбиті славні українські політики, які боролися проти російського імперіалізму.... Вашу несвідому помилку треба якось виправити, цього вимагає не тільки пошана перед полеглими борцями, але й також політичний розум. Наша CSU має природніх союзників не тільки поміж російських інтелектуалів. Також і національні свободололюбиві рухи є на нашій стороні. Хоч CSU не сміє і не може цим рухам помагати, все-таки моральна підмога є можливою і конечною... Ніхто не в стані довести, що російському імперіалістичному велетню призначена вічність і, що в останніх роках продовжувана вперта боротьба української еміграції не має ніяких шансів на успіх. Відносно української еміграції, мушу я сказати таке: дружнє зближення з Бундес Республікою Німеччини в деяких напрямках і співпраця з нею можуть бути для німецької сторони позитивними. Два мільйони емігрантів в 17 країнах Вільного Світу широко розбудували свої позиції у господарському, культурному, адміністративному відношеннях; в деяких державах мають вони також політичні впливи, і завдяки їхньому Світовому Конгресу Укранців творять вони політично-сконцентровану силу. Вони друкують десятки газет і журналів і не тільки українською мовою. Отож, я надіюся, що наша партія при нагоді простудіює „українську політичну карту”.... (Архів Ю.Бойка).

На цей лист Міністр-Президент відповів професорові, що Л.Ребет і С.Бандера – українці, але він їх назвав „росіянами” з певних тактичних мотивів і одночасно підкреслив, що він вдруге ніколи їх не назве росіянами.

Зацитований лист показав баварському політикові далекоглядність і сміливість проф. Ю.Бойка, який цим здобув близький контакт з Й. Штраусом назавжди.

Проф. Ю. Бойкові автоматично відкрилися двері в „Об'єднання славистів Західної Німеччини і Західного Берліну”. Це Об'єднання було не тільки науковою інституцією, а й відповідало перед державою за науковий рівень славістики. Ю. Бойко взявся за створення

спеціальної комісії професорів, яка мала б дбати про поширення студій з україністики в межах Німецької держави. Спочатку це вдалося. Шість професорів погодилися належати до комісії, на чолі якої був вибраний професор Ю. Бойко. Й. Штраус, довідавшись про це, привітав його і побажав йому успіхів на новому становищі. Міністр-Президентові імпонували люди з ясністю цілей і впертістю в роботі.

З 1970 року проф. Ю.Бойко Блохин входив до Об'єднання Пан-Європейського Союзу, який займався політичними питаннями країн Середньої і Східної Європи. На засіданні цього Об'єднання в Німеччині проф. Ю.Бойко підніс проблему визволення України, його уважно слухали, але в політичні ухвали його пропозицій не вводили. Це була загальноєвропейська настанова – не помічати України. Свідченням цього є лист проф. Ю.Бойка до Його Величності Отто фон Габсбурга, який дав надію „ що б там не було, а переможе правда, якщо тільки є люди, які готові до останнього за своє змагатися” (Архів. Із листа до Ю.Бойка від 5 січня 1976 року). Подаю фрагмент листа проф. Ю.Бойка до Отто фон Габсбурга:

«В Paneuropa-Union об'єдналися люди, що стоять на демократичних позиціях, заперечують усі форми тоталітаризму та соціалістичні експерименти. Але поза тим нам властива широка скаля особистих суспільних переконань. Я вважаю, що ми не потребуємо нашої окремої ідеології. Однак мені здається, що наша форма збереження європейських духових вартостей є дещо обмеженою. Європейські народи, без сумніву, є культурною спільнотою, виростили із латинсько-єлінських джерел, але Європа собою також являє собою систему народів - націй , і кожна нація має своє духове закорінене в давнині єство, і тільки егоїстичний націоналізм, а не патріотизм, є нашим противником. Ця теза потребує спеціального дослідження. Коли націоналізм потрясає Африку і Азію, то від цього явища Європа не ізольована. Визвольний націоналізм східноєвропейських народів, зокрема антимосковські рухи серед народів СРСР, мають багато симптомів до ідеї об'єднання із Західною Європою, і нам доцільно вивчити силу їхнього визвольного потенціалу та наші можливості моральної допомоги поневоленим націям Середньої і Східної Європи, вяснити, які заходи нашої моральної підтримки не загрожують спалахам війни... До цього нас зобов'язують наші цілі і справжня політична етика, в якій не повинно бути й тіні цинізму. Для цих завдань нам потрібний спеціальний комітет. ...» [6].

(Переклад Д.Блохин).

Про позитивне ставлення до пропозицій Ю.Блохина, говорить лист від 5 жовтня 1976 року Його Величності графа Отто фон Габсбурга до проф. Ю.Блохина:

Sehr geehrter Professor Bijko-Blochyn!

Herzlichsten Dank für Ihrer Brief vom 1.Oktober und für die Glückwünsche aus Anlass unserer Silbernen Hochzeit. Ganz besonders hat mich Ihr schönstes Geschenk gefreut.

Ich bin so glücklich, Sie in der Paneuropa-Union zu wissen, schon darum, weil wir in dieser Bewegung gemeinsam für Befreiung und das Selbstbestimmungsrecht aller Europäer arbeiten wollen. Mit herzlichsten Grüßen, Otto von Habsburg (Unterschrift) [7, S.188].

Переклад Д. Б. Шановний проф. Бойко-Блохін!

Найсердечніша подяка Вам за лист від 1 жовтня і за побажання щастя з нагоди нашого срібного весілля. Особливо є гарним Ваш подарунок для мене.

Я щасливий знати про Вашу приналежність до Пан-Европейського Союзу (Об'єднаний Європейський Союз.- Д.Б.) уже тому, що ми в цьому русі хочемо діяти за визволення і самовизначення всіх європейців. З щирим привітом. Отто фон Габсбург.

Або ще такий лист від 3 листопада 1976р.:

Sehr geehrter lieber Professor Blochyn,

erst jetzt mit einiger Verspätung habe ich drei Bücher erhalten, die Sie offensichtlich in Mariazell

haben abgegeben lassen. Ich möchte Ihnen dafür wärmstens danken. Sie sind mir ein wertvolles Zeichen der Verbundenheit mit unserem Mitteleuropa, dessen Freiheit eines der wesentlichsten Anliegen der Europapolitik ist.

Es war mir eine große Freude, Sie anlässlich der Generalversammlung der Paneuropa-Union Deutschland wiederzusehen. Ich habe nur bedauert, dass unsere Konversation so kurz war.

Mit freundlichen Grüßen , Otto von Habsburg (Unterschrift). [7, S.189].

Переклад: Дорогий любий проф. Блохін, із запізненням, зараз я отримав три книжки , які Ви, очевидно, в Маріазелі залишили. Я хочу Вам гаряче подякувати. Ви є для мене цінним доказом пов'язаності з нашою Середньою Європою, свобода якої є однією із найважливіших прагнень європейської політики.

Це була для мене велика радість знову бачити Вас на 3'їзді Пан-Европейського Союзу в Німеччині. Я тільки жалкував, що наша розмова була короткою.

З щирим побажанням, Отто фон Габсбург (Підпис).

Отже, праця Ю. Бойка не обмежувалася лише як науковця, але і як політика в німецькому світі, і виходила на вищий міжнародний ступінь в боротьбі за признання України усім світом, але це намагання хоч і

не досягло значного успіху, все ж таки дало інформацію членам Пан-Європейського Союзу про існування України, яка відстоює свої права на самоіснування та самовизначення.

Про політичну діяльність Ю. Бойка-Блохіна в німецькому світі та його листування з визначними німецькими особами присвячено багато місця в моїй новій книзі «Jurij Bojko-Blochyn. Sein Leben und sein Werk in Deutschland» [7].

Дисидент Валентин Мороз користувався надзвичайною славою серед еміграції завдяки своєму мужньому виступу в радянському суді. Коли його вислали з СРСР, то перші місяці перебування його на Заході стали для нього тріумфом. В еміграційних змаганнях за політичний успіх української справи серед чужинних політиків треба було використати популярність В. Мороза як представника нескореної України. Проф. Ю. Бойко запропонував Й. Штраусові відбути зустріч з В. Морозом. Той погодився, і 29 червня 1979 року така зустріч відбулася. В листі до професора В. Мороз писав, що розмова була цікава, тривала півтори години і дала багато матеріалу для висновків. Також за сприянням Ю. Блохіна відбулася ділова розмова Ф.-Й. Штрауса з президентом Антибільшовицького блоку Ярославом Стецьком з проблем встановлення ганебної меморіальної таблиці проти геноциду української мови і культури, до 100-ліття підписання указу Олександром II. [7, с. 178].

Зв'язки Ю.Бойка з Міністр-Президентом Штраусом не залишилися таємницею. Советська агентура і російська еміграційна мафія знала про це і через свої канали пробувала відвернути Й.Штрауса від українського професора. Але це не підірвало довір'я німецького політика до Ю.Бойка, а змусило лідера CSU бути обережнішим. Саме тому вони перестали зустрічатися, а лише листувалися (Див. розділ III. Листування...) [1] і Штраус, вивчаючи заторкнені в листах проблеми, виявляв вдумливість, обережність і не піддався російським провокаціям. Підтвердженням цього було те, що він був патронатом симпозіуму «Українська романтика і неоромантика на тлі західноєвропейської літератури». На прохання професора Ю.Бойка, Й.Штраус принципово перебрав «Schirmherrschaft» (протекторат), про що свідчить лист Міністр-Президента Др. Франц Йозифа Штрауса від 19.11.1982р.:

Sehr geehrter Herr Professor Dr. Bojko-Blochyn!

Für Ihr Schreiben vom 25.10.1982 und die Einladung zu dem am 11/12. Januar 1983 in München stattfindenden Symposium „Die ukrainische Romantik vor dem Hintergrund der westeuropäische Literatur“ danke ich Ihnen.

Wegen anderweitiger Terminverpflichtungen ist es mir jedoch leider nicht möglich, an dem Symposium einen guten Verlauf. Ein Gruswort wird Ihnen rechtzeitig zugeleitet.

Mit freundlichen Grüßen, Franz Josef Strauß (Unterschrift)

Переклад: Вельмишановний Пане Професоре др. Бойко-Блохин!

За Ваш лист від 26.10.1982р. і запрошення на симпозиум „ Українська романтика на тлі західноєвропейської літератури”, який відбудеться 11-12.01. 1982 року, дякую вам.

Із-за іншого терміну, на жаль, я не можу прибути на Симпозиум. Привітання буде для Вас своєчасно надіслане.

З найкращим побажанням, Франц Йозиф Штраус (Підпис).

І дійсно «Вітання» було надіслане і зачитане на симпозиумі. Із його змістом можна ознайомитися із моєї книги , [7, с. 298], а переклад є в книзі [1, с.86]. Штраус позитивно охарактеризував українську романтику і важливість її порівняно із європейським романтичним рухом і побажав «великого розголосу у вільному світі». В листі від 7.02. 1982р. Ю. Блохин до Ф.-Й. Штрауса подякував за «згоду перейняти покровительство симпозиуму» і зазначив: «Симпозиум пройшов блискуче і залишив свій слід у науковому світі. Про хід симпозиуму радіо «Liberty», подало інтерв'ю на Україну. Текст його буде в українському журналі в Європі, Канаді, Австралії і в США. З відчуттям вдячності в ньому я характеризую Вас як політика і людину. Текст цього інтерв'ю додаю Вам до цього листа. Звідси виникає питання, чи це мало б значення з огляду на вибори? Якщо так, то що пропонуєте? За Вашу відповідь буду дуже вдячний. З глибокою повагою Ваш вірний Ю.Бойко-Блохин» [1, с. 95].

Ф.- Й. Штраус відповів 11.03.1982 професору: «Вельмишановний пане Професоре!

За Ваш лист від 7.02. 1982р. сердечно дякую. Я радію від повідомлення, що симпозиум пройшов добре, про це писали газети , зокрема « Bayer Kurier», що брали у Вас інтерв'ю для CSU – „Landesleitung“ und Hanns-Seidl-Stiftung (Товариство при Інституті інтернаціональних зустрічей і взаємпраці від Graf von Otto Habsburg- Д. Б.) та велися розмови в політичних колах . Бажаю Вам великих успіхів у подальшій праці.

З найкращими побажаннями Ваш Франц-Йозеф Штраус (підпис) [1, с. 95].

Вирішально Й.Штраус допоміг Ю.Бойкові у справі відзначення сторіччя заборони української мови ганебним «указом», підписаним Олександром II у німецькому місті Вад Емс. Сто років від цієї ганебної акції минало в 1976 році. В 70-80 –х роках професор Ю. Бойко-Блохин,

втомлений науковою, педагогічною та політичною діяльністю, а головне, він мав небезпечне захворювання горла, і все це вимагало кожного року курортного лікування в Бад Емсі.

Бад Емс – невеличке місто в якому є багато чого цікавого, утримується воно прибутками від лікування тисяч курортників. Мешканці Бад Емсу були патріотами міста, і їм було чим пишатися. Існував у місті Архів-музей, який творив сяйво навколо цього старовинного міста. Тут зустрічалися Бісмарк і Вільгельм I, і це знав кожний старожилець міста. Але крім місцевого патріотизму, бадемці були ще й російськими патріотами. Адже тут жив М. Гоголь, автор «Шинели» і «Мёртвых душ», і таблиця на домі, де він жив, красномовно свідчила про великого російського письменника. Тут переживав свої психічні турботи автор «Преступления и наказания» Ф. Достоевський, і місцеві бюргери більше хвалилися цими велетнями російської літератури, аніж читали їх твори. Але Бад Емс був кубельцем російської імператорської фамілії. Про царя Олександра II знали місцеві мешканці все докладно, а такаж про його любовні пригоди в цьому райському притулку. Гордо над річкою Лан височів російський собор св. Александра, в якому замлював свох гріхи цар. Царські часи минули, але собор лишився святістю європейських росіян, які збиралися тут, і не тільки для молитов. Власне кажучи, Бад Емс був одним із значних російських еміграційних центрів, і слово „росіянин” - мало велике значення для бюргерів міста. Тут імператор Олександр II підписав 30 травня 1876 року ганебний указ про заборону української мови, зчинивши гріх, бо якраз пару днів пере цим був присутній на освячені свого Собору.

Професор рік за роком ходив навколо цих «святинь» російської цитаделі, оглядав царську резиденцію, вислуховував пояснення директорки Архіву-музею про те, як охороняли царя від російських терористів, які хотіли його вбити, заходив у храм візантійської архітектури, бачив там російського єпископа, що приїжджав не то молитись, не то лікуватись, з цікавістю розглядав будинок Чотири вежі, в якому жила коханка царя. І пригадувалися йому слова: «Здесь русский дух, здесь Русью пахнет» (А.С. Пушкін). І захотілося професорові сколупнути цю фальшиву Русь. Чим швидше наближався 1976 рік, тим більше у нашого вченого наростало бажання заплямувати царське ім'я таблицею про його брудний вчинок, вивісити таблицю сорому на його мешканні.

Спочатку професор Ю. Бойко написав колоритну статтю «До століття Емського указу про Бад Емс і царські пригоди в ньому» та змістив цей есей у журналі «Український історик», 1976, № 1-4, що був пізніше повторений у його III томі «Вибране», 1981 [2, с. 339-348].

Автор використав архіви Бад Емсу і праці про Олександра II, написані С.Татишевим, М.Корнеловичем, історію переслідувань українського друку Мансветова, проф. М. Петрова, Лемке, Ф.Савченка, С.Сфремова [8, 9, 10, 11, 12], показавши картину введення в дію указу, який не став законом, але насильно вводився Міністерством Внутрішніх. Він викликав протести в Україні і за кордоном, був перекреслений революцією 1905 р., відродився в роки політичної реакції 1907-1916 рр. і коштував українській культурі величезних втрат.

Підготовка установа таблиці вимагала більше року праці і неймовірної боротьби. Намір професора був дуже широкий. Треба було показати перед чужинським світом на конкретному прикладі варварські методи боротьби царату з українством, засвідчити, що національний рух українців уже в 70-х роках серйозно лякав в 1975 р. росіян і вимагав з їхнього боку спішних заходів, бо Бадемська заборона саме проводилася спішно і була зв'язана з тим, що і в російському війську розвідувальні органи знайшли «бацилу» українського руху. При цьому можна було наголосити про безперервність українських змагань протягом століття, відзначаючи національну революцію 1917-1919 рр. діяльність українських шістдесятників ХХ.

Усе це могло б перекреслити в свідомості західноєвропейської культурної і політичної еліти уяву, що українці «диваки», «фантасти», з якими не слід рахуватися. Для українців-емігрантів встановлення Бадемської таблиці мало б також відіграти мобілізуючу роль, відірвати їх від мрій про розкішні автомобілі і спокійні родинні кубелечка. Широко закровоною дією треба було влити свіже вино «в жили» еміграційного народу, об'єднати навколо сумного ювілею нашу еміграційну спільноту в різних країнах світу. Для всього цього треба було широкої інформативної роботи, передусім в українській і чужинній пресі... і грошей, грошей! Бо без них в Західному Світі нічого не діється. Треба було і некористолобних ентузіастів, щоб працювали з фанатичною напругою, а тих, що хотіли б використати ситуацію з власною персональною ціллю, треба було б не допустити до святого діла.

Із архіву проф. Ю.Бойка видно, як він зумів об'єднати всі українські організації і переконати їх у важливій справі відзначення 100-річчя підписання Олександром II ганебного указу, який наніс удар по розвитку української культури. І все це потрібно було показати німцям: справжнє лице російського царизму і продовження цієї справи в радянські часи, яку перебрали по спадковості - ненависть до всього українського. Приведу пару цитат із листування Ю.Бойка із видатними українськими діячами, які допомагали хоч морально своїм признанням дій проф. Ю.Бойка у цій важливій справі.

Об'єднання українських письменників (ОУП) „ Слово” в США, головою якого на той час був О.Тарнавський, вважало, що заходи до відзначення 100-річчя заборони української мови указом, підписаним 30.05.1876 року царем Олександром II у німецькому місті Бад Емсі, відіграватиме велику роль в популяризації української справи в чужинному світі. Ось в листі О.Тарнавського від 21.12. 1975 року до Ю.Бойка, який підтримує ініціативу професора. Він пише: „ Ми відбули попереднього тижня нараду Президії....., прочитали всі Ваші листи в справі відзначення Емського указу. ... Президія високо оцінила Ваші заходи в цій справі й пересилає Вам вислови нашої вдячності. Було б для нас великим досягненням, якщо б це все вдалося провести в життя. Тож бажаємо Вам дальших успіхів у Ваших заходах... Я мав нагоду розмовляти з діючим головою СКВУ (Світового Конгресу Вільних Українців.-Д.Т.) паном М.Плав'юком... Він виявив зацікавлення і сказав, що СКВУ зацікавлене у відзначенні цієї дати. Тож справа якоїсь спільної акції не буде трудною, труднощі можуть бути в Німеччині від німецьких властей. Але якусь мирну маніфестацію з промовою напевне дозволять....” (Архів Ю.Блохина).

А в листі від 31.12.1975 року О.Тарнавський писав Ю.Бойкові: „ 28-го листопада 1975 року проф. Ярослав Рудницький вмістив замітку: „ Перед сторіччям Емського лінгвіциду”. Промовляючи на святі відзначення річниці Інституту просвіти у Вінніпегу, дня 15 листопада 1975 року, ... згадав, що в наступному 1976 році українці Вільного Світу відзначатимуть сторіччя лінгвіцидного акту – т.з. Емського указу, яким заборонялося друковане, а то й і говорене слово на терені основного поселення українців в Європі, уярмленій Росією – в „Малоросії” Емський указ був одним із лінгвіцидних актів на сході Європи, що почалися ще від заборон Петра Першого, через „укази” Валуївський ,1863, Олександра II., 1876 й тривають у советські русифікаційній політиці під теперішню пору. З цього приводу заходом українських наукових і культурних установ плянуються наукові конференції, доповіді, видання. Оце повний текст цієї замітки... У цій справі важливо є те, щоб була громадська дисциплінованість в діаспорі. Хоч питання пріоритету ініціативи повинно виходити не від приватної особи, а від інституції. Такою інституцією є в даному разі „Слово”, а Ви, як голова його, є персональним носієм ініціативи перед українськими інституціями. Ставте справу негайно перед СКВУ, але про відзначення в Бад Емсі... треба тримати в таємниці, бо не виключено, якщо ми перед німецьким урядом поставимо це питання, то Москва може дати наказ Києву і поставити в Бад Емсі таблицю, що тільки завдяки дружній допомозі російського народу в Жовтневій революції

ліквідовано наслідки Бад Емського указу..... Тож ставайте мотором на терені Північної і Південної Америки.

За згодою СКВУ потрібна спеціальна комісія, Ви маєте бути на чолі її. Ви мали б очолити урочистості в Бад Емсі, якщо до них прийде.... У склад Комітету на Ваше запрошення мали б увійти: проф. О.Оглоблин, як голова УВАН і голова Канадійської УВАН; від „Українського історика”- проф. Л.Винар, від УВУ - проф. Ярослав Розумний, від НТШ проф. В.Кубійович, від СКВУ - М.Плав’юк, хтось від „Сучасности” і „Визвольного шляху” і потрібний Європейський Діловий Комітет, що працював би під сугестіями Загального Комітету. Творення фінансових заходів треба починати уже тепер. Здається, що тільки за Океаном ще можна щось зібрати. Думаю, що зацілість такого складу треба поборотися.» (Архів Ю.Бойка).

З листування початку 1976 року видно, що підготовка до цього ювілею розгорнулася на всю широчінь. Проф.Ю.Бойко в листі 5. 01.1975р. до О.Тавнавського пропонує, щоб головою Комітету став Остап Тарнавський, бо „...наш заокеан мав би взяти участь у підготовці акції, треба уговорити багатьох інтелектуалів, щоб прибули до Бад Емсу. Без моральної і матеріальної підтримки з боку СКВУ можна скопрометуватися... У справі відзначення я уже переговорив з Президентом АБН (Антибільшовицький Блок народів) Я.Стецьком, з ректором УВУ В. Яневим, з головою ЦПУН маг.Мельником,.. єдність дій забезпечена. Німецький опір ще непереборений, але мінімум передумов забезпечено, а максимум, щоб німецькі чинники виявили позитивне ставлення до української справи, - важким, але небезнадійним, я над цим працюю. Президент Я.Стецько підтримав розмову з графом Отто фон Габсбургом. Думаю, що 24 червня 1976 року слід почати наукову конференцію....” (Архів Ю.Бойка).

14 січня 1976 року голова „Слова” О.Тарнавський пише: „ Я справді з подивом для Вашої ініціативи і праці для проведення Вами запланованого відзначення Емського указу. Після останнього листа і в мене зроджується надія, що таки вдасться це діло довести до успішного кінця. Попереднього Вашого листа я зачитав на нашому засіданні Президії „Слова”, і всі з повним признанням висловились про Вашу ініціативну роботу. Тепер справді всю цю акцію треба перенести на ширший форум. 6,7, і 8 лютого відбудеться в Торонто Пленарна Сесія СКВУ. По всій правдоподібності, я поїду на цю Сесію, і там розгорну Ваш плян. Думаю, що вдасться дістати підтримку у СКВУ.... Я хочу на цій сесії запропонувати Вас на голову Громадського Комітету для відзначення цієї дати. Ви пропонуєте цей пост мені, але він не для мене. Я думаю, що такий пост повинен очолити український діяч у Німеччині,

і Ви на цей пост – вимріяна особа. Між іншим, Ви уже почали працю, це була Ваша ініціатива, тож і за працю належиться і почесь. Я з Вами згідний, що в Комітеті мусять бути наші наукові і культурні установи, як також зорганізована вся наша громада із СКВУ у проводі. Потрібні будуть гроші, бо будь-яка акція вимагає гроші, від Вас дістанемо сугестію, кого на терені Німеччини включити до Ділового Комітету, бо, напевно, буде багато різної праці при підготовці святкування...” (Архів Ю.Блохина).

12.02.1976 року проф. Ю.Бойко пише до Богдана Стебельського: „... Насамперед вітаю Вас, як нововибраного голову Культурної Ради СКВУ. Бажаю Вам успіхів у Ваших складних обов’язках!. Серед навали різних завдань, які стоять перед Вами в цьому році, виділяються дві дати: відзначення століття народження Єфремова і століття Емського указу..... Відзначення Емського указу, як одного з ганебних етапів у діях російського імперіалізму супроти України, є політично і історично важливим. Советський уряд на Україні промовчує цю дату, всі історичні вияви російського імперіалізму, бож діють аналогічно царатові. Якщо на Україну дістанеться вістка, що ми натаврували царську політику русифікації та показали її зв’язок із сучасними заходами Кремля, то це підбадьорить наших земляків на Батьківщині. Саме в сьогоднішній ситуації борцям потрібно нашої моральної підпори. Особливо важно було б, щоб чужинці, видатні діячі взяли участь в осудженні Емського указу як вияву сталої російської політики. Це була б ще більша моральна поміч для України і для еміграції і могло б бути повчальним і для західного світу. Я уперто переконую німецькі політичні чинники, що в політиці коєкзистенції їм треба знайти власний наступальний плян, а вцілому плані моральну підтримку поневолених народів має стати істотний елемент. Тепер я особисто натискаю: час, мовляв, у зв’язку із століттям Емського указу, остаточно пустити фарбу: тому раз у раз пишу, їжджу, проводжу розмови. Я добився про обговорення справи для німецьких чинників Бундестагу, також у площині Landestag ця акція стала актуальною, але чи я вибору те, що нам потрібно, ще не ясно. Я вимагаю ясности до 15 березня, бо як справа загаїться, то ми не зможемо її технічно добре підготувати. Якщо відзначення відбудеться в Бад Емсі, то в наших інтересах було б продемонструвати, під гаслом: «Не зважаючи на заборони», наявність високих модерних зв’язків сучасної української культури. Це, звичайно, матиме й політичний ефект, мене підтримують у моїх заходах пан Президент Я.Стецько, проф. В.Янів....

Прощу не робити висновку, що я хотів би очолити Комітет підготовки. Моє завдання куди скромніше: поспробувати подолати перешкоди з німецького боку. На чолі Комітету прошу визначити когось

іншого. Добре, що моїх нервів вистачає на переговори з німцями... « (Архів Ю.Бойка).

Із іншого листа Ю.Бойка до О.Тарнавського видно, що відкриття таблиці планується 30 травня 1976 року. Гаслом цього відзначення буде таке: «Невмирущість української культури й української ідеї», на конференції буде прочитана доповідь Ю.Бойком на тему: «Україна: її минуле, сучасне та реакційна роль Бад Емського указу» (Архів).

В листі від 10.02.1976 року до Ю.Бойка О.Тарнавський пише, що голова СКВУ М.Плав'юк згідний перебрати цю справу в рамки діяльності цієї установи. На засіданні Культурної Ради, О.Тарнавський наголосив, що «захід задуманий, як засудження цього ганебного акту, а вмурована таблиця мала би нагадувати про цю жалюгідну дію московського імперіалізму; концерт мав би виявити наші культурні надбання для німецької публіки... Я пропонував би, щоб Провід Громадського Комітету відзначення в Емсі був у Німеччині, та й пропонував головуство віддати Вам. З цієї нагоди повинні відбутися наукові сесії, доповіді, навіть якісь конференції з запрошеннями чужинних вчених і діячами. Фонди мусить дати СКВУ. Тож прошу продовжити заходи перед німецьким урядом, а я постараюся вже інформувати Вас про відповідні рішення тут. Ваш О.Тарнавський» (Архів Ю.Блохина).

Лист Голови Культурної Ради СКВУ, проф. Б.Стебельського від 12 березня 1976 року із Торонто до Ю.Бойка-Блохина говорить про загальну підтримку його акції прогресивним українством і про те, що його план проведення акції в Бад Емсі обговорено на пленарному засіданні Ради для справ культури СКВУ, і далі він пише : „ До Вашого пляну, який ми читали уважно на засіданні СКВУ і розглядали форму та засоби нашої участі в акції, виринули думки, поради та пропозиції:

1. Пропонуємо, щоб Ви покликали та очолили Комітет для проведення маніфестації в Емсі, який організував би моральну та матеріальну основу для реалізації Ваших контактів і плянів, які Ви уже почали.

2. СКВУ зобов'язується покрити кошти пропам'ятної таблиці та дати патронат через Раду для справ культури.

3. Радимо звернутись до КОГЦУ за підтримкою Вашому Комітетові та його акції.

4. Аналогічні акції, як у Німеччині, запропонуємо провести, створивши відповідні Комітети в Америці, Канаді, Бразилії, Аргентині та в Австралії. При допомозі наукових інституцій і товариств (НТША, УВАН, Асоціація американських українських професорів УВУ, представники УКУ, «Слово», та АДЧАК) організувати наукові конференції, матеріал яких дав би основу для публікацій мовами країн, в яких конференції відбуватимуться...» (Архів Ю.Бойка).

З німецького боку, професор знайшов у кількох визначних особах симпатію до започаткованої акції: Франц-Людвіг граф фон Штауфенберг, Його світлість Отто фон Габсбург, а також, розуміється, Франц-Йозеф Штраус. Граф Франц-Людвіг був сином визначного офіцера Людвіга Штауфенберга, який керував у 1944 році змовою проти Гітлера. Коли вибух у мешканні Гітлера не завдав йому шкоди, графа Штауфенберга разом з усіма змовниками було схоплено і розстріляно. Син його Франц-Людвіг у Західній Німеччині став впливовим членом Бундестагу, мав у Баварії гарний маєток, листувався і зустрічався з професором, був людиною широкого розмаху і аматором літератури. Коли доходило до здійснення планів щодо спорудження дошки в Бад Емсі, він сказав своє позитивне слово у верхівці СДП (Християнсько-демократична партія).

Габсбурги - кайзерівська (царська) фамілія, що відіграла велику роль в історії Австро-Угорської Імперії. Отто (нар. 20.11.1911), син Карла-Людвіга (брата імператора Франца Йозифа) та його дружини Марії Анунціати Бурбон-Силіційської, став батьком останнього імператора Австро-Угорщини Карла Першого та дідусем „місцєблостителя” віртуального центрально-європейського імператорського престолу, доктора Отто фон Габсбурга, який був останнім паростком Габсбургів, що міг би очолити Австрію, але революційна Австрія після Першої світової війни виштовхнула його за межі рідної держави, він осів у Баварії і був у тісній співпраці із керівною на той час партією CSU. До його срібного весілля проф. Ю.Бойко вислав йому одну із своїх книг німецькою мовою і заволодів його серцем. Серед листів до проф. Ю.Бойка в Архів знаходяться і інші листи Отто фон Габсбурга. А коли було відкриття і встановлення ганебної дошки в Бад Емс, він прислав своє щире поздоровлення із визнання мужності професора, „який знає, що він хоче” (Архів Ю.Бойка).

Ф.- Й. Штраус ... Він був найбільшою надією професора, бо вже було між ними активне приятне листування у різних справах політичного значення. Але перш ніж Ю.Бойко до нього звернувся у справі Бад Емсу, професору уже перебігли дорогу москвофільські чинники, які нюхом відчули, яка готується для них „печеня”. Вони проінформували Штрауса, що ніякого Бадемського указу не існувало. Голова Баварської держави зажадав від професора докладної документації в усіх можливих ракурсах цієї відповідальної політичної справи. Професору потрібно було звернутися до радянських видань, які в 1926 році самі ганьбили Бадемський указ. Він звернувся і до двох російських енциклопедій, що присвячувались цьому фактові. Ю.Бойко переклав брошуру, в якій група російських учених від імені Російської Імперської

Академії в 1904 році зверталась до російського уряду з проханням відмінити жалюгідний указ. Все це треба було перекласти на німецьку мову, і це професор протягом місяця зробив, поставивши на перекладах свою позначку, підтвердженою печаткою Інституту славістики Людвіг-Максиміліянс-Університету, що переклади точно відповідають оригіналам. Все це пішло до Штрауса на розгляд, усім цим користувався Ю.Бойко в боротьбі проти фальшивок, поширюваних російськими колами, які, при звертанні до них за підтримкою, його не підтримали, приховуючи ворожу українству ганебну політику російського царя. Розуміється, професор не міг діяти лише як приватна особа. Він домігся підтримки з боку Президії Організації Української Спілки письменників „Слово” (ОУСП) в Нью Йорку, яка доручила йому як голові ОУСП „Слово” в Європі, заявляти перед німецькою громадськістю клопотання українських письменників і вчених США, Канади, Південної Америки та Австралії про необхідність відзначення російського указу ганебною дошкою в Бад Емсі. Документ був написаний англійською мовою і свідчив, що за спиною професора стоїть авторитетна Світова Українська письменницька організація. Та не тільки вона, але і політична Організація Українських Націоналістів під проводом Ярослава Стецька, який також звернувся до Й.Штрауса, просячи допомогти проф. Ю.Бойкові у проведенні цієї політичної акції – встановлення ганебної дошки, яка показала б всьому світові політику російського царизму супроти українства. Роботи для полагодження всіх ювілейних заходів було багато, хоч і ще невідомо було, чи дозвіл від державних інстанцій прийде. Ювілейний день тривожно наближався, керівники СДП затримували свою відповідь, надіючись, що справу не доведеться забороняти, бо вона згине через паперову тяганину і дата ювілею промине.

Бад Емс насторожився проти планів професора. Ніхто не хотів встановлення таблиці. Впливова членкиня СДП, директорка музею в Бад Емсі Dr.Gertrud Bach виявила нехіль говорити з Ю.Бойком про ювілей, бо вона нічого не знає про українців, про їхню історію і не знає, чого вони хочуть. Лише після ознайомлення її з проблемою вона зможе впливати так чи інакше на справу ювілею. Професор їй відповів, що з огляду на політичну вагу справи їй треба спішно зорієнтуватися у проблемі українства, а тому він надсилає їй німецькомовну книжку „Історію України” Б.Крупницького і свій том „Taras Ševčenko. Sein Leben und sein Werk“. Минали місяці. 21 січня 1976 року вона відповіла професорові листом, що історію України читає із зацікавленням, поезії Шевченка дають їй насолоду, але Бадемська справа не розглянута. Професор розпачливо писав до цілого

ряду чинників, але керманічі СДП ухилялися з відповідями. В листі до високопоставленої особи в парламенті 16 лютого 1976 року Ю.Бойко писав, що „піднесення століття приведе до того, що клімат українсько-німецьких відносин поліпшає”. Саме ця формула, в якій державні чинники ставляться поруч з українськими світово-еміграційними, які мають зв'язок з українськими десидентами, мала б виробляти у німецьких чиновників почуття українсько-німецького партнерства. В листі до голови парламентської фракції СДП К.Бюкмана професор наголошував: „Гітлерівська окупація завдала українському народові таких нищівних ударів, що легко не забуваються. Щоб поліпшити ставлення українського народу до Німеччини саме і мало прислужитися відзначення ганебного ювілею» (Архів Ю.Бойка).

Бад Емс територіально належить до Країни Рейнлянд Пфальц. Від шефа державної канцелярії цієї країни В.Гільфа прийшла найодвертіша відповідь: «Я мушу Вас у цій справі спрямувати до власників будинку, на якому має бути прикріплена таблиця. Державна канцелярія не може прикріплення таблиці ні рекомендувати, ні дозволити, ні заборонити. Я не хочу обійти для Вас вказівку, що в зв'язку з великим мітингом відносно передбачуваного відзначення можуть постати дипломатичні труднощі. Я є не певний, чи пам'ятне відзначення і обсяг можливих наслідків одне одним покриється» (Архів Ю.Бойка).

Раптом, 23 квітня 1976 року, надійшов лист від д-ра Кніттеля, керівника Канцелярії Штрауса, про те, що Штраус погоджується з планом спорудження таблиці і з усіма відзначеннями, пов'язаними з цим. У цій справі,- зазначалося в листі,- Міністр-Президент уже написав лист до уряду Рейнлянд Пфальц про належну підтримку заходів проф. Ю.Бойка. Приватно довідався професор, що Штраус мав у цій справі телефонну розмову із Г.Колем. Мов від помаху чарівної палички, все раптом змінилось, дорога до відзначення ювілею відразу відкрилася з усіма потрібними і непотрібними реверансами. Стало ясно, що тепер потрібні великі гроші, щоб захопити німецьке суспільство сенсацією. Підтриманий німецьким урядом професор міг би мобілізувати з допомогою грошей таку пропагандивну кампанію для української справи, яка б залишила тривалі сліди. Але жах полягав у тому, що грошей не було. Були наполегливі зусилля здобути гроші задовго до терміну відзначення. Змагався за це від «Слова» О.Тарнавський. Але керівництво Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) заявило в листі до професора, що допомога може бути тільки символічною. Також не обіцяли вислати значно кількісну делегацію на відкриття таблиці. Але на таблиці мало бути написано, що вона споруджена волею СКВУ. Справу треба було робити спішно з дуже малими грошми від Центрального

Представництва Української Еміграції в Німеччині (ЦПУЕН), за сприянням маг. А.Мельника. Як відомо, проф. Бойко вже вийшов з УВУ, і турботою ректора проф. В.Янева і його помічника проф. Г.Васьковича було створення на противагу Ю.Бойкові громадську комісію. Комісія інтенсивно засідала і сперечалася, яким має бути текст таблиці. Там було вирішено, і без присутності Ю. Бойка, що відкриття таблиці здійснить ректор УВУ проф. В. Янів, хоча він і нічого не зробив в цій справі. Ю.Бойко, ставлячи вище громадські справи, ніж свої заслуги в здійсненні цього заходу, скромно не суперечив. Тим часом проф. Ю.Бойко енергійно вживав заходів, щоб на відкриття тоблиці з'їхались українці власним коштом з усієї Західної Німеччини, Бельгії, Голландії, Англії, Франції. Національне сумління стягнуло понад сто осіб на день відзначення цієї дати - 27 червня 1976 року (Указ був виданий 30. 05 1876).

Проф. В. Янів з патетичною промовою стягнув заслону з таблиці, залунали оплески. І раптом, зовсім не сподівано, з гнівом виступив один із впливових „бандерівців” і заявив рішуче, що В. Янів не повинен був робити відслонення таблиці, що честь за проведення цього заходу належить проф. Ю.Бойкові, все це з моральною підтримкою Я.Стецька підготовив Ю.Бойко. І В. Янів і Ю. Бойко болочче пережили цю хвилину раптового виступу. Далі вся громада рушила до розкішного залу, де Ю.Бойко виступив із промовою, яка всебічно вияснила і факт заборони української мови, і шкідливу роль того акту в історії української культури. Промова переривалася кілька разів поштарем, який приносив поздоровчі телеграми від німецьких чинників, адресовані на ім'я проф. Ю.Бойка. Це публічно підкреслило, що організатором справи був професор Ю.Бойко, а зміст телеграм свідчив, що вже знаходились поодинокі визначні німецькі діячі, які признали значення українства в культурно-політичній площині. Найбільш зворушливим був лист від Його Величності Отто фон Габсбурга, висланий до Бад Емсу на ім'я проф. Ю.Бойка. З огляду на те, що Його Величність мав справи в Африці, він не міг прибути на цю імпрезу. Але духовно він був присутній. Між іншим, в листі були такі рядки: «Нехай пропам'ятна таблиця нагадуватиме про те, що б там володарі не ухвалювали, наприкінці все-таки переможе правда, якщо тільки є такі люди, як Ви, які готові до останнього за своє змагатися» (Архів Ю.Бойка).

Споруджена мармурова таблиця гордо сповіщала:

„ В цьому домі підписав 30 травня 1876 року цар Олександр II указ про заборону і кару за використання української мови. Доказом життєвих сили своєї культури встановлює українська спільнота цей пам'ятник.

Бад Емс, 1976. Світовий Конгрес Вільних Українців».

Вигляд таблиці з текстом вміщений в додатку до III тому «Ви-бране» Ю.Бойка (Мюнхен, 1981, с.XV) і в книзі Д.Тетеріної [13, с. 35]. У 2007 р. таблиця була зруйнована вандалами, і в 2009р. з ініціативи українському консульству в Мюнхені, генерального консула Н.Зарудної і її колег, була відновлена таблиця і прикріплена на стіні будинку Чотири вежі [13, с. 62.] Заходами Українського консульства Франкфурт на Майн (генконсул Алла Польова) була проведена Міжнародна конференція 29.05.2016р до 140 річниці від дня підписання указу.

В Архіві проф. Ю.Бойка є лист проф. В.Кубійовича від 5 серпня 1976 року, який писав: «Ви позбулися турбот, пов'язаних з вшануванням «славної» пам'яті ганебного Емського указу. Наша громадськість мусить бути Вам вдячна за Вашу ініціативу і труд...»

У 1977 році Ю. Бойко підготував брошуру «Die innere Krise der USSR» [7. С. 453-475] («Внутрішня криза СРСР») в циклі видань „Deutschland und Auslandpolitik» («Німеччина і зовнішня політика»). В цій брошурі він сконцентровано змалював соціальні, економічні, національні і культурні відносини в СРСР, дисидентський рух, особливо приділив увагу Україні і прийшов до глибокого переконання про неминучий розвал СРСР, який станеться в найближчих роках. Матеріали, якими користувався дослідник, були первні і вказували на швидкий хід розкладу держави. Ю. Бойкові було ясно, що чітка моральна допомога в боротьбі проти тоталітаризму потрібне не лише борцям в СРСР, а й у самій Німеччині, яка повинна підготувати себе до переломних подій свого значення. Брошура вийшла друком, але лежала стосами в партійному приміщенні. Всі були переконані, що Імперія має біти вічною.

Фортецею політичного опортунізму була газета „Bayernkurier“, впливовий у CSU і поза нею орган. Зрідка появлялись вістки в цьому тижневику про Радянський Союз в нейтральному зображенні його. Про УРСР, як псевдодержаву, про український народ, його існування і культуру в часописі ніколи не було й мови. Проф. Ю. Бойко багато разів відвідував редакцію газети і переконував штатних робітників у необхідності інформування читачів про Україну, вважаючи, що ця тематика заслуговує на насвітлення бодай три рази на рік. Поводилися з ним надзвичайно чемно, обіцяли щось у цьому напрямку робити, але справа залишалася без всякого зрушення з місця. Щоб дати їй хід, професор передав у редакцію свіжий матеріал В'ячеслава Чорновола, який, відбувши свій термін ув'язнення, закликав еміграцію до одноденного голодування в протест проти масових арештів української інтелігенції. Лист потрапив за кордон і опинився у руках Ю.Бойка. Він переклав цей лист на німецьку мову і звернувся до редакції га-

зети, щоб надрукувати цей лист. Прошло багато часу, і редактор часопису д-р. Фірмкранц відповів: „Ми ганьбимо (prangern) завжди раз у раз советський імперіалізм без того, щоб українську проблему особливо підносити”. З обіцянкою в подальшому майбутньому написати про Україну, він повернув лист Чорновола професорові. Коли вийшов друком Збірник симпозіуму „Український романтизм і неоромантизм на тлі західноєвропейської літератури” то, незважаючи на те, що симпозіум був декларативно підтриманий Ф.-Й.Штраусом, прохання професора дати в газеті відгук на книжку, залишилося без уваги, і книжка в редакції загубилася. З огляду на постійне ігнорування української проблеми, професор відмовився від передплати часопису. Президія CSU цю відмову зрозуміла як матеріальну неспроможність професора, і ухвалила, що часопис має висилатися професорові безкоштовно, але наш учений відповів, що його відмову слід трактувати як протест ідейної лінії редакції. На тому справа спинилася. А професор незабаром відійшов із діяльності партії CSU.

У 1981 році проф. Бойко-Блохин досяг великого успіху в популяризації української проблеми серед німецького суспільства. Він написав простору статтю про роман „Соборність” Олесь Гончара „Der verbrannte Roman” і надрукував її в найбільшому в Німеччині часописі „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, який виходив в кількості один мільйон примірників. Професор розгорнув з неабияким хистом картину ідейної важливості і мистецької вартості твору чільного українського письменника, відомого як члена Верховної Ради СРСР. Олесь Гончар в своєму романі „Собор” вступив у боротьбу з тими, які занегаювали українські національні традиції. Боротьбу між ненависниками української культури і чесними патріотами навколо старовинного Запорізького храму показано в романі драматично. Партійне керівництво України запламувало твір як ворожий радянській політиці. Рецензентів, що писали позитивні відгуки на твір, було арештовано, книгу у Харкові прилюдно спалили, але Гончар не зрікався свого твору і тим виявив свою національну гідність, став українським дисидентом, якого незручно було арештувати як великого орденоносця. Стаття Ю.Бойка про нього справила велике враження в німецькому суспільстві, а також була з ентузіазмом прийнята серед мислячих українців як нечуваний осяг.

Проф. А.Жуковський писав у листі від 11 жовтня 1968 року: „З великою приємністю прочитав Вашу статтю про „Собор” О.Гончара в „Frankfurter Allgemeine Zeitung”.

Професор Кубійович був захоплений, інші мовчать, Якби не було – це великий успіх не тільки для Гончара, але й для Вас, бо цей пресовий орган є одним із найкращих в Німеччині” (Архів Ю.Бойка-Блохина).

Про враження проф.Кубійович від статті Ю.Бойка, його дружина Дарія Сіак писала:

„Високоповажний Професоре!

Перед усім вітаю Вас із статтею в „Франкфуртер...” – проф. Кубійович перший прочитав і зараз рано прибіг сказати мені як про дуже важливу і приємну новину. Всі радіємо з Вами! Передав газету проф. Кубійович до „Українського слова”, для використання цієї статті в їхній газеті” (Архів Ю. Блохина).

Німецьке видавництво, спираючись на статтю, вирішило надрукувати роман „Собор” О.Гончара німецькою мовою. На жаль, воно вибрало занадто „академічного” перекладача, Ігора Костецького, який стилізував переклад так, що твір губив свою політичну актуальність, і роман не здобув особливо великої популярності.

Коли проф. Ю.Бойко в 1992 році відвідав Україну, О. Гончар запросив його до себе в гості і подарував йому із присвятою свою нову книжку „Чим живемо. На шляхах до українського відродження” (Київ, 1991). Присвята була такого змісту: „Славному діячеві з нашої діаспори Юрієві Бойку –Блохину, чіими працями завше дорожитиме Україна, - на знак ширшої поваги.

Олесь Гончар. 12 вересня 1992 року” (Архів).

Хочу зазначити, що наукова і політична діяльність Ю. Бойка-Блохина продовжувалась до кінця його життя. Про це можна більш докладно прочитати в моєму чотиритомнику, який присвячений дослідженню його як наукової, так і політичної діяльності. І де б він не працював, щоб він не писав, завжди на першому плані у нього була праця на користь своєї Батьківщини, свого народу, його історії. І все це Ю.Бойко доносив до чужинців, а найперше до німецького світу. Він передбачив розпад колоніального СРСР, і дожив до світлої мрії – Незалежності Української Держави, хоча розумів, що настануть нелегкі часи її розвитку.

Ми віримо, що правда переможе і наша Україна, за висловом німецького філософа Й.Г.Гердера, який писав у „Щоденнику моїх подорожей” в 1769 році: „...стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля, колись прокинуться: тільки малих племен, яким чейже були колись греки, повстане велика, культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген, у далекий світ”. Українцям слід цього не забувати, як не забуваємо і віримо ми, українська діаспора. Єднаймося, любімося, будьмо твердої волі, знаймо чого ми хочемо і інші будуть нас любити,поважати, а перемога неодмінно прийде.

Джерела та література:

1. Dariana Teterina-Blochyn. Jurij Wojko-Blochyn. Seine Tätigkeit in Deutschland. – München, 2008.
2. Юрій Бойко. Вибране. – Мюнхен, 1981. Т. III. – 404 с. та XXII с. ілюстрацій
3. Дарина Тетеріна. Життя і творчість Юрія Бойка-Блохина. До 70-річчя діяльності. – Мюнхен – Київ: Вид. ім. О. Теліги.- Т.І. – 272 с.
4. Дарина Тетеріна. Короткі штрихи історії ОУН та політична діяльність Юрія Бойка-Блохина. – Мюнхен-Київ. – 1999.– Т.ІІ.- 352 с.
5. Дарина Тетеріна. Діяльність Ю.Бойка–Блохина на тлі подій в ОУН (1960-1993). – Мюнхен–Київ. – Т. III. – 1999. -252 с.
6. Архів Ю.Бойко-Блохина. – Мюнхен – Україна. Переяслав-Хмельницький університет імені Григорія Сковороди.
7. Blochyn Dariana. Die wissenschaftliche und politische Tätigkeit von Jurij Wojko-Blochyn. Briefwechsel. – München-Ternopil, 2012.щ – Band I. – 513S.
8. Проф. Петров Н. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. 1904. – Т. V, с. 164
9. Императорская Академия Наук. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. 1910. – С.31
10. Лемке. «Эпоха цезурных реформ». 1859-1865.- С.- Петербург, 1904. –С. 302-304
11. Єфремов С. «Вне закона». Русское Богатство, 1905.- №1
12. Савченко Ф. Заборона українства.- Мюнхен, 1970.- С.183-204
13. Блохин Дарина. Епістолярна спадщина Юрія Бойка-Блохина.з – Мюнхен-Тернопіль, 2017. – Т. III.– 601с.

УДК 355.25[35.08 : 351.862.4] «1945/1991»

Веденєєв Дмитро Валерійович

*д.і.н., професор,
заступник директора з наукової роботи
Інституту управління та кадрової політики
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв
(м. Київ)*

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ З ПІДГОТОВКИ КАДРІВ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР(1945–1991 РР.)

У статті на основі архівних документів радянських спецслужб та спеціальної літератури висвітлюється розвиток відомчих закладів освіти органів державної безпеки СРСР, котрі дислокувалися в Україні. До-

сліджується еволюція організаційно-функціонального устрою та спеціалізації навчальних закладів МДБ-КДБ СРСР, зміст навчального процесу та науково-педагогічної й науково-дослідної діяльності, розвиток якісного складу викладацького корпусу. Розглядаються зміни у відомчій освіті органів КДБ в СРСР та Українській РСР під впливом процесів «перебудови» радянського суспільства.

Ключові слова: спецслужба, державна безпека, контррозвідка, підготовка кадрів, наукова діяльність.

В період війни із порятунку Вітчизни від нацистських агресорів на території Української РСР прискореного розвитку набула підготовка професійних кадрів (розвідників, контррозвідників, фахівців із розвідувально-диверсійної справи та зафронтової розвідки, спеціалістів з-поміж іноземців для розгортання руху Опору в окупованій Східній Європі тощо) для спеціальної служби – органів НКВС та (з 1943 р.) – НКДБ, а також спеціалістів відповідного профілю для розвідувально-диверсійних підрозділів партизанських формувань [див. докладніше: 1]. Як правило, підготовка велася форсовано, на короткочасних курсах, у спеціальних школах. З об'єктивних причин, обумовлених відставанням між прискореним комплектуванням й підготовкою кадрів, втратами (тільки по органах військової контррозвідки з початку війни і до березня 1944 р. загинуло 3725, пропало без вісті 3092, було поранено 3520 співробітників особливих відділів НКВС та СМЕРШ [2, с.62]), загальною освітньою ситуацією в СРСР, рівень освіченості співробітників НКВС-НКДБ УРСР був незадовільним. Так, у липні 1944 р. в УНКВС та УНКДБ по Рівненській обл. 8% співробітників мали вищу освіту, 29% – незакінчену середню, 63% – нижчу освіту. Лише близько 5-6 % чекістів республіки отримали спеціальну оперативну підготовку [3, с.39-40].

Відтак, зазначалося у доповідній НКВС УРСР до ЦК КП(б)У (1944 р.), молоді оперативні працівники демонструють нездатність створити агентурну мережу, працювати з кваліфікованою агентурою, вести слідство по серйозних кримінальних справах. На 1 січня 1946 р. в НКДБ УРСР повну і незакінчену вищу освіту мало 6,3% співробітників, середню – 30, незакінчену середню – 33, нижчу – 30,7 %. На 1 січня 1952 р. освітній рівень співробітників МДБ УРСР виглядав так: вища і неповна вища – 13,2%, середня – 43,6, незавершена середня – 31,6, нижча – 11, 2 % [4, с.78; 5, арк.19].

Саме низька компетентність сукупно із атмосферою беззаконня обумовлювали специфічний стиль роботи органів. Як відверто зазначалося у телеграмі міністра держбезпеки УРСР С.Савченка начальни-

кам УМДБ Західного регіону УРСР (31 березня 1949 р.), оперативники «замість проведення систематичних і глибоких чекістських заходів..., фактично займаються окомандуванням, породжують порушення... радянської законності» [6, арк.2].

За наказом НКВС СРСР № 054 від 22 березня 1944 р. в Києві за-снували Всеукраїнську школу НКВС (з 1946 р. – Київська офіцерська школа МВС СРСР). Станом на квітень 1944 р. в школі діяли відділення підготовки оперативного складу терміном 1 рік та удосконалення оперативних кадрів віз строком навчання 5 місяців. Пеший набір у червні 1944 р. становив, відповідно, 137 і 74 слухача. Спеціалізацією школи була підготовка до оперативно-розшукових заходів проти підпілля під проводом ОУН на Заході України. Викладачами спеціалістів працювали досвідчені оперативники, юридичних – запрошені з Київського держуніверситету ім. Т.Г.Шевченка. Більшість курсантів не мала навіть середньої освіти (у диктантах з російської мови робили 30-70 помилок на 150 слів). Розгортання навчального процесу у знесиленій війною країні наражалося на численні труднощі. Поряд з дефіцитом кваліфікованих науково-педагогічних кадрів відчувалася гостра нестача навчальної літератури (1 підручник і 5-6 словників на 12-15 курсантів), канцтоварів [3, с. 43-45].

На виконання рішення Політбюро ЦК ВКП(б) 26 листопада 1946 р. вийшов наказ міністра держбезпеки СРСР В.Абакумова про поліпшення роботи з кадрами. Зокрема, ставилося завдання організації спеціального навчання без відриву без виконання службових обов'язків в школах МДБ, провести профілювання шкіл, налагодити підготовку викладацького складу і видання навчальної літератури. Відповідні заходи із вдосконалення організації і змісту профпідготовки оперативних кадрів висувалися у наказі МВС СРСР від 10 жовтня 1946 р. № 0378 «Про заходи з підготовки і перепідготовки керівних і оперативних кадрів МВС». У ньому справедливо відзначалися негативні наслідки слабкої правової підготовки, що призводило до «обмеження прав громадян», констатувалася відсутність стабільних навчальних планів і програм, низький рівень навчально-виховної та навчально-методичної роботи.

В ході реформування відомчої спеціальної освіти передбачалося упродовж 4-5 років охопити очним і заочним навчанням основний керівний склад. Республіканські і міжобласні школи переіменувалися в Офіцерські школи МВС з 2-річним терміном навчання на базі повної середньої освіти. В них вводилася правова підготовка за програмами юридичних шкіл. Атестат про закінчення таких шкіл прирівнювався до середньої юридичної освіти.

У Київській офіцерській школі МВС з 1947/1948 навчального року встановлювався термін навчання 2 роки для потоку підготовки оперативного складу і 9 місяців для потоків перепідготовки начальників відділень та оперативного складу. За наказом МВС № 00288 від 13 березня 1947 р. оголошувався новий штатний розклад – 113 одиниць постійного складу і 350 – змінного, на заочному навчанні – 500 осіб. Запроваджувалися навчальні цикли соціально-економічних, юридичних і спеціальних дисциплін [3, с. 45-46].

Відповідно до спільного наказу МВС і МДБ СРСР № 00968 від жовтня 1949 р. навчальний заклад став Офіцерською школою Міністерства державної безпеки (МДБ) СРСР. Станом на грудень 1949 р. офіцерська школа мала цикли соціально-економічних, юридичних, спеціальних, загальноосвітніх дисциплін, військово-фізичної підготовки, відділ заочної підготовки. Постійний склад нараховував 102 особи, змінний – 304. За наказом МДБ СРСР № 00364 від 1 липня 1950 р. офіцерська школа реорганізується в Школу перепідготовки керівного і оперативного складу МДБ, слухачі потоків підготовки переводяться до Львівської школи МДБ. Згаданий навчальний заклад існував недовго, вона була створена наказом МДБ СРСР від 27 грудня 1946 р. як Школа підготовки оперативного складу. З квітня 1952 р. її реорганізували у спеціальний навчальний заклад для підготовки оперпрацівників із середньою юридичною освітою, але вже у грудні 1954 р. передислокували до Могильова Білоруської РСР, де на її базі від 18 вересня 1964 р. запрацювали Вищі курси КДБ СРСР (контррозвідального профілю) у Мінську.

Наказом МДБ СРСР № 00242 у квітні 1952 р. київська Школа була реорганізована в Школу № 204 МДБ СРСР і під такою назвою існувала до 1969 р. На 1950/1951 навчальний рік навчальний процес складався із циклів: спеціальних дисциплін, куди був переведений юридичний цикл, спеціально-економічних та загальноосвітніх дисциплін. Навчання на циклі спеціальних дисциплін ускладнювалося відсутністю стабільних підручників, стенограм лекцій, що негативно впливало на стан самостійної роботи. Водночас до змісту навчання почали включати вирішення слухачами практичних оперативних задач.

З жовтня 1954 р. навчальний заклад став менуватися Школою № 204 КДБ при РМ СРСР, що викликало істотні розширення напрямів навчання. З 1950/1951 по 1955/1956 навчальні роки у школі функціонувало відділення слухачів перепідготовки оперативного складу. У 1956/1957 році наказом КДБ при РМ СРСР № 00144 від 30 травня 1956 р. створили відділення: перепідготовки керівного складу (термін навчання – 1 рік), перепідготовки уповноважених апаратів КДБ (термін –

3 місяці), перепідготовки оперативного складу (термін навчання – 5 місяців). У наступному навчальному році Школа перейшла на єдину однорічну систему перепідготовки оперативного складу, оскільки перепідготовку керівного складу сконцентрували головним чином у Вищій школі КДБ при РМ СРСР у Москві[3, с. 45-46].

За час навчання слухачі проходили підготовку по вже сформованим циклам. До циклу спеціальних дисциплін входило вивчення агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки, методів боротьби з діяльністю іноземних розвідок, криміналістики. Юридичний цикл включав навчальні курси з теорії держави і права, радянського кримінального права та процесу, спецкурс радянського адміністративного права, викладання яких велось на основі слідчої практики органів КДБ. Значна увага приділялась укладанню процесуальних документів і аналізу оперативної практики. Робота цього циклу проходила у тісній взаємодії зі спеціальним циклом. Цикл військових дисциплін і фізичної підготовки забезпечував вивчення статутів Радянської Армії, військової топографії, зброї масового ураження, оперативно-бойового використання підрозділів в оперативно-військових операціях, вогневу, стройову, фізичну підготовку, практичні і польові заняття.

З 1960 р. Школа перейшла на прийом слухачів виключно з вищою освітою. Головним завданням визначалося «забезпечення підвищення ідейно-політичного рівня оперативних співробітників, навчання їх сучасним формам і методам агентурно-оперативної і слідчої роботи, цілеспрямованому та ефективному використанню агентури і оперативно-технічних засобів, ознайомлення з позитивним досвідом роботи органів КДБ і новими даними про розвідки капіталістичних держав».

Подальші зміни у статусі та структурі спеціального навчального закладу відбулися у 1969 р. У листопаді 1968 р. ухвалюється рішення Колегії КДБ при РМ СРСР «Про заходи по покращенню підготовки і перепідготовки кадрів для органів і військ КДБ при РМ СРСР». Вказувалось на необхідність більше уваги приділяти впровадженню у навчальний процес активних методів передачі та закріплення слухачами необхідної інформації із залученням навчальних об'єктів, занять на місцевості, занять з використанням телебачення, аудіо апаратури. Передбачалось збільшення практичних занять, на яких створювались конкретні ситуації, що спонукали слухачів до «активного оперативного мислення і аналізу обстановки, наближеної до дійсності». На основі згаданого рішення вийшов наказ Голови КДБ при РМ СРСР № 0186 від 19 травня 1969 р. «Про перетворення Школи № 204 КДБ при РМ СРСР в Курси удосконалення керівного і оперативного складу КДБ при РМ СРСР».

Постійний колектив Курсів на 1 липня 1969 року за штатом становив 54 особи, з яких на циклі спеціальних дисциплін працювала 21 особа, циклі радянської криміналістики – 16. У 1970 р. на Курсах нарахувалося 43 викладача, з яких – 7 кандидатів наук. На викладацьку роботу до Курсів прийшли кваліфіковані та досвідчені оперативні й керівні працівники, які перебували на керівних посадах в органах КДБ УРСР і інших радянських республік. Одночасно викладацький склад поповнювався випускниками аспірантури Вищої школи КДБ СРСР.

Перетворення Курсів удосконалення керівного та оперативного складу КДБ при РМ СРСР у м. Києві у Вищі курси підготовки і удосконалення керівного й оперативного складу КДБ при РМ СРСР відбулося на основі розпорядження РМ СРСР та за наказом Голови КДБ при РМ СРСР № 0714 від 10 грудня 1975 р.

Перед Вищими курсами поставили завдання підготовки оперативних співробітників з річним терміном навчання з осіб, які мають вищу освіту та стаж практичної роботи у народному господарстві, і удосконалення підготовки керівного та оперативного складу органів державної безпеки. Вважалося, що навчальний заклад покликаний готувати для органів держбезпеки висококваліфікованих оперативних співробітників, які мають глибокі теоретичні знання та необхідні практичні навички за спеціальністю; удосконалювати професійну кваліфікацію відомчих кадрів на основі наукового узагальнення діяльності органів КДБ; вести науково-дослідну роботу з актуальних проблем, пов'язаних з потребами навчального процесу, а також забезпеченням державної безпеки СРСР; готувати та видавати навчальні посібники, огляди, лекції, задачі та інші навчальні та навчально-методичні матеріали для використання у навчальному процесі.

За п'ять років на Вищих курсах пройшли підготовку та перепідготовку 5339 співробітників, у тому числі: керівний склад – 1084 особи, оперативні співробітники територіальних органів (за лініями роботи) – 2006 осіб, молоді співробітники, які не мали чекістської підготовки – 1118 осіб, співробітники кадрових апаратів – 59 осіб, слідчих відділень – 226 осіб, мовна підготовка – 52 особи, проведені збори офіцерів запасу – 794 особи.

У серпні 1977 р. на Вищих курсах наказом Голови КДБ при РМ СРСР Ю.В.Андропова створили перші кафедри: спеціальних дисциплін; криміналістики; військової і фізичної підготовки; наукового комунізму. В липні 1978 р. КДБ при РМ СРСР було перейменовано на Комітет державної безпеки СРСР. У серпні 1979 р. відбулося чергове перейменування і Вищих курсів у Вищі курси підготовки та удосконалення керівного та оперативного складу КДБ СРСР.

На Вищих курсах (ВК) протягом 1979–1980 навчального року здійснили підготовку 150 курсантів із річним терміном навчання, 216 слухачів із п'ятимісячним терміном навчання, підвищили свою кваліфікацію 143 співробітника, які перебували у резерві висунення на посади начальників та заступників начальників відділів, 128 слідчих працівників, а також здійснено перепідготовку 99 офіцерів запасу територіальних органів [7, с.225-228; 8, с. 140-141]. Слід зазначити, що на навчання на Вищих курсах ретельно підбиралися особи із вищою освітою, у тому числі – юридичною, технічною, військовою, які відповідали суворим критеріям щодо розумового, морально-психологічного рівня, законослухняності, мали належний фізичний розвиток та здібності до навчання.

У період «перебудови» життя радянського суспільства суттєво зросли і вимоги до професійного рівня співробітників контррозвідки. Це було обумовлено загостренням міжблокового протистояння у світі, одним із основних знарядь якого слугувало таємне протиборство спецслужб та інформаційно-психологічна війна. Великого значення набував захист науково-технічного й промислового комплексу України від розвідувальних спрямувань іноземних спецслужб, що потребувало необхідної кількості офіцерів із базовою інженерно-технічною освітою та відповідною спеціальною оперативною та юридичною підготовкою, яку давали Вищі курси.

У мірі демократизації суспільного життя в СРСР після 1985 р., офіційного визнання (хоча із значним запізненням) існування у радянському суспільстві таких небезпечних явищ як корупція, організована злочинність, рекет, масштабна «тіньова» економіка. Вищі курси підготовки і удосконалення керівного і оперативного складу КДБ СРСР у м. Києві було перейменовано у Вищі курси КДБ СРСР наказом КДБ СРСР № 009 від 17 січня 1986 р. [9, с.8-9].

На Вищих курсах здійснювалася підготовка і перепідготовка, підвищення кваліфікації керівного та оперативного складу органів держбезпеки. Відбором і оформленням кандидатів на навчання займалися територіальні органи КДБ відповідно до рознарядки, що надходила з Управління кадрами КДБ СРСР. «Вищі курси КДБ у м. Києві, – згадував майбутній проректор Національної академії СБУ, генерал-майор у відставці Микола Стрельбицький, – вважались одним із провідних і найбільш сильних навчальних закладів системи державної безпеки, яких в СРСР нараховувалось шістнадцять. Тут панував здоровий морально-психологічний робочий клімат, і це завдяки людям, які там працювали. Усіх навіть побіжно перерахувати неможливо, але кожен із них являв собою особистість» [10].

За умов лібералізації суспільно-політичного та ідеологічного життя в СРСР («Перебудова») перед навчальними закладами органів державної безпеки поставили завдання реформування системи освіти, насичення територіальних органів держбезпеки ґрунтовно підготовленими оперативними працівниками і слідчими, які б були здатні творчо мислити, чітко виконувати службові обов'язки, впевнено, професійно грамотно, сміливо протидіяти іноземним спецслужбам. Про це, зокрема, йшлося на науково-практичній конференції викладацького складу ВК КДБ, яка відбулася 25 травня 1987 р. у м. Києві.

На той час на Вищих курсах проводилося підвищення кваліфікації оперативних кадрів (оперуповноважених, старших оперуповноважених, слідчих, начальників відділів і міськ-райорганів, офіцерів запасу КДБ) на 14 потоках, по профілю роботи оперативних підрозділів. Терміни навчання слухачів були різними: 5, 3 і 1 місяць, в залежності від їх спеціалізації. Крім того, здійснювалася підготовка співробітників КДБ СРСР на потоці річної підготовки. У 1986–1987 рр. на 20 навчальних потоків навчалася 2469 осіб.

На Вищих курсах розробили навчальні плани для потоків підготовки з річним терміном навчання, у яких на практичні заняття відводиться 55 % годин, запровадили проблемні методи навчання, приділяли значну увагу глибокій спеціалізації та професіоналізації, налагодили роботу по переробці навчальних планів і висунення з них інформації, яку слухачі можуть вивчати самостійно, забезпечувалося ознайомлення слухачів з позитивним досвідом оперативної діяльності. Створювалася єдина система спеціальних дисциплін, котра б відповідала потребам діяльності спецслужби з урахуванням змін в політичній обстановці, появою нових напрямів оперативної роботи, зростанням значущості інформаційно-аналітичної діяльності.

У 1987 р. структура навчального закладу, крім допоміжних підрозділів, складалася з 9 кафедр. Серед командно-викладацького складу вищу юридичну освіту мали 29 осіб, вищу педагогічну освіту – 20 осіб. Викладацький склад Вищих курсів у м. Києві мав найбільший прошарок співробітників з науковими ступенями і вченими званнями серед Вищих курсів КДБ СРСР. 21 викладач мав наукову ступінь кандидата наук, 12 – вчене звання доцента. Надалі зберігалася успішна динаміка зростання наукового потенціалу навчального закладу. Науковий потенціал до 1991 р. становили доктор філософських наук, 26 кандидатів наук, 16 доцентів. Загалом станом на 1990 р. у навчальних закладах КДБ СРСР служили 38 докторів і 756 кандидатів наук, 20 професорів, 188 доцентів, 16 старших наукових співробітників [12, с.44; 8, с.144; 11, с.15].

Високу оцінку науково-педагогічному потенціалу ВК дав у своїх неопублікованих мемуарах їх начальник в 1983–1988 рр., генерал-майор М.Вакуленко: «Всі начальники спецкафедр, кафедри наукового комунізму та їх заступники мали вчені ступені і вчені звання. Частина викладачів також була кандидатами юридичних, філософських і історичних і наук і своєю завзятістю, широтою світогляду, любов'ю до свого предмету, спецдисципліні виховували учнів більше, ніж будь-яка інформація, яку вони повідомляли...» [13, арк.4].

Важливою для діяльності Вищих курсів стало рішення Колегії КДБ СРСР від березня 1988 р. про перебудову системи підготовки і підвищення кваліфікації кадрів для органів державної безпеки. Суттєво посилили спеціальну підготовку слухачів контррозвідальних факультетів шляхом збільшення навчального часу на семінарські, практичні та лабораторні заняття зі спецдисциплін, більше стали використовуватися дискусії, практичні заняття у вигляді ділових ігор, оперативних нарад, оперативних навчань, а також практичні заняття в умовах міста, на місцевості. Відбувалося впровадження до навчального процесу електронно-обчислювальної техніки, значна група співробітників із числа керівного та викладацького складу пройшли навчання за курсом «Основи інформатики та комп'ютерної техніки» в навчальному центрі при Інституті кібернетики АН УРСР імені В.М. Глушкова.

Використанню активних форм навчання сприяло й те, що на новому навчальному комплексі було закінчено обладнання спеціальних кабінетів, навчальних житлових кімнат, криміналістичних кабінетів і лабораторій, спецкласів з військової підготовки, спортивних залів тощо. Для проведення занять по спеціальній тематиці зі слухачами потоків підвищення кваліфікації залучали провідних науковців АН УРСР [11, с.34].

Свідченням високого науково-педагогічного авторитету ВК КДБ у м. Києві стало те, що 28–30 травня 1990 р. саме на їх базі Управління кадрів КДБ провело нараду керівного складу відомчих навчальних закладів (Москва, Київ, Горький, Новосибірськ, Алма-Ата, Ленінград, Мінськ, Ташкент, Свердловськ, Тбілісі) на тему «Перебудова чекістської освіти – якісно новий етап в підготовці й підвищенні кваліфікації чекістських кадрів органів і військ КДБ СРСР в сучасних умовах» за участю заступника Голови КДБ СРСР по кадрах генерал-майора В.Пихтіна. На порядку денному стояло обговорення проекту Концепції перебудови відомчої освіти та цільових комплексних програм з її практичної реалізації. Зазначимо, що станом на середину 1990 р. науково-педагогічний потенціал КДБ СРСР складався з 76 докторів і 1683

кандидатів наук, 1 члена-кореспондента, 46 професорів, 348 доцентів, 234 старших наукових співробітників. Понад 250 науковців відомства були лауреатами Державних премій [12, с.34].

У період «перебудови» науковці відомчого навчального закладу активно включилися у висвітлення так званих «білих плям вітчизняної історії» і органи держбезпеки УРСР. На науково-практичній конференції, присвяченій 70-річчю Всеукраїнської НК (1988 р.) тодішній голова КДБ УРСР М.Голушко визнав «важкі уроки» історії радянського суспільства, негативний вплив на діяльність органів держбезпеки «серйозних соціальних і правових колізій» [14, с.3]. 11 листопада 1989 р. Колегія КДБ УРСР ухвалила план заходів з утвердження гласності у діяльності органів держбезпеки республіки [15].

Гласність оголошувалася одним з найважливіших критеріїв оцінки стану оперативно-службової діяльності. Передбачалися вивчення, оцінка й відбір для публікації у ЗМІ архівних документів спецслужб з пропагандистською метою, здійснення реабілітації жертв незаконних репресій. Вийшла друком низка історико-документальних публікацій співробітників КДБ УРСР з історії радянських органів держбезпеки, їх участі у Великій Вітчизняній війні, біографічні нариси про долі репресованих чекістів тощо. У республіканських та обласних періодичних виданнях вміщувалися численні публікації за матеріалами архівів КДБ УРСР (нерідко авторами виступали під псевдонімами кадрові співробітники держбезпеки), друкувалися бесіди з ветеранами органів держбезпеки. Планувалося дати у пресі публікації за матеріалами оперативних заходів «Омут», «Переправа», гри «Звено», що велася з закордонними центрами ОУН та іноземними розвідками [див.: 16; 17]. Спеціалістами усвідомлювалася і необхідність підготовки на оновленій методологічній основі узгальнюючої фундаментальної праці з історії радянських органів державної безпеки [див.: 18].

На суспільне життя й настрої колективу впливали і процеси демократизації, департизації системи управління в СРСР. Зокрема, на офіцерському зібранні 28 листопада 1990 р. звернуто увагу офіцерів на необхідність відмови від участі в ідеологічно-пропагандистських процесах Комуністичної партії. Відзначалося, що у ФРН, Франції, Англії, США головним критерієм у підборі кадрів спецслужб є політична благонадійність, відданість конституційному ладу держави.

3 травня 1991 року начальником Вищих курсів КДБ СРСР (м. Київ) призначили кандидата юридичних наук, доцента Володимира Сідака (із жовтня 1991 р. – генерал-майор). Володимир Степанович, уродженець Житомирщини, на той час мав солідний досвід оперативної, кадрової, керівної та науково-педагогічної діяльності, він закінчив аспіранту-

руВищоїЧервонопрапорноїшколи КДБ СРСР у Москві, працював в Інспекції КДБ СРСР, очолювавВищікурси КДБ СРСР у м. Ташкенті. Цікаву характеристику В.Сідаказалишивзгадуваний генерал М.Вакуленко: «Торувавсвій шлях своїм трудом, не прикриваючись чужим авторитетом. Вінробив Справу, і вона йогоформувала. Як особистість і професіонал, поступовозростав і брав новівисоти, тому щобагатопрацював, збагачував свою пам'ятьзнаннями. Набувавдосвіду. Вінвідносився до того типу начальників, котрісполучають в собіпрофесіоналізм й порядність, не поспішають за славою, за вдачеюдобропорядний, чуйний, доступний» [13, арк.5].Саме генералу В.Сідакусудилося стати фундаментомвищогоспеціального закладу освітивже у сувереннійУкраїні.

Джерела та література

1. Вронська Т. Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни / Т. Вронська, С. Лясковська // Краєзнавство. 2013. № 3. С. 111–123.
2. Устинов И. Л. Из истории борьбы советской военной контрразведки с немецко-фашистской разведкой во время войны / И. Устинов // Труды Высшей школы КГБ при СМ СССР. 1971. – № 2. С. 57–63.
3. Крикун С. И. Наше учебное заведение / С. И. Крикун, А. М. Чепульченко // Сборник Высших курсов КГБ СССР (Киев). 1977. № 1. С. 38–51.
4. Сергійчук В. І. ОУН – УПА в роки війни: нові документи і матеріали / В. Сергійчук. К.: Дніпро, 1996. 496 с.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі – ГДА СБУ). Ф. 8, оп. 1, спр. 7.
6. ГДА СБУ. Ф. 2, оп. 86, спр. 3.
7. Скулиш Є. Д. Діяльність навчальних закладів органів державної безпеки СРСР у м. Києві (1954–1991 рр.) / Є. Д. Скулиш, Д. В. Веденєв // Науковий вісник Національної академії СБУ. 2011. № 37. С. 220–229.
8. Артюшин Г. М. Становлення системи перепідготовки та підвищення кваліфікації в Національній академії СБ України / Г. М. Артюшин // Науковий вісник Національної академії СБУ. 2008. № 29. С. 138–146.
9. Вакуленко В. К. Задачи совершенствования учебно-воспитательного процесса в свете решения XXУП съезда КПСС и установок Всесоюзного совещания (май 1986 г.) руководящего состава органов и войск КГБ СССР / В. К. Вакуленко // Сборник Высших курсов КГБ СССР. 1986. № 14. С. 3–15.
10. Рукопис. Фонд Музею історії спеціальних служб Національної академії СБ України.
11. Дмитриев В. М. Возможные подходы к дальнейшему совершенствованию учебного процесса на Высших курсах КГБ СССР в современных условиях / В. М. Дмитриев // Сборник Высших курсов КГБ СССР. 1988. № 18. С. 3–19.
12. Сборник Высших курсов КГБ СССР (Киев). 1990. № 21. С. 33–42.
13. Вакуленко Н. К. Как это было. Взгляд участника событий изнутри и со стороны // Фонд музею історії спеціальних служб України Національної академії СБ України. Рукопис. Реєстр. № 01745.

14. Материалы научно-практической конференции, посвященной 70-летию ВУЧК-КГБ УССР (2–3 декабря 1988). К.: КГБ УССР, 1988. 118 с.

15. Меры КГБ Украинской ССР по утверждению гласности в деятельности органов госбезопасности республики // Сборник КГБ СССР. М., 1990. № 140-141. С. 44 – 50.

16. Подгайный П. Приобретаем опыт/ П. Подгайный, В. Золототрубов // Сборник КГБ СССР. 1989. № 131. С. 16 – 23.

17. ОУН, УПА: новый взгляд на проблему ? // Сборник КГБ СССР. 1990. № 146-147. С. 77 – 80.

18. Алексеева Т. О некоторых вопросах изучения чекистской истории / Т. Алексеева // Сборник КГБ СССР. 1987. № 119. С. 4-11.

УДК 821.161.2-94 Гончар:821.161.1 Гоголь

Рева Лариса Григорівна

к. філол. н

Член-кореспондент Академії Вищої освіти України

член Національної Спілки краєзнавців України

(м. Київ)

УКРАЇНСЬКІ ЛІТЕРАТУРНІ ПОСТАТІ В ДЖЕРЕЛАХ: МИКОЛА ГОГОЛЬ У ЩОДЕННИКАХ «ОЛЕСЯ ГОНЧАРА»

Мета статті Реви Л. показати своєрідність поглядів О. Гончара на творчість М. Гоголя, розкрити основи його української ментальності. Щоденники О. Гончара є об'єктивним свідченням того, що зв'язок М. Гоголя з Україною, українськими коренями стали основою його феномена.

Ключові слова: *Україна, М. Гоголь, О. Гончар, щоденники, духовність.*

Український народ протягом тисячоліть завойовував собі право бути народом високої людської інтелектуальності та моральної гідності.

Нова неоліберальна філософія наполегливо намагається змінити нашу свідомість, витісняючи з неї такі сакральні поняття, як «рідна земля», «рідна природа», «Батьківщина»... Так розпочалася дискредитація української національної культури, з одного боку, і відлучення «думаючого по-сучасному» населення від культурної спадщини – з іншого... робилися спроби відкинути історичне минуле... [18, №6 С.3, 5]. Така політика призводить до занепаду національної культури, лі-

тератури. Свідченням цього є повний застійний період духовності в країнах Європейського Заходу.

Попри всю важливість підтримки історичної пам'яті свого народу, не менш нагальним завданням є спрямування поглядів у майбутнє, яке буде неодмінно пов'язане з пошуками власної місії у глобальному просторі, самостійного побудування та збереження власної ідентичності. Оскільки Україні – державі з самобутньою морально-етичною спадщиною втрачати свою культурну та моральну ідентичність не пристало. І в цьому поруч з іншими засобами допомагатиме, як і протягом віків, мова, усна народна творчість, красне письменство, інші чинники національної культури, та її творці.

Українська література – явище унікальне. І не менш унікальна українська література в своїх постатях. Від митрополита Іларіона та літописця Нестора – до Сковороди, кирило-мефодіївців, Гоголя і Шевченка. Культурна нива, яка є нашою і призначеною нам. Всі ці постаті стали великими, ставши біля великої і вічної істини, яка їм світила, підносила їх, підказувала міру, уміркованість, своєчасність. Розуміється, на землі завжди віють вітри часу, ширяться впливи, і чуття міри завжди підказувати межі тих впливів, і потреби часу вносять ті корективи, які називаються своєчасними.

Але то вже велике безумство – відвернутись від своєї віковичної істини і піти за вітром часу – за «ізом»... ми ми маємо своїх мучеників за правду і за ті цінності – мучеників, які вмерли за них, утвердивши життям дорогу вірності і офірності. І то, власне, є наша національна причетність до істини нашого часу – її нам треба осмислити як свою долю. Всі наші сили йшли на виживання. Але ми також вистраждали паростки як доказ своєї життєздатності. Ці паростки побачив світ і потягнувся до них. Василь Стус привернув до себе увагу ще за життя – своїми духовними поривами, своєю великою любов'ю і національним болем. Цей рятівний біль звучить нині голосом вселюдської тривоги. Отже, ми не тільки затоптували – ми, українці, підносили духовні, моральні цінності і ставили їх вище за – життя...

Наші історичні літописи – це теж голос здорового глузду народу, що утверджує вищі цінності над минушими.

Сковорода – голос українського національного єства – був популярним у народу, незважаючи на книжну мову. Народ співав його пісні. Малий Тарас переписував їх... Потім він сам став голосом українського здорового глузду, що підніс духовні цінності і національні святині – над усі офіційні імперські авторитети та позолочені цінності і над усі модні віяння часу. І Шевченко, і Гоголь – виділялись у сузір'ї великих

талантів Росії тим, що не наслідували великих світил, а заговорили голосом України, сповненим любові і віри [17, с. 11—12].

Неперевершеними і понині є твори високої літератури— П. Тичини, М. Рильського, В. Підмогильного, Г. Косинки, М. Хвильового – твори перших пореволюційних років (1917—1922). Мабуть, «світового масштабу С. Єфремов побачив (у перших збірках) П. Тичини» – поета, у прозі В. Підмогильного – корінь Достоевського й Чехова [12, №12, с.11].

Щоденникові матеріали, опубліковані на зламі ХХ – ХХІ століття, написані неординарними особистостями – Володимиром Винниченком, Сергієм Єфремовим, Аркадієм Любченком, Михайлом Драй-Хмарою, Олександром Довженком, Олесем Гончаром, мали сенсаційний характер. Це відповідало запитам часу і було надзвичайно актуальним явищем для суспільства, що відчувало потребу в необхідності з’явлення нових ідеалів епохи.

Письменницький щоденник, як жанр мемуаристики, позначений увагою автора не тільки до проблем життя особистого, але й життя суспільного, політичного, національно-історичного. Творчість О. Гончара – людини непересічного таланту, неординарної і неповторної особистості, – індивідуальна, самотня, органічно зв’язана з класичною літературою, її демократичними традиціями.

Серед науковців, що присвятили свої розвідки художній спадщині О. Гончара – В. Дончик [3,6], М. Жулинський [4], М. Наєнко [9,10,11], А. Погрібний [13], І. Семенчук [14,15,16] та багато інших.

Мета нашого дослідження – показати своєрідність поглядів О. Гончара на творчість М. Гоголя. Саме щоденникові записи допомагають збагнути таємниці світогляду та світовідчуття письменника, “глибше зрозуміти життя творчої особистості, відчуті її причетність до своєї доби” [2, с. 5].

“Щоденники” О. Гончара не лише доповнюють наше уявлення про митця, а й розкривають багатство його вразливої душі, його піднесено-романтичний і ліричний, і одночасно драматично-трагічний світ. Ідучи за письменником, ми спробували відчуті його душу, його біль та страждання від недосконалості світу, високість його морально-етичних ідеалів, синівську любов до України, до великої нації.

Кожен запис щоденника, насичений глибоким філософським змістом, оригінальні визначення, дозволяє досягнути всю глибину авторського мислення, розкриває основи української ментальності М. Гоголя.

В щоденникових записах О. Гончара багато уваги відведено класикам літератури Тарасові Шевченкові, Павлові Тичині, Олександрові Довженку.

Одним із видатних письменників, до кого постійно звертався Олесь Гончар, був Микола Гоголь. Для нього М. Гоголь був тією постаттю, що складала гордість кожного українця, невід’ємних частин культури не лише української, а й світової. В записках про М. Гоголя, насамперед, цінні роздуми О. Гончара про невичерпну скарбницю духовних набутків М. Гоголя, критерії його ментальності: “Я майже певен: якби Гоголь не порвав із своїм національним середовищем, якби зберіг і надалі ті родинні зв’язки, що його живили в юності і ще раніш в дитинстві, – не закінчив би він так трагічно. Втративши Україну, він опинився в духовному вакуумі... Звідки його містика, муки, страждання, почуття найчорнішої безвиході...” [5, т.2, с.273]□; “Час, простір, матерія – триєдність світу... Основа основ усіх релігій і філософій. Наука весь час скаржитися на загадковість Гоголя. Справді, науці його не зрозуміти, якщо вона й далі ігноруватиме той факт, що Гоголя породило українське життя, що прийшов він із його духовних надр” [5, т.2, с.486]; “А мати Гоголя, ще бувши дівчинкою (Маша Косяровська), дуже гарно танцювала “козачка”... Ось звідки Гоголь” [5, т.2, с. 392].

Чому О. Гончар так надихала творчість М. Гоголя? Чому він присвятив йому доповідь у Венеції на Гоголівському Конгресі (Венеція, 1976), а також нарис “Гоголівськими шляхами”? Відповідь на ці запитання О. Гончар дає у своїх щоденниках: “Здається, поїду у Венецію на Гоголівський Конгрес. Тема виступу вільна, на вибір. Хотілось би говорити про Гоголя раннього – “сонячного”, українського..., про органічний зв’язок з українським гумором, з народною піснею, думою... Цього наші дослідники рідко торкаються і ніби навіть неохоче” [5, т.2, с. 256]; “Відкриття Гоголя полягало у тому, що він уперше вніс у прозу поезію (чого не було навіть у Пушкіна). Можливо, віра в безсмертя душі допомогла йому через поезію сягнути глибин людської психології. І чи не звідси навіть і “Мертвые души” поема? Але найперше ранні, українські, його повісті. Він їх наповнив силою поезії, наповнив красою, і це зробило його першим письменником! тогочасної літератури” [5, т.3, с. 13]; “С’яє вдалечі промінь порятунку: святе слово любов”. Слово – порятунок Бога людині. Це все Гоголь!... Сьогодні все очевиднішим стає, що наука несе людству зло, якщо вона пориває з гуманізмом і дозволяє собі бути суто раціональною, прагматичною, тобто аморальною...” [5, т.3, с. 230].

Для О. Гончара зустріч з М. Гоголем не була випадковою. Ім’я М. Гоголя часто згадується в його мемуаристиці 60 – 90-х років. Це – ліричні мініатюри або філософські етюди, які характеризують любов до рідного краю, його природи, народу, врешті, ставлення до свого земляка.

Невід’ємність М. Гоголя від Полтавщини так само немислима для України, як і імена І, Котляревського, Панаса Мирного, В. Короленка... Полтавський край презентував світові плеяду високого мистецтва слова – навіть мова держави, в основі якої лежить полтавсько-київський говір, – це мова маленького М. Гоголя.

М. Гоголь займає чільне місце серед геніальних українських письменників кінця XVIII – першої половини XIX ст. (Г. Сковорода, І. Котляревський, Г. Квітка-Основ’яненко, Є. Гребінка, М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш, О. Стороженко). Він – типовий український романтик. Один із творців великого українського міфу, автор значних художніх структур, орієнтованих на наш фольклор, на нашу казку. Він – родоначальник українського напрямку, української школи в російській прозі, звідки вийшли Антон Чехов, Михайло Зощенко, Юрій Олеша, Михайло Булгаков...

М. Гоголь – світобачення, стиль і структура українського бароко. Як і Г. Сковорода – він не тальки з нашої літератури, а й з образотворчого мистецтва (Ілля, Андрій Рубльов), та української музики (Максим Березовський і Артем Ведель).

Т. Шевченко і М. Гоголь – два найгеніальніші українці, безсмертні світочі людства, навхрест перекреслили диявольську ідею “Третього Риму”. Без М. Гоголя не було б Т. Шевченка, Батька української нації і державності, Бога України. Великий Кобзар почав там, де зупинився його великий предтеча: із універсального, державотворчого україноцентризму. Гоголь – втілення величі України й української людини, Шевченко – творець Новітньої України [7]: “Існує й така думка: якщо Шевченко – гнів і меч України, то Гоголь – її казка” [5, т.2, с. 355]; “Геній – це той, хто здатен почути, як почув Гоголь, “грим українського солов’я” [5].

Поети й прозаїки, які черпали свої теми із народної культурної скарбниці міфів, вірування, легенд, переказів, казок, пісень, історичних дум тощо, стають зразками поетичних наслідувань і переспівів. Література розширювалася і поглиблювалася темами чисто релігійними. Літературна творчість черпала із духової скарбниці народу все те, що допомагало розкрити присутність Бога та сенс Божого промыслу у людським житті: вірування, міфи, релігійну філософію, філософію природи. Таким чином, література, поезія, то є та велика, книга поруч книги природи, що найкраще допомагає пізнати Бога й усі таємниці потустороннього світу. А поет, то є обранець Божий, устами якого до людей промовляє Бог; поет – то є пророк, віщун; то є кобзар, що голосить людям Божу правду, – так за Л. Білецьким, розивалася творчість всіх великих майстрів слова [1]. Дозволимо собі твердження, що той,

хто за цим не слідував, не ставав по часі великим, – воістину велика, невичерпна колиска духовного розвою народної творчості. Для О. Гончара ім'я М. Гоголя однозначно символізувало цвіт нації – так само, як ім'я Тараса Шевченка, Івана Франка... О. Гончар шукав витоки збагачення його творчості, і безсумнівно знаходив їх – у ментальності та інших чинниках.

Як великий майстер слова XIX ст., М. Гоголь примусив побачити світ його очима – оспівав Україну з її ландшафтами, побутом та етнографією, доторкнувся до найтрагічніших сторінок її історії, підносячи героїзм народу, замислювався над майбутнім країни. В цьому сенсі слід згадати і про втаємничені плани М. Гоголя, яким не судилося збутися: видати україно-польський словник, над збиранням матеріалів до якого він працював, і написання великої праці з української історії: “Взгляд на составление Малороссии”, написати історичний роман “Гетьман” (розділ з якого збережений), врешті, поїсти на посаду викладача на кафедрі історії Київського університету...: “Університет дає нам цілу суму знань, всесвітню інформацію. Естетичну ж культуру митцєві дають народ, школа дитинства. Приклади: Гоголь, Шевченко... Адже ясно, що без народної пісні, без цілої системи естетичних та моральних уявлень свого народу вони не виформувались би саме такими, як художники. Отже, й геній не виникає з нічого” [5, т.2, с. 501]; “Рідко хто замислюється, як багато втрачала Україна на відсутності своєї державності. Хіба неясно, чому на рідному українському ґрунті не знаходилось місця Гоголеві, Вернадському, Архипенкові та іншим геніям світового масштабу? Умови бездержавного, напівколоніального життя фактично гнали їх в еміграцію, позбавляючи можливості працювати в культурі свого народу... А тоді ще й дорікають нам, де наші генії? Кого ви ще дали світові, крім Шевченка?” [5, т.3, с. 203]. Тут – глибинне бачення України, звернення до духовних джерел своїх земляків. Відтак – кілька витягів до “Щоденника” О. Гончара кількома “спалахами” додають нового змісту в трактуванні постаті М. Гоголя – гордості кожного українця за причетність до магічного реалізму України.

Для щоденників завжди є характерними події не причинно-наслідкових зв'язків, а в поєднанні з часовим простором їх послідовності. Лейтмотив часом організовує підтекст твору, виносячи назовні утаємничені сторінки щоденника. Для О. Гончара в цьому сенсі в записях про М. Гоголя були роздуми про віру в Бога, політику, любов до Батьківщини, народу, людини, життя, про різні аспекти громадського, суспільно-політичного, літературного життя українського народу. Вони містять величезну кількість різноматичного матеріалу, пов'язаного з М. Гоголем. Лише кількома штрихами О. Гончар пише про найболючіше, со-

кровенне, недосказане: Найменша, найдрібніша деталь при тому може бути основною. В щоденниках такий прийом найчастіше вживаний, оскільки в ньому автор не відтворює предмет чи явище в усіх подробицях, а має право лише кількома штрихами, а подекуди й опосередковано писати про найбільш болюче: “Вульгарний атеїзм нічого високого не створив, все найпрекрасніше – то все богонатхненне... Християнство? Принаймні, я не почуваю, щоб християнське вчення суперечило моїм гуманістичним переконанням. А чим воно раніше було для мистецтва, це блискуче показала епоха Відродження. Та й Гоголь, та Достоевський також...” [5, т.2, с. 354]; “Здається, ніхто ще не пробував дослідити, яке враження справили українські повісті Гоголя на молодого Шевченка. А цей юнак із Черкащини, звичайно ж, був у числі перших і найпалкіших читачів, що впивались “Вечорами на хуторі...” І якщо не в плані соціальному, то принаймні в плані естетичному й народознавчому українські повісті Гоголя відкривали Тарасові красу України і давали певність, що сам він теж є володарем тих дивовижних пісенних художніх скарбів і може їх по-своєму відкрити, виповісти людству»” [5, т.2, с.562]; “Із того, що зірки недосяжні, ще не випливає, що вони несправжні, – так мислив Гоголь, міркуючи про ідеал, його природу” [5, т.3, с. 343].

Перекожливо звучать у “Щоденнику” філософські роздуми О. Гончара про людяність: “Треба час від часу перевіряти себе на людяність. Адже навколишнє життя дає багато прикладів того, як навіть людина обдарована, піддавшись міщанським спокусам, змінюється й сама, дозволяє собі здрибнитись і навіть знищитись у своєму найістотнішому. Диявола спокус можна подолати, тільки ж слід берегти світло в душі, світло чистоти й небесності. Лицарі Лаврських печер уміли це. І Гоголь, і Тарас – обидва уміли” [5, т.2, с.522].

Щоденники О. Гончара, упорядковані його дружиною Валентиною Гончар, є зразком осягнення найвищих моральних критеріїв особистості, гуманістичного пафосу, громадянської зрілості, особливої поетичності. Щоденникові записи О. Гончара про М. Гоголя – це безцінне джерело для історика, літературознавця, оскільки вони відбивають внутрішнє переживання, реакцію і власне ставлення до конкретного накресленого факту, сконденсованого точним вираженням думки. І, незважаючи на уривчастість, фрагментарність, інколи незавершеність свого погляду на те чи інше явище, щоденники О. Гончара – це автентичний документ, джерело дослідження творчої біографії М. Гоголя, це сповідь, що розкриває художнє пізнання його геніальності.

Записи О. Гончара в щоденнику мають потужний лірико-філософський струмінь. Все те, що захоплювало О. Гончара у творчій практиці М. Гоголя, було властиве і йому самому.

О. Гончар прожив щасливе і водночас трагічне життя. Йому було що сказати людям про пережите, передумане, переболіле, осмислене і осягнуте, – стверджує дружина письменника [5, т. 1, с.5].

В нашій статті записи О. Гончара про М. Гоголя, на перший погляд, не пов'язані між собою, проте всі вони об'єднані великою любов'ю до автора російськомовних, але українськоментальних “Вечорів на хуторі біля Диканьки”, “Тараса Бульби”... У своїх суб'єктивних письменницьких роздумах О. Гончар знаходить вагомі влучні спостереження про генія української та російської літератур. “Сила Гоголя була така велика, – писав російський дослідник К. Мочульський, – що йому вдалося зробити неймовірне: перетворити пушкінську епоху нашого письменства в епізод, до якого повороту нема і бути не може...” [8].

“Щоденники” О. Гончара, як своєрідна літературна форма, мають велике інформативне значення. Це – специфічні й водночас повновартісні, важливі ліричні мініатюри або філософські етюди, без яких неможливо уявити історію української літератури ХХ століття.

Духовний простір щоденникових записів розкриває перед читачем людину з надзвичайною вимогливістю до себе й до інших, безкомпромісну в морально-етичних питаннях, чесну, принципову. Письменник постає пристрасним літописцем, суддею свого часу. Отже, сучасна документальна література, репрезентована щоденниками О. Гончара, збагатилася яскравими оригінальними, одухотвореними, філософсько заглибленими зразками, присвяченими генію української і російської літератур Миколі Васильовичу Гоголю.

Джерела та література

1. Білецький Л. Історія української літератури: Т.1: Народня поезія.—Авгсбург,1947. – 328 с. – С. 10-11.
2. Галич О. Українська документалістика на зламі тисячоліть. Специфіка, генеза, перспективи. – Луганськ: Знання, 2001. – С. 5. – [244 с.
3. Гончар О.Т. Т. 3. – Таврія. Перекоп. Коментарі / В.Г. Дончик (упоряд.). – К., 2003. – 680 с.
4. Гончар О.Т. Твори: В 12 т. /М.Г. Жулинський (голов. ред, передне сл.); НАН України /Ін-т літератури ім. Тараса Шевченка НАН України. – К.: Наук. думка, 2001.
5. Гончар О. Т. Щоденники: В 3 т. – Т.2: 1968 – 1983. – К.: Веселка, 2003. – С.18.
6. Дончик В.Г. Від “Прапороносців” до “Поєми про море” // Дончик В.Г. Український радянський роман: Рух ідей і форм. – К.: Дніпро, 1987. – С. 127 – 185. – [428 с.].
7. Люлько Г. Велич нашого духу: Парадокси життя й творчості Гоголя // ЛУ. – №5309. – 4 черв. – 2009.
8. Мочульський К. Духовний путь Гоголя. – Париж, 1934. – С. 86 – 87.
9. Наєнко М.К. Сучасний український роман. – К., 1981. – 48 с.;

10. Наєнко М.К. Творчий світ письменника: Літ.-крит. матеріали про творчість українських радянських письменників /Упоряд., вступ. ст. і примітки М.К. Наєнка. – К.: Рад. школа, 1982. – 271 с.;

11. Наєнко М.К. Українське літературознавство: Школи, напрями, тенденції. – К.: Академія, 1997. – 320 с.; Погрібний А.Г. Олесь Гончар. – К.: Дніпро, 1987. – 242 с.;

12. Наєнко М. К. Критика і літературознавство: куди йдемо? // Слово і час. – 2010. – №12. – С.11.

13. Погрібний А.Г. Класики не зовсім за підручником. – К.: Школяр, 2000. – 134 с.;

14. Семенчук І. Р. Вивчення майстерності письменника в школі: [Досвід аналізу художніх засобів творчості А. Головка, М. Стельмаха, О. Гончара]. – К.: Рад. школа, 1966. – 195 с.;

15. Семенчук І.Р. Олесь Гончар: До 60-річчя з дня народження письменника /І.Р. Семенчук. – К., 1978. – 64 с. /Т-во “Знання”: Серія “Література і мистецтво”. – №3;

16. Семенчук І.Р. Олесь Гончар – художник слова: Дослідження. – К.: Дніпро, 1986. – 260 с.

17. Сверстюк Є. Свобода слова і культура думки // Україна в сучасному світі: Матеріали наук. конф. Республ. асоціації українознавців, Київ, 15—16 верес., 1990. – К., 1990. – 103 с. – [С. 11—12].

18. Сенченко М. Інформаційна агресія та її вплив на культуру // Вісник Книжкової палати. – 2010. – №6. – С.3, 5.

УДК 373.5.091.33-027.22:908]:338

Баталов Дмитро Ігорович

магістрант кафедри географії

та методики її навчання

Полтавський національний педагогічний

університет

імені В.Г. Короленка

(м. Полтава)

РОЛЬ УЧНІВСЬКИХ ЕКСКУРСІЙ ТА ЕКСПЕДИЦІЙ В ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядаються особливості учнівських екскурсій та експедицій для організації краєзнавчо-туристичної роботи. Показуються основні напрямки такої роботи на прикладі Глобинського району. Висвітлюються результати гурткової роботи учнів з туристичного краєзнавства.

Ключові слова: *краєзнавство, туристично-краєзнавча діяльність, туристичні маршрути, учнівські екскурсії.*

Як важливо знати свій край, район, область і державу загалом, не тільки відомі на всю України розрекламовані місцевості і населені пункти, а й найменший клаптик своєї Малої Батьківщини. На Полтавщині є близькі для кожного з нас краєвиди, які можливо і не стануть всесвітньою спадщиною ЮНЕСКО, але по меншій мірі заслуговують на відомість і, головне, збереження для прийдешніх поколінь. Наше нагальне питання сьогодні – знайти і зберегти, щоб в майбутньому розвивати і примножувати.

Туристично-краєзнавча діяльність в Україні за роки незалежності, нажал так і не змогла вийти на якісно новий рівень, зараз нажал ми користуємось здобутками попередників. Можливим виходом із ситуації є залучення учнівської молоді, створення краєзнавчих осередків у школах і районних відділах освіти. Безумовним плюсом таких осередків є те, що учні, які мешкають в маленьких селах, володіють інформацією стосовно свого населеному пункту набагато краще, ніж краєзнавці в спеціальних установах. При встановленні таких зв'язків можливий вихід на якісно новий рівень краєзнавчої діяльності.

Організація системи краєзнавчо-туристичних екскурсій та експедицій на базі шкіл і районних відділів освіти дає широкі можливості для створення регіональних туристичних карт, атласів, буклетів та інших подібних видань краєзнавчо-туристичної тематики. Систематизація отриманої інформації від шкіл або ж гуртків, має здійснюватись районним відділом, що в свою чергу надаватиме зібрані дані обласним спеціальним установам. В такому випадку йде мова і про зростання туристичного інтересу до віддалених сіл і містечок. Навіть якщо не в контексті розвитку сільського зеленого туризму, то спортивного і екологічного однозначно, адже два останні можуть мати розвиток і при наявності невеликих об'єктів природо-заповідного фонду (регіональні заказники чи достатньо нетипові краєвиди, які можуть стати цілком велосипедних екскурсій) або малих сільських музеїв, які іноді можуть належати приватним особам і при цьому не афішуватись широкому загалу. Можливо, одним із вирішальних факторів що має негативну дію – це необізнаність організаторів спортивних туристичних маршрутів про малі туристичні форми.

У випадку з Глобинським районом ситуація досить складна і неоднозначна. Тут є всі умови для розвитку спортивного туризму (піший, велосипедний, водний) і навіть перспективні населені пункти для розміщення садиб сільського зеленого туризму, але не існує, навіть на папері – мережі

культурно-історичних пам'яток. Навіть природо-заповідний фонд представлений лише вивісками і назвами, за якими не має маршрутів, відміток і необхідної систематизації, яка б могла сприяти розвитку туризму і краєзнавства загалом. Територія найбільшого району Полтавської області фактично немає яскраво вираженого туристичного місця, яке б приваблювало до себе туристів, хоч гора Пивиха поблизу смт Градизьк вже зараз має все необхідне для широкої відомості серед туристів. Відсутність туристичного центру дає можливість для розвитку будь-якої частини району, адже є чимало перспективних місць на Глобинщині.

Наша краєзнавчо-туристична діяльність базується навколо села Великі Кринки, де в місцевій школі I-III ступенів є гурток туристично-краєзнавчого спрямування. В ході роботи гуртка не тільки планується розробити в майбутньому туристичні маршрути, а й вже збирається і накопичується туристично-краєзнавча інформація, створюються туристичні маршрути спортивного спрямування. Основною ціллю такої роботи є не тільки залучення учнів до здорового способу життя, а й відвідини цікавих історико-культурних об'єктів, спостереження за природою і звичайно збір і систематизація отриманої інформації. За своєю суттю поєднання спортивного туризму і краєзнавчої діяльності є нерозривним процесом, навіть виходячи із визначення спортивного туризму, подане Українським державним Центром туризму і краєзнавства. Згідно з ним спортивний туризм - це «... вид спорту, який культивується в Україні і використовується як різноплановий виховний засіб, що розвиває духовні, інтелектуальні якості... задовольняє інтереси дітей у вивченні рідного краю, пам'яток історії і культури України та світу, формує національну свідомість»[2, с.1]. Тому важливо не тільки розвивати фізичні сили і вміння дітей шкільного віку, а й максимально використовувати час для накопичення знань з історії, культури рідного краю і збереження його природи.

Нами виокремлено три перспективних напрями здійснення туристично-краєзнавчої діяльності в Глобинському районі, які прив'язані до долин річок Полтавщини (Рис. 1). Крім того, в межах долини кожної з річок є свій переважний вид пересування. Найбільш перспективними маршрутами є долина річки Хорол від села Радалівка до села Попівка, де знаходиться гирло даної річки. По Хоролу кращим варіантом є рух на велосипеді, піший туризм зіштовхується з низкою перешкод, зокрема штучними каналами, а для водного туризму не підходить саме русло річки. За таким маршрутом знаходиться велика кількість природних підвищень на яких можна робити відпочинок, а також для духовного розвитку є можливість відвідати музей Турбаївського повстання. Кінцевою точкою може стати як Попівська гора, так і розташований у двох

районах ботанічний заказник «Кут». Даний напрям дає змогу проїхати поселеннями, що мають досить давню історію (Радалівка, Зубані, Федорівка), а також безліч місцевостей, в яких рідко буває людина. Нами розроблені і перевірені маршрути для велоекскурсії В. Кринки – Куп’євате – Турбаї, а також велопоходу В.Кринки – Корещина- Землянки – Радалівка – Зубані – Федорівка – Попівка.

Псізьський напрямок є ще більш перспективним, оскільки тут є можливість влаштовувати крім велосипедного, ще піший та водний туризм. Водний туризм має навіть вищу перспективу, адже русло Псла цілком придатне для пересування на човнах і байдарках. Незважаючи на те, якою буде початкова точка (рух відбувається за течією), та ж Попівка, або село Заможне, в якому розташовані ландшафтний заказник Заможненський і сусідній ботанічний заказник Глибочанський, а неподалік від села є етнографічний музей у селі Манилівське, де можна дізнатись про культуру, спосіб життя і побут наших предків. Далі слідує Манжеліївський ботанічний заказник, після розпочинається Кременчуцький район, в якому і розташоване гирло Псла із значною кількістю краєвидів.

Перлиною ж туристичної галузі для Глобинщини є долина річки Дніпро, а самеузбережжя Кременчуцького водосховища. Це стосується не тільки екологічного, а й інших видів туризму. Піший і велосипедний туризм вздовж Дніпра є чудовим варіантом для туристів, водний туризм тут теж можливий, але не сплав по річці, як на Пслі, а відвідини Дніпровських островів, наприклад в гирлі Псла і Сули. Водний туризм є досить небезпечним, особливо для тієї вікової групи учнів, що займається в гуртку. Дніпровський напрямок є перспективним в національному масштабі, адже масштабні географічні об’єкти постійно перетинаються з історико-культурними і створюють неповторний колорит Глобинщини. Окрасою цього напрямку звичайно є Нижньосульський національний природний парк, створений в гирлі річки Сула, а також десятки островів, розташованих в кількох кілометрах від берега. Не менш значущою і відомою пам’яткою природи є гора Пивиха, що височіє на Дніпром.

Рис. 1. Перспективні напрями формування екологічних маршрутів

Гурток Юних краєзнавців крім екскурсій та експедицій, що розраховані на створення системи маршрутів, також займається і вивченням екологічних проблем місцевості. Зокрема, вивчення історії і сучасного стану річки, що протікає в нашому селі. Не поодиноким є ситуація, коли у невеликих населених пунктах зникають малі річки і перетворюються на ставки, потім на болота і потім просто зникають і не тільки з карт, а й взагалі з природи. Моніторинг таких негативних факторів може принести користь для відновлення у майбутньому, а на даний момент передусім, щоб на цю проблему звернули увагу не тільки місцеві керівники, а й обласні. Крім того, більша частина території Полтавщини заселялась у козацькі часи з долин річок, тому при вивченні місцевих водних ресурсів, обов'язково знайдеш інформацію і про населені пункти, які розташовані поруч з водою. Завданням нашого гуртка є дослідити походження назви річки, а також знайти місце витоку і сучасний стан водойми, від місця витоку до гирла вже пересихаючої річки. Цікавою особливістю є те, що за нашим дослідженням, попередні уявлення про назву річки у жителів села є помилковими, і основним завданням цього навчального року є встановлення історичної правди, яка є важливою всього лише для жителів села, але тим не менше це не зменшує вагу дослідження.

Безумовно, Полтавська область багата на туристичні місця, але їх зазвичай потрібно ще знайти і відкрити широкому загалу. Адже зараз створюється багато національних і обласних програм розвитку туризму і краєзнавства, а також сільського зеленого туризму, адже «Кожен район є в своїй мірі несхожим одне з одним і є певним чином унікальним. Саме з такої унікальності і потрібно починати вибір. Природні об'єкти, культурні заходи, музеї, пам'ятки історії, саме це може прикрасити відпочинок туриста у сільській місцевості»[1, с.20]. Можливості учнівських екскурсій та експедицій досить високі, адже вони майже не залежать від фінансової і бюрократичної складової. Але в такому випадку велике навантаження і відповідальність лягає на адміністрацію школи і організаторів походів та екскурсій. Але позитивні фактори, які будуть принесені в краєзнавство області важко переоцінити і цілком можливо, що розвиваючи даний напрям, в майбутньому ми матимемо широку мережу туристично-краєзнавчих закладів, що будуть вивчати, зберігати і примножувати спадок нашого народу.

Джерела та література

1. Баталов Д.І. Розвиток системи та інфраструктури сільського туризму / Д.І. Баталов, Т.П. Литвиненко // Екологія плюс. – 2013. – № 5. – С. 19–21.
2. Програми з позашкільної освіти: туристсько-краєзнавчий напрям/ упорядн. Н.В. Савченко та ін. - Програма гуртка «Спортивний туризм» (вищій рівень). – Наровлянський О. Д., Петрова Н. М.

РОЗДІЛ ІІІ. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ, ЦЕРКВИ І ДУХОВНОСТІ

Барсук Олена Євгенівна
*к.і.н., доцент кафедри
історії та методики
викладання історії
Мозирського державного
педагогічного університету
імені І.П. Шамякіна
(Мозырь, Беларусь)*

М. ГРУШЕВСКИЙ: О КОНФЕССИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЯХ В РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ В XVI В.

Представлена характеристика взглядов М. Грушевского об истории конфессиональных отношений на украинских и белорусских землях в составе Речи Посполитой, о предпосылках и причинах возникновения и распространения униатства, событиях и последствиях Брестского церковного собора 1596 г., о роли православных иерархов в подготовке конфессиональной унии (Г. Балабан, М. Копыстенский, И.Потей, К. Терлецкий, М. Рогоза).

Ключевые слова: *Речь Посполитая, конфессиональные отношения, Брестская церковная уния, католичество, православие, униатство.*

В начале XVI в. в Европе Церковь переживала идеологический кризис, наиболее ярко проявившийся в Реформации, которая обусловила широкую общественную полемику не только по религиозным, но и социально-политическим и культурным вопросам. Контрреформация рассматривалась не только как средство борьбы с протестантизмом, но и возможность реорганизации и консолидации католической церкви. Поиски путей разрешения конфессиональных противоречий в Европе в XVI в. способствовали распространению идей церковного единства.

Истории конфессиональных отношений в Речи Посполитой посвящена седьмая глава пятого тома «Історії України – Русі» Михаила Грушевского. Основу исследования составил критический анализ широкого круга источников и историографии. Изложение событий накануне и после Брестской церковной унии, как одного из ключевых событий

конфессиональной борьбы на белорусских и украинских землях и выводы исследователя подтверждаются многочисленными ссылками на многотомные археографические издания, религиозно-полемическую литературу XVI – XVII вв.

Грушевским были использованы серийные издания документов: «Акты, относящиеся к истории Западной России» в 5-ти томах (1846 – 1853 гг.); «Акты, издаваемые Виленской археографической Комиссией» в 39-ти томах (1865 – 1915 г.); «Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов» в 37-ти томах (1859 – 1914гг.), «Памятники полемиической литературы в Западной Руси» и др.

Среди предпосылок популярности идей межконфессиональной унии в Речи Посполитой исследователь выделяет внешнеполитические условия (негативное отношение православной аристократии к Москве вследствие опричнины Ивана Грозного, подрыв военного престижа Московского государства после кампании Стефана Батория и окончания Ливонской войны) и внутренние причины (Контрреформация, кризис православной церкви и вмешательство константинопольского патриарха Иеремии в дела Киевской православной митрополии)[1, с.541, 549, 561].

По мнению М. Грушевского, внутренние противоречия православной церкви на белорусских и украинских землях в составе Речи Посполитой обострились вследствие реформирования братского движения и придания статуса ставропигии Львовскому и Виленскому братствам, отстранение Киевского митрополита Онисидора Девочки и назначение вместо него Михаила Рогозы, а в противовес ему – назначение экзархом патриаршим Кирилла Терлецкого[1, с. 552-555]. Нежелание православной иерархии признавать юрисдикцию Константинопольской патриархии, утратившей свое влияние в связи с подчинением ее османским властям, вызвало оппозицию вновь назначенному митрополиту четырех епископов Луцкого (К. Терлецкий), Пинского (Л. Пелчицкий), Львовского (Г. Балабан), Холмского (Д. Збируйский) [1, с.562-564, 567].

Историк утверждал, что именно Г. Балабан, был инициатором признания верховенства римского папы как средства разрешения конфликта с Львовским братством. В доказательство цитировал слова Ипатия Потея, что «чыноначальникомъ до одступенья патрыарховъ» был львовский епископ, приводил выдержки из письма Новгородского воеводы, Гродненского старосты Федора Скумина-Тышкевичамитрополиту Михаилу Рогозе: «владыка Львовский, будучи тамъ в остатней томи от братства не только до такого отщепенства кинути ся мусиль,

але, верю, душного неприятеля рад бы собь на помощь взял! Чого и доказал и других за собой потянул» и цитаты из «Протестации Холмского владыки Дионисия Збируйского против заявления Львовского владыки Гедеона Балабана относительно бланкетов данных епископами Кириллу Терлецкому» от 7 июля 1595 г.о том, что епископы не желая расширения юрисдикции митрополита постановили признать подданство папе: «chcacsziepoddacpodposluszenstwouczaszwiетegorapiezarzymiskiego»[2, с. стб. 617-618; 3, № 65, с. 91; 4, с.366]

По мнению Грушевского, И. Потей присоединился к сторонникам церковного единства не позднее 1593 г., после назначения на епископскую кафедру во Владимире, поскольку в мае 1594 г. К. Терлецкий заложил церковное владение в 2000 польских золотых «на покрытие издержек на путешествие в Рим» вместе с Потеем («Арендный лист, данный епископом Кириллом Терлецким...» [5, № 101, с. 426-433]. Михаил Копыстенский, ставший Перемышльским епископом в 1594 г. против воли патриарха, также поддержал идею «зъедночнення» церкви [2, стб. 591; 1, с.572].

На основании письма Потя (январь 1595 г.), в котором тот просит митрополита высказать свое мнение об унии и «Пунктов Киевского митрополита Михаила Рогозы к польскому гетману Замойскому», переданных Кириллу Терлецкому «с изъявлением желания приступить к унии» исследователь приходит к выводу, что М. Рогоза узнал о Декларации унии не ранее ноября 1594 г., присоединился к ней не позднее марта 1595 г. Под Декларацией унии митрополит Рогоза поставил свою подпись 2 апреля 1595 г. [3, № 54, с. 78-79, 1, с. 577, 580, 585].

Грушевский поддержал тезис православных полемистовXVI–XVII вв., распространившийся в православной историографической традиции, что владыки исходили из своих личных амбиций и эгоистичных интересов: «подумати про потреби церкви... сі пани в рясах ніколи не журились»[1, с.569].

Учёный проанализировал предложенные владыками-униатами условия принятия унии, опубликованные в IV части «Актів Западної Росії» под названием «Наказ литовських православних єпископів посланнику, отправленному к Польському королю Сигізмунду з изложением договорних статей, на основанні коих они соглашаються приступить к унії»[3, № 55, с.79-81]. Так, Декларация, предназначенная для короля Речи Посполитой, отличалась от Декларации, подготовленной для римского папы.

«Артикулы» унии были подписаны епископами: И. Потеем (Брестским и Владимирским), К. Терлецким (Луцким и Острожским), Г. Балабаном (Львовским и Галицким), Д. Збируйским (Холмским и Бель-

ским), М. Копыстенским(Перемышльским) и переданы королю Терлецким в феврале 1595 г.Свое решение епископы обосновывали необходимостью наведения порядка в православной церкви и устранения возможности вмешательства патриархов в дела церкви.Владыки выдвигали следующие условия: сохранение прежней иерархии и обрядов православной церкви, старого календаря; назначение епископов королем и посвящение митрополитом, избрание митрополита епископами и утверждение его папой римским; лишение юрисдикции на территории Речи Посполитой греческих духовных лиц, соответственно признание недействительными грамот, выданных патриархами братствам и другим лицам.Отдельно было оговорено право на место в Сенате и Сеймеи получение епископатом тех же прав и привилегий, что и католическое духовенство[1, с.577].

Король утвердил «Артикулы», оговорив, что места в Сенате могут быть определены только с согласия Сейма, запрет на передачу православных монастырей и храмов может быть введен королем только в королевских владениях. Одновременно он запретил «греческим духовным» пересекать границу государства, и гарантировал пожизненное «держание урядов» епископам [3, № 78, с. 109-111].

Грамота, адресованная римскому папе, датируется 12 июня. Подписи на грамотах собраны в том же порядке: М. Рогоза, И. Потей, К. Терлецкий, Г. Балабан, М. Копыстенский, Г. Загоровский (Полоцкий епископ), Збируйский, Пелчицкий и Гоголь (Туровский епископ и его преемник, архимандрит Кобринский) и, по мнению Грушевского, собраны в одно и тоже время[1, с.586]. Артикулы унии были согласованы с латинским духовенством: календарь новый; церемонии и обряды прежние; разрешались смешанные браки; православное духовенство освобождалось от подати и допускалосьдо урядов (должностей) и в Сенат. Православные принимали латинские догматы о снисхождении Святого Духа и чистилище, причастие под обоими видами, разрешен брак священников.Оговаривался порядок выдвижения кандидатов на вакантную духовную должность: духовенство выбирало 4-х кандидатов «русской или греческой» религии, из которых один утверждался королем, в епископы посвящал митрополит, митрополита выбирали епископы и утверждал папа римский, светские чины не могли вмешиваться в духовные дела, запрещен переход православных в католичество. Братства сохранялись при условии принятия унии, ликвидировалась юрисдикция патриарха и запрещался въезд в государство духовных лиц как представителей патриархата. Папский нунций признал условия составленными корректно[1, с.586-589].

Несмотря на то, что обстоятельства принятия унии держались в тайне, нарастала оппозиция православным иерархам. Это вызывало особое беспокойство у инициаторов церковного единства, особенно позиция Константина Острожского, назвавшего действия владык «интриганством». Он настаивал на проведении Собора, который должен утвердить положения объединения церкви [1, с.587]. Через канцлера Сапегу он просил об этом короля, но Сигизмунд III в просьбе князю отказал. За поддержкой Острожский обратился к протестантам, отправив своего посланца на протестантский съезд в Торунь.

Проанализировав переписку Острожского и Сапегу, полемические произведения «Антиризис», «Апокризис», грамоту короля к Острожскому с «убеждением его приступить к Унии и содействовать в сем деле духовным властям», Грушевский приходит к выводу, что инициаторы унии всерьез опасались оппозиции, особенно со стороны Киевского воеводы, князя Острожского. По этой же причине Терлецкий и Потей были делегированы в Рим без согласования их действий на Соборе [1, с.590, 593-594].

Дальнейшие события позволили православным полемистам утверждать, что только два православных епископа Г. Балабан и М. Копыстенский не поддерживали планов введения унии.

Грушевский убедительно доказал обратное. Он утверждал, что Балабан, рассчитывая на поддержку князя Острожского в конфликте с львовскими братчиками, стал отрицать свою причастность к унии и заявил, что не подписывал Декларацию унии. Терлецкому были переданы чистые «мамрамы под печатми и подписми рук» Балабана, Пелчицкого, Збируйского для подачи жалоб королю на притеснения православных. Терлецкий написал на этих чистых листах с подписью и печатью «Артикулы» унии без ведома владык. В присутствии кн. Острожского и шляхты это заявление было занесено во Владимирские городские книги. То же самое сделал М. Копыстенский, занеся протест в книги Перемышльскогорода. Збируйский, в упоминавшейся выше «Протестации», заявил, что если бы речь шла о жалобах на притеснения православных, то их не подавали бы без участия митрополита и других владык [1, с.591-592]. Байка о подделанных декларациях унии использовалась противниками унии, была популяризована автором «Перестороги» и закрепилась в православной историографии.

Грушевский, проанализировав письма Потей и Терлецкого Балабану и папских протоколов, описывавших процедуру перевода «греческой веры в латинскую», сделал вывод, что особенности конфессиональной ситуации в Речи Посполитой не были учтены папской курией и церемония проходила по обычному сценарию с учетом решений Три-

дентского собора, следовательно требования православной иерархии сохранить все традиции и обряды восточной церкви были проигнорированы [1, с. 602-604].

Инициаторы унии в Речи Посполитой прибыли в Рим 15 ноября 1595 г., передали папе Клименту VIII «Артикулы» унии. Церемония признания церковной унии состоялась 23 декабря. В начале февраля 1596 г. И. Потей и К. Терлецкий отправились домой и вернулись в Речь Посполитую в начале марта 1596 г. («Письмо К. Терлецкого и И. Потея Г. Балабану») [5, № 116, с. 480-485, 1, с. 597-600].

Послания папы к Киевскому митрополиту датируются 7 и 21 февраля 1596 г. Папа разрешил ему созвать Синод и предоставил право посвящения на епископскую кафедру. В грамотах к королю Речи Посполитой папа поручал созвать Собор и просил предоставить униатам право заседать в Сенате.

Решение о принятии унии стало явным. В связи с этим на белорусских и украинских землях складывалась оппозиция «епископам-схизматикам», которые без обсуждения на Соборе инициировали принятие унии. Для низложения православных иерархов, присоединившихся к унии, необходимо было согласно традиции созвать Собор, проведение которого возможно только с позволения короля и разрешения Константинопольского патриарха. Грушевский указывал на тот факт, что православные не воспользовались возможностью обсуждения правомочности унии на Соборе, созванном в январе 1596 г. в Новогрудке. Там обсуждались лишь споры между митрополитом и виленским духовенством, Балабаном и Львовским братством (Соборная грамота Киевского митрополита и духовенства) [3, № 91, с. 125-126; 1, с. 601]. Свое недовольство православная шляхта высказывала на Вальном Сойме, созванном на день Благовещения 1596 г. Требования православных послов о сохранении религиозной свободы, предоставленной Варшавской конфедерацией 1573 г. были поддержаны протестантами. Не получив желаемого результата, земские послы от украинских и белорусских земель составили Декларацию о не признании власти «владык-схизматиков» над подданными на собственных землях, в связи с нарушением свободы вероисповедания, признания римского папы главой церкви без их согласия, внесение изменений в догматы веры и введение нового календаря. От имени князя Острожского протест был вписан в акты Варшавские гродские книги («Протест против епископов, подчинившихся папской власти») [5, с. 533-537; 1, с. 602].

Православные пытались найти поддержку в Константинополе. Однако после смерти патриарха Иеремии в 1594 г. патриархат был озабочен своим непрочным положением под властью Османов и частой

сменной патриархов. К. Острожский обратился к протосинкелу (управляющему патриархата) Никифору, имевшему определенный авторитет и влияние. В Речи Посполитой по распоряжению короля Никифор был арестован как «шпигун» и через несколько месяцев бежал («Следственное дело об экзархе Никифоре...»)[3, № 117, с.162; 1, с.610].

По мнению Грушевского, еще до начала работы Собора произошел раскол на два противоположных лагеря. Православные рассматривали Собор как способ легального уничтожения унии, католики – как способ официального провозглашения условий церковного единства, утвержденных иерархией[1, с.603-606].

Симпатии автора «Історії України – Руси» находились на стороне православных. Он подробно описал события, происходившие в Бресте 6-9 октября 1596 г., доказывал правомочность действий православных на Соборе на основании анализа полемической литературы католических, униатских и православных авторов, а также грамот униатского и православного Соборов, опубликованных в «Актах Западной России» и «Архиве Юго-Западной России». Опровергал тезисы католических и униатских авторов-полемистов о незаконности Собора из-за присутствия светских лиц и протестантов, так как делегаты Православного собора были разделены на два «кола» (круга): духовное и светское. Решения в отношении духовенства, принявшего унию, принимало духовное «коло» [1, с.606-614].

Королевской грамотой утверждалась дата созыва Собора – на праздник св. Николая, 6 октября в Бресте, запрещалось принимать участие в Соборе иноверцам и иностранцам. Католический епископат на Соборе представляли архиепископ Львовский Соликовский, Луцкий епископ Мацейовский, Гомолицкий, епископ Холмский, иезуит П. Скарга. К королевским послами были Трокский воевода Николай Радзивил Сиротка, канцлер Л. Сапега, Брестский староста Халецкий. Православных представляли патриарший протосинкел Никифор, Александрийский патриарх Кирилл Лукарис, епископы Львовский и Перемышльский Г. Балабан и М. Копыстенский, около 200 священников, воевода киевский Константин Острожский и его сын Александр, воевода Вольнский, каштелян Новоградский Полубенский, земские послы, шляхта без «мандатов», представители мещан и братств Вильно, Львова, Бельска.

Протосинкел Никифор и патриарх Кирилл Лукарис выслали М. Рогозеприглашение прибыть на Собор. Не получив разъяснений где и когда будет проходить Собор, православные делегаты решили собраться отдельно в доме князей Острожских. 6 октября епископам и митрополиту было выслано соборное воззвание (Парагностик) с при-

глашением прибыть на Собор. На следующий день, 7 октября в Брест прибыли королевские послы, которых Острожский просил обеспечить проведение общего Собора. Однако православные иерархи, принявшие унию, не желали отчитываться за свои действия перед представителями патриархата, а греческое духовенство не могло явиться на митрополичий Собор из-за королевского запрета въезжать в державу [1, с.608].

Королевские послы проигнорировали православный Собор. 8 октября представители короля через К. Острожского и земских послов передали приглашение прибыть на митрополичий Собор для проведения религиозного диспута. Православное сообщество отказалось в нем участвовать без патриархов, заявив, что не выступает против единения Церкви законным способом. Таким образом, идея провести единый Собор провалилась. Униатский и православный съезды проходили раздельно [1, с.609-610].

Духовное «коло» (представители духовенства) православного Собора провозгласило лишение духовного сана митрополита М. Рогозу и пятерых владык за нарушение канонов веры, не подчинение Собору и самовольный переход в унию. Анафема не распространялась на духовенство, подчиненное епископам-«схизматикам» («Синодальный универсал о событиях на Брестском Соборе»; «Окружная благословенная грамота Константинопольского патриаршего экзарха Никифора» [5, № 123, с. 518-530; 3, № 111, с. 151-152; 1, с.611]. Светское «коло» (делегаты шляхты и мещан) постановило отправить королю послов с наказом просить его не нарушать постановление Варшавской конфедерации 1573 г., составило универсал для поветовых сеймиков о проведении Собора, не признании юрисдикции владык-униатов и поддержке «старой веры православной» («Предложения, присланных на Собор депутатов от духовенства и дворянства, протест и обязательство противодействовать Унии» [5, № 123, с. 518-530].

Собор униатский начал работу 8 октября, утвердил Декларацию унию, подписанную митрополитом, епископами Владимирским, Луцким, Пинским, Полоцким, Холмским, тремя архимандритами, запретил духовенству, не принявшему участие в собрании, выполнение церковных функций. После праздничных богослужений в соборной церкви св. Николая с участием католиков униатский Собор завершился [3, № 103, с.139-141].

Православные вынесли протест, признав Акт унии недействительным, поскольку он был принят низложенными православным Собором иерархами и без его согласия. Однако этот протест не был признан в Брестском градском суде и позднее вписан в акты книги Влади-

мирского гродаот имени князя Друцкого-Горского («Протест против епископов...»)[5, № 123, с.532].

Акты православного собора были высланы Константинопольскому патриарху Мелетию Пегасу, который их утвердил, назначил патриаршими экзархами Кирилла Лукариса, князя К. Острожского и Г. Балабана. Король решения православного Собора не утвердил, признав его незаконным, наказал верующим не признавать юрисдикцию епископов, не принявших унию, а властям – привлекать к ответу за противодействие постановлениям митрополичьего собора.

Противоположные решения двух Соборов вызвали острую религиозно-литературную полемику, еще глубже раскололи общество и обострили межконфессиональную борьбу в Речи Посполитой.

Таким образом, Михаил Грушевский выявил предпосылки и причины возникновения и реализации идеи церковного единства, проанализировал события, предшествовавшие Брестской унии, определил последствия церковного собора 1596 г., оспорил тезисы православной историографической традиции о роли Г. Балабана и М. Копыстенского в распространении унии. Сделал выводы о том, что требования православной иерархии сохранить все традиции и обряды восточной церкви при заключении унии Ватиканом были проигнорированы, о фактическом разделе православной церкви на две униатскую и православную и обострении конфессиональной борьбы в Речи Посполитой в XVII в.

Джерела та література

1. Грушевський, М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наук.думка, 1991. – Т. 5. – 1994. – 704 с.
2. Потей, И. Антиризис или Апология против Христофора Филалета / И. Потей // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб.: Сенатская тип., 1903. – Кн. 3. Стб. 477–982. – Русская историческая библиотека, издаваемая археогр. комиссией. – Т. 19.
3. Акты, относящиеся к истории Западной России, собр. и изд. археогр. Комиссией: в 5 т. – СПб.: Тип. Э. Праца, 1846–1853. – Т. 4: 1588–1632. – 1851. – 317 с.
4. Акты, издаваемые Виленской археографической Комиссией: в 39 т. – Вильна, 1865 – 1915 г. – Том XIX: Акты, относящиеся к истории бывшей Холмской епархии. – Вильно: Тип. А.Г. Сыркина, 1892. – 584 с.
5. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: В 37 т. – Киев, 1859-1914. Ч. 1: Т. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-западной России. – Киев : Унив. тип., 1859. – LXXXVII, 555 с.

Кізлова Антоніна Анатоліївна
докторант кафедри історії
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»
(м. Київ)

БАЙБУЗЬКА ІКОНА БОГОРОДИЦІ В СОЦІАЛЬНИХ ВЗАЄМОДІЯХ БРАТІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ УСПЕНСЬКОЇ ЛАВРИ

Роботу присвячено спробі розширити коло шанованих святинь у Києво-Печерській Успенській лаврі. Мета – визначити співвідношення між народними віруваннями й приписами Синоду та наслідки кампанії для офіційного визнання Байбузької ікони Богородиці. Адміністрація лаври поділяла народні вірування та була готова їх захищати. Її представники намагалися розв'язувати проблеми в рамках чинного законодавства Російської імперії з деякими спробами домогтися особливого ставлення.

Ключові слова: *Києво-Печерська Успенська лавра, Найсвятіший владний Синод, святиня, братія, соціальна взаємодія, Байбузька ікона Богородиці.*

У XIX ст. Києво-Печерська Успенська лавра була визначним духовним центром для православних. Її святинями були мощі 122 святих (у печерах та в Успенському соборі), 61 мироточива глава та келії затворників (у печерах), кілька чудотворних ікон та численні часточки мощей в Успенському соборі, печерах, Микільському лікарняному монастирі та Китаївській і Голосіївській пустинях [Див., наприклад: 1, с. 80-82, 100-105; 2, с. 28-33; 3, с. 277, 281-282].

Попри велику кількість чудотворних ікон та реліквій, а також те, що Синодальний період відомий надзвичайно жорсткими вимогами, які покладалися на духовенство під час впровадження нових святинь в обіг [4, с. 50-56; 5, с. 154] (ці вимоги викликали проблеми і в Київській митрополії [6, с. 84-131], адміністрація Лаври намагалася розширити коло шанованих об'єктів ще більше. Члени Духовного собору з благословення настоятеля ініціювали кампанію для офіційного визнання шанованої в народі Байбузької ікони Богородиці [7].

Мета роботи – визначити співвідношення між народними віруваннями й приписами Синоду та наслідки кампанії для офіційного визнання Байбузької ікони Богородиці.

Справа «Порепорту Черкасского Духовного правления с донесением отом, олюдиизразныхместстекануютсянапоклонениеикместнойиконеБожиейМатери, состоящейвиконостасеселаБайбузУспенскойцеркви» [7, 40 арк.] допомагає визначити походження Байбузької ікони.

Цю ікону розмістили ліворуч у приділі св. Іоанна Богослова в Успенському соборі після традиційної для синодального періоду процедури перевірки чудес у Черкаському духовному правлінні, Черкаському повітовому суді та Київській духовній консисторії (1831–1832 рр.). На те, щоб залишити ікону під своїм контролем, претендували священники церков у Байбузах і Черкасах, а також настоятель Успенського монастиря біля с. Мошни. Інтереси кожного з цих претендентів захищали численні знатні й багаті особи [7, 40 арк.]. 1832 р. Митрополит Євгеній забрав образ до Успенського собору Лаври [7, 40 арк.; 8, с. 627], ймовірно, щоб уникнути місцевих протистоянь.

Княгиня Катерина Кудашева того самого року пожертвувала для Байбузької ікони різьблений позолочений дерев'яний кіот, а також срібну визолочену раму й вінці з коштовними каменями [7, арк. 4] (а між 1833–1838 рр. – список образу в Ближні печери [9, арк. 30]). 3 червня 1832 р. дрібні срібні вотивні привіски до Байбузької ікони записували в той самий реєстр, що й подібні дари до стародавньої ікони Успіння Богородиці. Скарбник та запищик під наглядом еклезіарха вели ці записи до квітня 1835 р. (тоді система запису змінилася, тож простежити подальше ставлення до вотивів для Байбузького образу неможливо) [10, арк. 56-86 зв.]. Отже, всі згадані монахи були офіційно уповноважені приймати різноманітні пожертви для нової святині.

1833 р. список Байбузької ікони (саме він зберігся донині [11]) встановили в Голосіївській пустині, На його дерев'яному позолоченому кіоті написали: «Списокъ съ той чудотворной иконы, которая явила съ въселѣ Байбузѣ» [12, арк. 17 зв.]. Того самого року С. Кравченкова з Облaсті Війська Донського пожертвувала на цей список срібні вінчики. Гроші на згаданий кіот зафіксовано як надходження від невідомих добродійців [12, арк. 62 зв.]. Все це є доказами на користь широкої популяризації нового шанованого образу.

Щорічне святкування на честь ікони було встановлено 26 грудня [13, л. 1; 13, с. 361] й віддзеркалилось у виданні «Киевский месяцеслов с присовокуплением разных статей к российской истории и Киевской иерархии относящихся» [14, с. 334-335, 361], але інші способи, методи й принципи її пропаганди приховані в писемних джерелах.

Київський комітет цензури дозволив друкувати згаданий місяцеслов 1827 р., але текст, який побачив світ 1832 р. у лаврській типографії, містить коротку інформацію про Байбузьку ікону та її свято. 1834

р. текст надіслали на перегляд до Московського комітету цензури. В квітні 1836 р. цензор Філарет (Гумілевський) підготував листа з 15 зауваженнями[15, с. 11-13].

Синод розглядав цей суперечливий випадок 1836 р.[13]. Указ від 21 лютого 1722 р. стосувався лише вилучення чудотворних ікон з приватних осель до церков (особливо рішуче відкидалися образи, знайдені в лісі, полі, на березі річки)[5, с. 160; 16, с. 16], але Байбузьку ікону привезли до Лаври з місця ліворуч від царських врат у церковному іконостасі. У вимозі Київському митрополитові надати інформацію про новоявлену святиню висловлено сумнів у тому, що й інші розділи місяцеслова процензували достатньо уважно, щоб книгу можна було публікувати [17, с. 806]. Отже, невдоволення Синоду спалахнуло передусім від того, що книгу видали аж через п'ять років після схвального рішення цензора, а також від того, що до Синоду взагалі нічого не повідомили про новоявлену Байбузьку ікону.

На думку дослідника духовної цензури в Російській імперії О. Котовича, випадок з місяцесловом належав до низки інцидентів, спровокованих, аби довести неспроможність цензурного комітету Київської духовної академії виконувати свої обов'язки[18, с. 473]. В такому разі Лавра не була основним об'єктом претензій Синоду, хоча ікона й належала саме їй.

Митрополит Євгеній досить швидко підготував відповідь. Він пояснив, що численні віряни збиралися до Байбуз, аби замовити службу при Байбузькій іконі, а також приносили до неї різноманітні пожертви. Тому постала нагальна потреба запобігти поширенню забобонів і зробити натовпи богомольців більш організованими. Через це ікону перенесли до Лаври й наділили святковим днем. Також митрополит Євгеній згадав про ретельне дослідження чудес під його наглядом і про тяжку хворобу й смерть службовця Київської духовної консисторії, відповідального за пересилання матеріалів справи до Петербурга. За цим поясненням, справу знайшли серед інших паперів покійного службовця через тривалий час[13, л. 7 об. – 8 об.]. Тож з'являються підстави вважати, що йдеться про справу «Порепорту Черкаського Духовного правління сдосеніемотом, что люди из разных мест стекаются на поклонение кместной иконе Божией Матери, состоящей в иконостасе села Байбуз Успенской церкви».

Член Синоду Євгеній не був нещирим з цією установою. Втім, видається дивним, що ніхто не відстежував долю святині, котру намагались офіційно затвердити, на кожному етапі процедури. Ймовірно, в Лаврі були впевнені, що для Синоду не стане проблемою визнати новий об'єкт шанування в Києві, «Єрусалимі російської землі».

Відкрите розміщення Байбузької ікони в Успенському соборі та її щорічне прославлення Синод охарактеризував як передчасні, навіть небезпечні для загального благочестя, заходи [13, л. 13 об. – 21]. Відповідно, ідеалом для Синоду було всебічне докладне дослідження кожного повідомлення про чудо чи знамення при новоявленій святині.

Митрополитові Євгенію наказали припинити публікацію «Київського місяцеслова» і сховати Байбузький образ до ризниці Києво-Софійського кафедрального собору. В коштовному кіюті замість цього образу розмістили список з давно визнаної Чернігівської ікони Богородиці [7, арк. 29-30; 19; 20, арк. 52 а, 116]. «Київский місяцеслов» перевидали без статті про суперечливу святиню 1837 р., вже за часів митрополита Філарета [15, с. 14].

Пізніше інформацію про Байбузьку ікону наводили в численних книгах, які походять з різних московських видавництв. Прикметно, що її згадували як повноцінну й чинну частину сакрального простору Лаври [21, с. 773; 22, с. 40; 23, с. 614; 24, с. 7; 25, с. 675-676; 26, с. 263; 27, с. 284], часом з помилкою в даті прославлення (1852 р. замість 1832 р.) [28, с. 550]. Архієпископ Володимирський Сергій у праці «Русская литература об иконах Пресвятой Богородицы в XIX веке» вказав на згадану хронологічну похибку в книзі за редакцією С. Снеессорьової, додавши: «Но подобныхъ погрѣшностей трудно избѣжать, особенно въ большой книгѣ, что мы испытали и на самомъ себѣ» [29, с. 28], проте не вказав у переліку своїх недоліків те, що вважає Байбузьку ікону належною Лаврі. Відповідно, цей автор пішов услід за іншими, чийм джерелом був «Київський місяцеслов» 1832 р. (Л. Похилевич, описуючи церкву с. Байбузи, підкреслив що в пізніших за 1832 р. місяцесловах інформації про свято 26 грудня на честь Байбузької ікони не знайшов [9, с. 627]), і теж не врахував усіх подальших змін.

Список Байбузької ікони в Голосіївській пустині залишався на місці до 1917 р. Тоді Духовний собор дозволив клірикам і парафіянам новозбудованої в Байбузах церкви перенести святиню туди [7, арк. 34; 30, арк. 17 зв.]. З можливості зберігати в пустині список опального образу впливає, що її керівництво могло досить автономно вирішувати, як формувати коло святинь. Це дає змогу припустити, що й ініціатива в копіюванні Байбузької ікони походила саме від Голосіївської пустині. Причини, через які Духовний собор не наказав прибрати в таємне місце згаданий список, потребують окремого дослідження.

Отже, настоятель (Київський митрополит і член Синоду) та соборні старці Лаври поділяли народні вірування в чуда й були готові захищати ці переконання. Вони намагалися розв'язати всі проблеми в рамках чинного правового поля Російської імперії, що, втім не виключало спо-

дівань на поблажливе ставлення Синоду. Ситуацію з Байбузькою іконою можна інтерпретувати як спробу скоротити офіційну процедуру за рахунок послаблення контролю над тим, чи дотримано всіх правил.

Джерела і література

1. Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. К. : КПЛ, 1795. 140 с.
2. Максимович И. Паломник Киевский / И. Максимович. К. : Ф. Гликсберг, 1845. 146 с.
3. Шероцкий К. Киев. Путеводитель / К. Шероцкий. К. : Кульженко. 376 с.
4. Крашенинникова О. Синодальные реформы петровского времени и кризис традиционных представлений о святости (часть 2) / О. Крашенинникова // Духовное наследие и культура. 2016. № 1. С. 50-56.
5. Чистяков П. Дело о почитании Кипрской (Стромьинской) иконы Богоматери (1841–1842 гг.) / П. Чистяков // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. Серия «Культурология. Искусствоведение. Музеология». 2010. № 15 (58) / 10. С. 154-161.
6. Романова О. Очікування «чуда» як основа народної побожності (Київська митрополія, XVIII ст.) / О. Романова // Український історичний журнал. 2010. № 1. С. 84-131.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1759: По рапорту Черкасского Духовного правления с донесением о том, что люди из разных мест стекаются на поклонение к местной иконе Божией Матери, состоящей в иконостасе села Байбуз Успенской церкви, 1831–1917 pp., 40 арк.
8. Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (Фонди НКПКЗ), од. зб. КПЛ-А 287: Реестр о прибылых чрез 1833, 1834, 1835, 1836 и 1837 годы Киево-Печерской лавры в соборной Успенской и прочих церквях ризничных и других церковных вещах, 1838 р., 56 арк.
9. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. Собрал Л. Похилевич. К. : КПЛ, 1864. 765 с.
10. ЦДІАК України. Ф. 128, оп. 2 заг., спр. 110: Книга, данная Киево-Печерской лавры из Духовного Собора епископу соборному старцу Гимнасию для поручения кружечному с записчиком на записку подаваемых от богомольцев к чудотворному Успению Богоматери образу привесок, 1826–1835 pp., арк. 56–86 зв.
11. Икона Божией Матери Байбузская. URL: <https://azbyka.ru/days/ikona-bajbuzskaja>
12. Фонди НКПКЗ, од. зб. КПЛ-А 284: Реестр о прибылых чрез 1828, 1829, 1830, 1831 и 1832 годы Киево-Печерской лавры в соборной Успенской и прочих церквях ризничных и других церковных вещах, 1832 р., арк. 17 зв.
13. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 815, оп. 16, д. 1078: О Байбузской иконе Божией Матери, 1836 г., 26 л.
14. Киевский месяцеслов с присовокуплением разных статей к российской истории и Киевской иерархии относящихся. К. : КПЛ, 1832. [4], 503 с.
15. Полетаев Н. Труды митрополита киевского Евгения Болховитинова по истории русской церкви / Н. Полетаев. Казань : Тип. Императорского университета, 1889. 579 с.

16. Пулькин М. Иконопочитание в Олонецкой епархии (XIX – начале XX в.): закон и традиция / М. Пулькин // Вестник Российской христианской гуманитарной академии. 2010. Т. 11. Вып. 2. С. 7-20.

17. Требование сведений от Киевского митрополита о Байбузской иконе № 567 // Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Царствование государя императора Николая I. Т. 1: 1825 (декабря 12) – 1835 гг. Пгт. : Тип. 1-й труд. артели, 1915. С. 806-807.

18. Котович А. Духовная цензура в России (1799–1855 гг.) / А. Котович. СПб. : Родник, 1909.4, XVI, 608, XIII с.

19. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 друк., спр. 510: Дело о невыпуске в продажу книги, называемой Киевский месяцеслов, впредь до предписания Святейшего Синода..., 1835 р., 88 арк.

20. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1КДС, спр. 332: Докладный реестр входящим к суждению Киево-Печерской лавры в Духовный собор разным бумагам, 1836 р., 460 арк.

21. Богоматерь: полное иллюстрированное описание ее земной жизни и посвященных ее имени чудотворных икон / под. ред. Е. Поселянина. СПб. : Со-йкин, 1909. 800 с.

22. Календарь на високосный 1872 год / под ред. А. Гатцука. М. : Изд. Ред. Крестного Календаря, 1872. 387 с.

23. Настольный энциклопедический словарь / Ред. А. Гранат. Т. 1. М., 1900. С. 614.

24. Сведение о существующих в России лаврах и монастырях. М. : Унив. тип., 1850. 156 с.

25. Иконы Богородицы // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. Т. 26. Русские народные картинки / собрал и описал Д. Ровинский. Кн. 4. Примечания и дополнения. 1881. С. 675–676.

26. Сказания о земной жизни Пресвятой Богородицы с изложением учения церкви, преобразований и пророчеств, относящихся к ней и чудес ее на основании священного Писания, свидетельств св. Отцов и церковных преданий. 8-е изд., испр. и доп. М. : Типо-лит. И. Ефимова, 1904. 379 с.

27. Байбузская икона // Полный православный богословский энциклопедический словарь. М., 1913. Т. 1. С. 284.

28. Земная жизнь Пресвятой Богородицы / Сост. С. Снеессорева. Ярославль : Норд, 2006 (по изд. 1898 г.). 458 с.

29. Сергей (Спасский), архиепископ Владимирский. Русская литература об иконах Пресвятой Богородицы в XIX веке / Сергей (Спасский), архиепископ Владимирский. СПб. : Тип. А. Лопухина, 1900. 56 с.

30. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 заг., спр. 297: Главная опись церковному имуществу Голосеевской пустыни, 1877 р., арк. 17 зв.

Діптан Ірина Іванівна
*к.і.н., доцент кафедри історії України
Полтавського національного
педагогічного університету
імені В.Г. Короленка
(м. Полтава)*

МІСІЯ АДАЛЬБЕРТА 961-962 РОКІВ ДО КИЄВА В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ XIX-XX СТОЛІТЬ

Образ і діяння княгині Ольги – оповиті серпанком загадковості, ніби зіткані з легенд, припущень, імовірностей. Хоча літератури – наукової, белетристичної – не бракує, та незмінно контрверсійними залишається низка проблем, з-поміж яких проблема християнського вектору Русі – найдискусійніша. Метою нашої історіографічної розвідки є з'ясування її в доробку російських учених XIX-XX століть, а предметом – посольство княгині до німецького монарха Оттона I та «місія Адальберта» як відповідь на «поклик» Києва.

С.Соловйов заперечує 955 рік як дату поїздки та хрещення княгині, вказуючи на 957 рік [19, с. 149-150]. Про висланців Ольги до Оттона I історик не згадує.

Один із найавторитетніших знавців руського православ'я Є.Голубинський запропонував оригінальну версію розв'язання проблеми. Він уважав Ігоря «внутрішнім християнином», що став таким за посередництвом своєї дружини Ольги [1, с.70]. Вона, зважаючи на політико-релігійну ситуацію, тривалий час таємно сповідувала Христа. Хрестилася Ольга в Києві, коли склала регенство, в 961 році, «...после чего народ уже не имел права спрашивать с нее за поступки» [1, с.78].

Професор визнає справжність київського посольства до Оттона I в 959 році, проте зауважує: «Ольга прислала к королю вовсе не за тем, чтобы просить епископа и священников, а за чем-то другим, нам неизвестным...» [1, с.82]. Тобто, німецький король, як ревний поширювач християнства, з власної ініціативи спрямував місію до Києва («... чтобы перезвать её [Ольгу] от патриарха Константинопольского к своему папе Римскому») [1, с.83].

А. Карташов вважає, що в 957 році Ольга «... не домоглася... від гордих «порфірогенітів» того, чого шукала...» [3, с. 225]. Проте уче-

ний скептично ставиться і до направлення, задля християнізації Русі, посольства княгиною до Оттона I, позаяк «... вона знала, як низько поцінується при візантійському дворі вся помпа Західної імперії. Вона мріяла про прилучення не до компанії «узурпаторів», а до достоїнства єдино справжніх царів усього православ'я» [3, с. 226]. Але в оточенні княгині були охрещені варяги, і саме ці «люди західної орієнтації» вирішили в ході чергового руського комерційно-політичного посольства зреалізувати власний план: запросити до Києва місіонерів Оттона I, поставивши Ольгу перед доконаним фактом. Оскільки Ольга не запрошувала Адальберта до Києва, то й не сприяла його діям. Для княгині «план офіційного введення християнства після повернення з Константинополя...», – підсумовує А. Карташов, – закритися» [3, с. 226-229].

Аналізуючи церковно-політичну історію Київської Русі, Д.Присьолков припускає, що її охрещення могло статися ще за княгині Ольги. Підґрунтям для цього була хай не чисельна, зате моральна перевага християн над язичниками і, головнo, зосередження в руках перших важелів державного впливу [13, с.4]. Д.Присьолков говорить про дві поїздки княгині до Царгороду: 955 і 957 років.

Дослідник наголошує, що перемовини 955 року, окрім особистого хрещення, «...привели кь соглашенію, по котрому форма насаждения церковной ієрархії не посягала на политическую самостоятельность Кієвской державы...» [13, с.10]. Проте греки не дотримали слова і княгиня змушена була здійснити другий, знову невдалий, вояж до столиці Візантії і «обратилась кь Западу, вь расчеть тамь найти болѣе пріємлемые условия організації церкви» [13, с.12]. Позаяк «...неудача Ольги вь дѣлѣ создания русской независимой церкви біла неудачею... [христианской] партії», княгиня змушена була зрєктися влади на користь Святослава [13, с.14].

Не втрачають наукового значення столітньої давності праці В.Пархоменка. Змальовуючи образ і діяннн княгині Ольги в контексті християнізації Русі, автор пропонує своє розв'язання традиційно контрaверсійних проблем. Для нього авторитетними є свідчення сучасника подій – єпископа Адальберта.

Орієнтовно в 954/955 роках Ольга «...познакомилась сь христіанствомъ и... серьезно заинтересовалась новой религіей» [11, с.13]. В 957 році княгиня, в інтересах налагодження торгово-політичних узамин, здійснила поїздку в Царгород. Дослідник не заперечує ймовірного бажання Ольги прийняти хрещення в столиці Візантії, проте «...не імѣла успѣха... , вєсьма вѣроятно... потому, что неудачны были ея дипломатическіє переговоры сь императоромъ»; припускає, що «... домогалась вь Царгородѣ какихъ-то особыхъ привиллегий... для... Руси и ея княжес-

кой династії» [11, с.14]. Зазнавши поразки у Візантії, Ольга «... затѣваетъ новое підприєміє, въ результатѣ котораго... въ 959 г. отъ нея приходять послы къ могутственнѣйшему государю Западной Европы – Отгону I...» [11, с.16]. Княгиня сподівалася «... на Западѣ... добитися себе тѣхъ преимуществъ и связей, какихъ не нашла на Босфорѣ» [11, с.16].

Русь не прийняла церковну зверхність Риму: Адальберт «... опоздалъ со своей миссией [...] возобновленію сношеній Ольги съ Візантією могло поблагоприятствовать... въ 959 г... смна монарховъ на тронѣ... [11, с.17]. Ольга радісно сприйняла дружно ініціативу Романа II і здійснила 960 року другий вояж до Царгороду.

Наприкінці 961 року, вже перебуваючи в союзі з Візантією, Ольга «дочекалася» місіонерів Оттона I. Наштовхнувшись на ворожість киян, без Ольжиної підтримки, Адальберт із супроводом покинув Русь. Історик, розмірковуючи над перипетіями католицького єпископа, зазначає: його «... позвали просто сгоряча, не взвсивъ всего, подъ влияніемъ горечи отъ неудачной поездки въ Візантію» [11, с.20].

На думку Б. Грекова, саме візантійська орієнтація Русі мала практичне підґрунтя. Кінцево «...християнство на Русі, заимствованное от греков и в то же время не отмежеванное полностью от Запада, оказалось... не византийским и не римским, а русским» [2, с. 392].

Російський дослідник зовнішньої політики Давньої Русі В. Пашуто вважає «місію Адальберта» відповіддю на Ольжине звернення. Підґрунтя для останнього було закладено попередньою, понад 100 років, історією торгівельно-дипломатичних зносин. Чому ж місію Адальберта спіткала невдача? На думку вченого, «...Ольга сочла неприемлемим предложение организовать епископию, считая, что на Руси должно быть архиепископство, если вообще её посольство не преследовало цели оказать давление на Византию, а может быть, княгиня учитывала и сближение Польши с Германией...» [12, с. 120].

Дуже обережно щодо контактів Ольги з Отгоном I і папою римським висловлюється Б.А. Рибаків. Як і В.Т. Пашуто, він вважає ймовірним, «... что Ольга действительно думала об организации церкви на Руси и колебалась между двумя тогдашними христианскими центрами – Константинополем и Римом» [16, с. 371]. Першопослтовхом у спрямуванні руського посольства до німецького короля Б. Рибаків (суголосно В. Пашуто) називає несприйнятний для княгині вислід переговорів із візантійським імператором. Але це було «...притворное заигрывание с римской церковью» [16, с. 327].

М. Тихомиров вважає, що Ольжине «посольство к Отгону I могло явиться результатом разногласий русских князей с византийскими императорами» [20, с. 267].

Осібною є точка зору А. Сахарова. Полемізуючи зі своїми опонентами, вчений спростовує їхні тези про те, що княгині не вдалося домовитися в Константинополі стосовно запровадження на Русі церковної організації; що греки не виконали обіцяного; що це «...викликало роздратування руського двору і змусило Київ звернутися ... на Захід» [17, с. 289]. Натомість історик стверджує: «немає жодних доказів..., ніби Ольга зверталась до Візантії з проханням про організацію на Русі автокефальної церкви. Навпаки, літопис дає достатній матеріал для того, щоб склалася прямо протилежна думка. Тут мова йде не про хрещення країни, а про хрещення правительки і не на Русі, що мало б символічне значення як навернення народу у християнство (як це було за Володимира Святославича), а в чужій країні, що могло бути поцінованим європейським світом з погляду підвищення міжнародного престижу Русі» [17, с. 289]. Автор переконаний, що «... руське потроху феодалізоване суспільство в той час ще не було готовим прийняти з Візантії хрещення, церковну організацію... і Ольга з таким проханням ні до імператора, ані до «патріарха не зверталася...» [17, с. 291]. «Її хрещення – продовжує А. Сахаров, – було індивідуальним політичним актом...» [17, с. 291]; зауважує, що й Продовжувач Регіона, й Скилиця говорять лише про хрещення княгині. «Але якщо це так, – попередньо підсумовує дослідник, – то відразу ж втрачає свій сенс усталена теза про те, що ображена Русь звернулася з приводу заснування на Русі церковної організації до Заходу, результатом чого і стало посольство Ольги до Оттона I у 959 році. Не витримує критики й теза про вагання Русі в цьому питанні – Візантія чи Захід?...» [17, с. 291].

Тоді з якою ж метою спрямувала Ольга своє посольство до Оттона I, «... котрий був тоді лише німецьким королем і ... не користувався таким високим міжнародним авторитетом, як візантійський імператор?» [17, с. 300].

На гадку вченого посольство княгині Ольги 959 року необхідно розглядати в контексті тогочасної європейської дипломатії: «до Оттона I прибула звичайна місія «миру й дружби» для встановлення між державами нормальних мирних стосунків, які зазвичай складалися з регулярного обміну місіями, вільного пропускання торгівців [...]. Під час... переговорів з Оттоном I у німецького короля могла виникнути думка, про використання нагоди... для спроби впровадити свою церковну організацію на Русі» [17, с. 303]. Прохання було задоволене київською владою, проте «... це зовсім не означало, що Русь звернулася до Оттона I з приводу запровадження у своїх землях християнства німецько-римського зразка; руси допустили свободу місіонерської діяльності з боку Заходу так само, як вони зробили це на сто років раніше щодо Візантії [17, с. 303].

«Що ж спричинило крах церковної місії? А. Сахаров подає доволі розлогу відповідь на поставлене запитання. По-перше, «... Адальберт зазнав невдачі не зі своєї недбайливості» [17, с. 304], про що свідчить його наступне кар'єрне зростання. По-друге, «... навряд чи є підстави пов'язувати вигнання Адальберта з серйозними внутрішньо-політичними змінами в Києві...» [17, с. 304]. По-третє, і в цьому сутність проблеми, «згоду руської сторони прийняти у себе... «місійного єпископа» кінець-кінцем використав Оттон I для того, щоб перетворити його на повноправного представника церковної організації на Русі. Ось це й зустріло спротив, і не стільки, напевне, народу, скільки правлячої язичницько-християнської верхівки, що не бажала дати хоч якісь церковні чи політичні права представникові німецького короля. Тому версія про те, що Русь «вибирала» шлях між Візантією і Заходом,... що вона справляла на Візантію політичний тиск, що Ольга мстилася... за «дипломатичний карантин» у «Суду», а потім, коли вона хрестилася і Адальберт «спізнився», повернулася... до союзу з Візантією, видається нам необґрунтованою. Руське посольство на Захід мало на меті самостійні політичні здобутки, не пов'язані безпосередньо з відносинами Русі і Візантії» [17, с. 305].

На увагу заслуговують висновки російського візантієвіста Г. Литавріна, котрий скрупульозно аналізує як давньоруські й візантійські, так і латинські джерела щодо діянь княгині Ольги. З'ясовуючи причини і сутність звернення Ольги до Оттона I, Г. Литаврін звертається до цілей і наслідків поїздок княгині до Константинополя в 946 і 954 роках. На його переконання при охрещенні Ольги під час других відвідин Ромейської столиці у відповідь на її домагання («1. Надання почесного для Русі статусу руської церкви і 2. Згоди, на династичний шлюб між юними представниками династій двох країн...» [5, с. 359-360]) «... було постановлено основну умову – хрещення її сина Святослава, законного спадкоємця і можливого нареченого дочки імператора [...]. Вона і намагалася виконати цю вимогу, але всі її зусилля виявилися марними. До 959 р., усвідомлюючи, що в таких умовах нове звернення до імператора не обіцяє успіху, вона відправила послів до Оттона I» [5, с. 361-362].

На сторінках дослідження Б.Я. Рамма діяльність місіонерів Оттона I з'ясовується в історико-політико-релігійнознавчому контексті. Вказуючи, на суперечливі процеси релігійних трансформацій у східнослов'янському суспільстві середини X ст. («...последователей христианства было на Руси тогда уже немало [...], в целом Русь при держивалась еще старых... верований» [14, с. 30], автор наголошує на змаганнях двох центрів світового християнства за Київ: «... в Византии

и в Риме – с неослабным вниманием следили за сложными перипетиями социально-политического развития Руси...» [14, с. 32]. «Обращение в христианскую веру русских,- стверджуе Б. Рамм,- было для Оттона важным постольку, поскольку оно... могло облегчить окончательное покорение западных славян и распространение его политического влияния на Русь». Саме з такою місією і був спрямований в Київ Адальберт, «...как представитель Оттона I, а вместе с тем, очевидно, и римского папы Иоанна XII. Папское благословение и формальное назначение было необходимо, несмотря на фактическое верховенство Оттона I над папой» [14, с. 34].

На думку Б. Рамма, «полный провал, который постиг Адальберта, являлся... следствием тех намерений, которые он... и не очень скрывал [...]. Адальберт, возмнив себя «апостолом русским», стремился... насильственно навязать латинское христианство, не считаясь ни с чем» [14, с. 37].

У фундаментальному дослідженні О.М. Рапова цікаво подано як інваріантність розв'язання проблеми в релігієзнавчих та історичних студіях, так і власна версія. Учений виокремлює два завдання, котрі намагалася вирішити княгиня своїм посольством до німецького монарха. По-перше, запрошуючи латинських місіонерів, Ольга «...наглядно показувала візантійским василевсам, что на Ромейской державе свет клином не сошелся и что христианское духовенство, необходимое Руси для создания собственной церковной организации, можно получить и на Западе» [15, с. 183]. По-друге, Ольга могла взяти за взірєць релігійно-церковну політику Оттона I.

На переконання О. Рапова, «создание русской церковной организации, основанной на оттоновском принципе, привело-бы, во-первых, к резкому усилению киевской правительницы. Во-вторых, был бы установлен более жесткий и действенный контроль над областями, подвергнувшимися христианизации. И в-третьих, вся создаваемая церковная организация оказалась бы в полной зависимости от Ольги». [15, с. 183].

На думку дослідника, мали існувати взаємозобов'язання по лінії Ольга – Адальберт. «Епископу Адальберту и прибывшим с ним миссионерам, – пояснює вчений, – киевская правительница должна была выделить в держание определенную территорию... Однако в то же время им вменялось в обязанность проведение христианизации жителей подвластной земли, поддержание порядка на данной территории..., а в случае войны – выставление собственного войска для участия в военном предприятии сеньора, каковым... являлась для них княгиня Ольга» [15, с. 183].

Але чому ж «русы-язычники не позволили Адальберту и его людям обратить себя в христиан и заставили миссионеров бежать...»? [15, с. 183]. О. Рапов називає три чинники краху місії. По-перше, політичні й релігійні цілі контрагентів не збігалися. Звісно, і «Оттон I, ...и Адальберт... преследовали собственные корыстные цели, наверняка мечтали о подчинении христианского населения Киевского государства Папскому престолу, а через него и Священной Римской империи» [15, с. 181]. Усвідомлення цих імперських устремлінь Заходу, ймовірно, зумовило, відсіч Києва. До того ж, попереднє загострення відносин між київською княгинею і візантійським імператором мало аналогічне підґрунтя. «...Политика византийской империи по отношению к «варварским народам», принимавшим от нее христианство, – нагадує О. Рапов, – ...заключалась в стремлении подчинить «варваров» Ромейской державе, используя при этом христианскую идеологию и христианскую церковную организацию, созданную в «варварских странах» византийскими миссионерами» [15, с. 176]. По-друге, «христианство насаждалось в расширявшей свои пределы Германии самыми варварскими жесточайшими способами» [15, с. 184]. Звісно, насильницька християнізація-латинізація викликала опір русичів. По-третє, «...русская правительница не обеспечила миссию достаточным воинским контингентом, а потому и христианизация населения привычным для германского духовенства способом потерпела крах, более того, миссионеры понесли потери в людях» [15, с. 184]. Саме у відсутності дієвого великокнязівського військового сприяння проповідникам і полягає так званий руський «обман», про який повідомляє «Продовжувач Регіона».

Пречудовим фахівцем із історії європейської дипломатії Давньої Русі є О. Назаренко. В своїх численних історико-джерелознавчих студіях він розглядає її міжнародні контакти як цілісну систему, закликає не звужувати світогляд правителя IX-XI століть особистими мотивами чи минущими потребами, а, натомість убацати в його діях вияв послідовної політики влади [10, с.5].

У розвитку русько-німецьких узаємин домонгольського періоду вчений виокремлює два етапи: 1) середина IX – середина X ст. – домінація торгових і етнокультурних зв'язків; 2) середина X – середина XI ст. – у Русі та Німеччини з'являється взаємозацікавленність [10, с.14-15]. На другому етапі «...внешнеполитическая деятельность киевских князей, – стверджує дослідник, – протекает под знаком острой потребности ввести окрепшее Древнерусское государство в круг христианских держав, что было связано с включением Руси в существовавшие церковно-организационные структуры, будь то на Западе

или в Византии [...] И при Ольге, и при Ярополке Русь стояла перед возможностью официального крещения «от латин»» [10, с.15-16]. Историк уважає «... датой установления «дипломатический отношений» между киевским и немецким дворами... 959 г. (посольство княгини Ольги)...» [10, с.20].

Подаємо реконструкцію подій за О. Назаренком. Пізньої осені 957 року княгиня повертається з Константинополя, невдоволена результатами візиту; згодом доволі стримано приймає грецьких дипломатів. 9 листопада того ж року помирає Костянтин VII, відносини котрого з Оттоном I були вповні лояльними [10, с.69-70]. Вчений підкреслює, що «... германо-византийський конфлікт в першій половині 960 г. був несподіваним» [10, с.71]. Що ж його спровокувало?

Справа в тому, що новоявлений імператор Роман II звернувся з «дружніми листами» до сусідніх державців, які у відповідь засвідчили готовність підтвердити мирні угоди з Візантією. «Посольство Романа II...», – оповідає О.Назаренко, – прибуло во Франкфурт ... приблизительно на Різдво 959 г. или несколько позже. Зде́сь оно застало русских послов и узнало... о посвящении немецкого епископа для Руси» [10, с.71]. Історик наголошує, що бурхлива реакція Візантії на русько-німецьке порозуміння пречудово засвідчує релігійну умотивованість візиту Ольги на береги Босфору. І Роман II, і Оттон I добре розуміли, що «вопрос о крещении есть в первую голову вопрос о политической ориентации молодого государства и связан с... рядом... двусторонних обязательств, как это... иллюстрируют события 987-989 гг.» [10, с.71]. Як перед Ольгою, так і перед Оттоном I постала дилема: завершити переговори, чи, за поступливості греків, згорнути їх? Німецька карта могла бути важелем впливу на Візантію для Русі. Чого ж прагнув Оттон? Звісно, король усвідомлював, що союз із Києвом неминуче викличе конфлікт із Костянтином. А між тим Оттон I «... стремился в Рим. Признание его имперских чаяний греческими императорами были для него важнее от сближения с Русью. Поэтому, – продовжує роз'яснення дослідник, – не решая окончательно вопрос о епископе для Руси, он использует его в качестве козыря в своей византийской политике» [10, с.71].

В руслі означеної стратегії вчений трактує місію Ліутпранда – посла Оттона I до Романа II – 960 року. Сама ця таємна дипломатія, приховувана і від Ольги, від Адальберта, була причиною затримки відправлення вже рукопокладеного єпископа. Те, що останній улітку 961 року таки прибув до Києва, означало: посольство Ліутпранда зазнало невдачі (відмова греків визнати Оттона I імператором викликала в 60-ті роки війну між Німеччиною і Візантією) [10, с.72], [9, с.124].

Жорсткість Константинополя стосовно Франкфурта О.Назаренко пояснює врегулюванням русько-візантійських узамин: Ольжині «вои в помощь», у наданні яких відмовлялося, беруть участь в операціях Никифора Фоки супроти арабів на Криті в серпні 960 – березні 961 року; завоювання Святослава в цей час уможливлються доброзичливим нейтралітетом Візантії. «Ясним свідельством перемен в политическом курсе Константинополя по отношению к Руси, – підсумовує вчений, – служит и неудача мисии Адальберта» [10, с.72]. Вокняжіння в Києві Святослава, супроводжуване антихристиянськими ексцесами, ймовірно спричинила загибель когось із оточення Адальберта [9, с.128; 10, с.73].

У Франкфурті Адальберта не звинувачували у безрезультативності його експедиції. Понад те, «император [...] 18 октября в лето... 970-е с согласия папы возвел в архиепископский сан трирського монаха Адальберта, – повідомляє в своїй «Хроніці» Тітмар Мерзебурзький і додає, – священника известного и во всех [отношениях] испытанного, но ранее назначенного епископом Руси и изгнанного оттуда язычниками» [9, с.138].

О.Назаренко висловлює надцікаве припущення: «... назначение митрополитом именно Адальберта связано с планами продолжения миссии на Руси и германско-русского сближения на базе антивизантийского союза в 968 г.» [9, с.146].

Підіб'ємо попередні підсумки. Насамперед, констатуємо визнання факту «місії Адальберта» (виняток – М.Карамзін). Більшість російських істориків (В.Пархоменко, Д. Присьолков, М. Тихомиров, Б.Греков, Г.Литаврін, Б. Рибаків, О. Рапов, В. Пашуто, О. Назаренко) покладаються на автентичність і авторитетність німецьких латиномовних хронік (осібною є точка зору Б.Рамма). Зазначені вчені не тільки погоджуються з релігійно-політичним характером посольства Ольги, а й наголошують, що направлення його було спричинене невтішними результатами вояжу княгині до Константинополя, наполегливим бажанням ствердити на Русі автономну церковну організацію під патронатом Риму (не погоджуються з цим: А.Карташов – самовілля ініціативних людей «західної орієнтації, що перебували в київській делегації; А.Сахаров – Ольжине посольство до Оттона I – місія «дружби і миру», княгиня не випрошувала церковної організації ні в Римі, ні в Константинополі, позаяк Русь не готова була до навернення в нову віру). Невдачу Адальберта дослідники (окрім трьох останніх) пояснюють як затримкою місії, так і змінами політичної ситуації в Києві (йдеться не лише про реальне вокняжіння лідера язичницької партії Святослава, а й домінанту візантійського чинника в особі «толерант-

ного» Романа II). Вважаємо, що найфаховіше до розв'язання проблеми підійшов О. Назаренко, котрий розглядає її в геополітичному контексті (передусім, у розрізі як русько-візантійських, так і німецько-візантійських відносин), стверджує про можливість навернення Русі від «латин» у часи Ольги та Ярополка.

Джерела та література

1. Голубинский Е. История Русской Церкви. Том I. Периодъ первый, кіевскій или домонгольскій. Первая половина тома [Электронный ресурс] / Е. Голубинский. – М.: Университетская типография, 1901. – 958 с. Режим доступа: <http://www.odinblago.ru/golubinskiy/>
2. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М.: Госполитиздат, 1953. – 567 с.
3. Карташов А. З історії Руської церкви / А. Карташов // Хроніка 2000 : укр. культурологічний альманах. – К., 2007. – Вип. 67–68. – С. 221–271.
4. Леонід (Кавелін). Откуда родом была вѣликаѧ княгиня русская Ольга [Электронный ресурс] / о. Леонід (Кавелін) // Русская старина. – 1888. – № 7. – С. 215–224. – Режим доступа : <http://www.runivers.ru/bookreader/book199777/#page/30/mode/1up>
5. Литаврін Г. Дипломатія руської княгині Ольги / Г. Литаврін // Хроніка 2000 : укр. культурологічний альманах. – К., 2007. – Вип. 67–68. – С. 311–378.
6. Малишевський І. Походження руської княгині Ольги Святої / І. Малишевський // Хроніка 2000 : укр. культурологічний альманах. – К., 2007. – Вип. 67–68. – С. 151–203.
7. Назаренко А. В. Ещё раз о дате поездки княгини Ольги в Константинополь : источниковедческие заметки [Электронный ресурс] / А. В. Назаренко // Древнейшие государства Восточной Европы : материалы и исследования. – М., 1992–1993. – С. 154–168. – Режим доступа: http://liberea.gerodot.ru/a_quest/nazarenko.htm
8. Назаренко А. В. Когда же княгиня Ольга ездила в Константинополь? / А. В. Назаренко // Византийский временник. – М., 1989. – Т. 50. – С. 66–83.
9. Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков : тексты, перевод, комментарий / А. В. Назаренко. – М.; СПб.: Наука, 1991. – 239 с.
10. Назаренко А. В. Русь и Германия в IX–X вв. [Электронный ресурс] / А. В. Назаренко // Древнейшие государства Восточной Европы : материалы и исследования. – М., 1994. – С. 1–138. – Режим доступа : http://liberea.gerodot.ru/a_quest/nazarenko.htm
11. Пархоменко В. А. Древнерусская княгиня святая равноапостольная Ольга. Вопрос о крещении её [Электронный ресурс] / В. А. Пархоменко. – Киев : Типографія С. В. Кульженко, 1911. – 26 с. – Режим доступа : <http://pskoviana.ru/images/files/parhomenko/index.html>
12. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Наука, 1968. – 472 с.
13. Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. / М. Д. Приселков. – СПб.: Типографія М. М. Стасюлевича, 1913. – 414 с.

14. Рамм Б.Я. Папство и Русь в X–XV веках [Электронный ресурс] / Б. Я. Рамм. – М.; Л., 1959. – 282 с. – Режим доступа: http://www.krotov.info/libr_min/17_g/am/m_0.htm
15. Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства / О. М. Рапов. – М. : Высш. шк., 1988. – 416 с.
16. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.: Киевская Русь и исторические судьбы восточных славян. К 1500-летию Киева / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1982. – 589 с.
17. Сахаров А. Дипломатия княгини Ольги / А. Сахаров // Хроніка 2000: укр. культурологічний альманах. – К., 2007. – Вип. 67–68. – С. 271–311.
18. Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси: Зарождение древнерусской дипломатии / А. Н. Сахаров. – М. : Педагогика, 1987. – 128 с.
19. Соловьев С.М. Сочинения : в 18 кн. Кн. 1. Т. 1–2 / С. М. Соловьев ; отв. ред.: И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев ; вступ. ст.: Н.Д.Ковальченко, С.С.Дмитриев. – М. : Мысль, 1988. – 797 с.
20. Тихомиров М. Н. Древняя Русь / М. Н. Тихомиров ; предисл. М. Т. Белявского. – М. : Наука, 1975. – 429 с.

УДК 271.2(477.53)

Гура Олексій Анатолійович

*к.і.н., доцент кафедри історії України
Полтавського національного
педагогічного університету
імені В.Г. Короленка
(м. Полтава)*

Гура Марія Вікторівна

*бібліотекар I категорії
відділу науково-методичної та
культурно-просвітницької роботи
бібліотеки М.А. Жовтобрюха
(м. Полтава)*

ПРАВОСЛАВНІ ХРАМИ ПОЛТАВЩИНИ: ТАЄМНИЦІ І ЛЕГЕНДИ

У статті проаналізовано причини появи таємниць та легенд навколо історії православних храмів Полтавщини, подано маловідомі факти функціонування церков.

Ключові слова: *православний храм, культові споруди, культова архітектура, релігійна громада, державний апарат, атеїзм, таємниці, легенди, Полтавщина, Гоголь.*

Серед людських поколінь, серед текучих віків височать незрушно, оклецавши себе символами-оздобами, кам'яними химерами, вкарбувавши в собі пристрасті епох. І коли ті, далекі, прийдучі, виринувши з глибин всесвіту, наблизяться колись до нашої планети, перше, що їх здивує, безсумнівно, будуть... собори! І вони: інозоряні, теж стануть дошукуватись тайни пропорцій, ідеального суголосся думки й матеріалу, шукатимуть ніким досі не розгадані формули вічної краси!

Олесь Гончар

Становлення та розвиток православного зодчества України пройшов низку етапів. Упродовж багатомісячної історії православна архітектура неодноразово зазнавала нищення. Період феодальної роздробленості Русі, монголо-татарська навала, Руїна – суттєво вплинули на розвиток храмового будівництва в Україні. Справжні випробування чекали на православні храми після встановлення більшовицького режиму. Їхня доля безпосередньо залежала від партійних інтересів, політичних амбіцій партійного та державного апарату. Для виконання владних завдань активно використовувався репресивно-каральний апарат. Православні клірики, вірні повною мірою відчували це на собі [1, с. 514]. Різноманітні заборони, переслідування віруючих, арешти священнослужителів та прихожан, закриття храмів, перетворення культових споруд на зерносховища, склади, майстерні, клубна музеї атеїзму – наклали свій відбиток на історію православних храмів. Цілком логічно, що історія низки храмів має «білі плями» або ж обросла таємницями, легендами та переказами.

Історія окремо взятого храму своєрідна, неповторна і унікальна. Зважаючи на обсяг статті, ми вирішили зупинитися на найменш відомих та цікавих моментах з історії православних храмів Полтавщини.

Так, упродовж 1833–1837 рр. у Глобиному був збудований кам'яний Архангело-Михайлівський храм. Його заклали на честь померлого чоловіка Анастасії Андріївни Руденко. Храм розташовувався у центрі поселення на найвищому місці. Головна цінність цієї пам'ятки архітектури – поєднання архітектором П. Менгелесомримського стилю-базиліки з елементами російського і українського зодчества. Храм мав поховальні камери та три входи. При ньому діяла бібліотека, жіноча церковно-приходська школа та церковна лавка. Відкрив та освятив церкву полтавський єпископ Гедеон у вересні 1837 р..

Зруйновано храм у 1933 р. за «порадою» голови ВУЦВК Григорія Івановича Петровського. Після одного з візитів до Глобиного, Г. Петровський урочисто виступив перед церквою із закликом використати цеглу храму на адміністративні та культурно-освітні приміщення.

Упродовж кількох місяців будівля була знесена, а через деякий час вирубаний церковний сад. Для укріплення греблі через р. Сухий Омельничок використали ґрунт, на якому стояв храм. Така ж доля спіткала і поховальні камери родинної усипальниці Л.П. Руденка та А.А. Руденко[2].

Історія іншої пам'ятки – Христоріздвяного цегляного храму у селі Вергуни Хорольського району, тісно пов'язана з повстанням селян. 5 січня 1799 р. у с. Турбаях Градизького повіту Катеринославського намісництва (тепер Глобинський район Полтавської області) відбувся антифеодальний селянський виступ. Саме під час повстання загинули поміщики Іван, Степан та Марія Базилевські – представники старшинського роду Базилевських. Виступ турбайвських селян знайшов широке відображення у пісенній народній творчості, художній літературі та легендах. У народній пісні співається:

Од Турбаїв до Вергунів покопані шанці –

Як побили Базилевців у п'ятницю вранці.

Ой, на горі вогонь горить, а в долині димно, –

Як побили Базилевців – усім панам дивно.

Після трагічних турбайвських подій у селі Вергуни (яке також належало Базилевським) було закладено храм у стилі російського ампіру, який мав слугувати усипальницею Базилевських. Будівництво храму тривало упродовж 1801–1807 рр. Церква у плані постала кругла, із двома баштами-дзвіницями та сімома входами. Висота храму складала близько 28 м. У композиційно-плановому вирішенні споруди було використано схему храму-ротонди. Після затвердження ескізного проекту та кошторису фінансування храму взяли на себе поміщики (зокрема, особисто, Базилевські). Проте під час будівництва виявилось, що коштів на завершення робіт не вистачає. Представникам релігійної громади, які хотіли допомогти своїми фінансами, було запропоновано можливість увічнити своє зображення серед святих, янголів чи пророків. Діяв принцип – більше пожертвувань – більший чин. Кожному меценату гарантувався оригінал портрета, зображення з якого переносилося на стіну храму. На початку 1980-х рр. у селі ще зберігалися кілька портретних зображень, виконаних на картоні олійними фарбами, що свого часу були використані як ескізи майбутніх розписів церкви.

У різний час при церкві діяли світська та жіноча церковнопарафіальна школи, земське училище та церковна бібліотека. Починаючи з 1936 р. приміщення храму використовувалося як склад для місцевого колгоспу. Після 1945 р. споруду використовували як зерносховище, а усипальню – для зберігання насінневого фонду картоплі[3]. Зараз храм перебуває в аварійному стані і не функціонує.

Наступна наша пам'ятка – Миколаївська церква на околиці смт Диканька, яку було засновано удругій половині XVII ст. За універсалом гетьмана Івана Самойловича від 1687 р. село та навколишні ліси належали генеральному судді Війська Запорізького Василю Кочубею. Саме за його ініціативи та з благословення Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича розпочалося будівництво храму. Назву церкви пояснює дивовижна легенда. Нібито, одного разу в лісі на південно-західній околиці Диканьки, відразу після грози, з'явилася ікона Миколи Чудотворця. Люди побачили ікону й перенесли її до сільської церкви. Через деякий час після грози, абсолютно не зрозумілим чином, ікона знову опинилася у лісі.

Саме тоді було прийнято рішення побудувати на тому місці церкву, а в ній розмістити ікону. Припускають, що саме завдяки цій іконі з'явився на світ відомий письменник Микола Васильович Гоголь. Варто зазначити, що його мати Марія Іванівна Гоголь-Яновська за 30 верст з Василівки (нині с. Гоголеве) ходила в церкву до цієї ікони, годинами молилася біля неї, щоб зняти прокляття зі своєї сім'ї (перші дві її дитини народилися мертвими). На честь цієї церкви та її Чудотворної ікони вона назвала новонародженого сина Миколою[4].

Сучасного вигляду церква набула в період 1794–1797 рр.. Її проект, у стилі класицизму, виконав відомий зодчий тієї епохи М. Львов. Він одним із перших звернувся до ротондальної форми, що саме набувала поширення у культовій архітектурі. При будівництві храму М. Львов вперше застосував систему подвійного купола. Цей прийом пізніше використав архітектор А. Вороніхін при будівництві знаменитого Казанського собору у Санкт-Петербурзі. У міжкупольному просторі на третьому поверсі Миколаївської церкви знаходяться хори. На внутрішній поверхні великого зовнішнього купола були виконані розписи на біблійські теми, серед яких виділялися голубе небо й ангели. Коли церковний хор співав під час служби, то здавалося, що його мелодійні звуки лунали прямо з небес. Чарівні звуки пісень, що линули високо над головою, підсилювалися чудовою акустикою храму.

Іншою таємницею храму є знамениті «повітряні печі», розміщені між першим та другим поверхами. Вони не тільки обігрівали, а й провітрювали приміщення, зберігаючи постійну температуру і вологість[5].

Після встановлення радянської влади в Україні храм кілька разів було пограбовано. У приміщенні церкви діяв музей атеїзму, який до 1972 р. функціонував на громадських засадах, а згодом, до 1989 р., як відділ Диканського історико-краєзнавчого музею. Багато цінних церковних речей було втрачено [6]. Ікона Миколи Чудотворця, ймовірно

всього оригінал, зберігається в Полтавському художньому музеї (галерея мистецтв) імені Миколи Ярошенка.

Не менш таємничою є історія іншого храму Диканьки – Троїцького. Храм збудовано у 1780 р. на місці дерев'яної Хрестовоздвиженської церкви, щозапочаткувало зведення у Диканьці кам'яних культових споруд.

Троїцька церква збудована в стилі пізнього бароко. У плані вона має вигляд хреста з округлими формами. Її кути оформлені пілястрами та прямокутними колонами, стіни з великою кількістю ліпних прикрас завершувалися високими карнизами.

До Троїцької церкви ходили переважно козаки та багаті міщани, що жили неподалік у центрі села. Найбільше прихожан збиралося тут у день Святої Трійці. Полюбляв бувати в церкві Микола Гоголь. Пізніше у знаменитій повісті «Ніч перед Різдом» письменник згадував Троїцький храм: «...Кузнецбылбогобоязливыйчеловек и писал часто образа святых, и теперьещеможно найти в Т... церквеегоЕвангелиста Луку. Но торжеством егоискусствабыла одна картина, намалеванная на стене церковной в правом притворе, в которойизобразил он святого Петра в день Страшного суда, с ключами в руках, изгонявшегоизада злого духа...» [7]. Далі М. Гоголь говорить про Вакулу: «...он выдержалцерковноепокаяние и выкрасил даром весь левыйкрылос зеленою краскою с краснымцветами. Это, однако ж, не все: на стене сбоку, каквондешь в церковь, намалевал Вакула черта в аду, такого гадкого, что все плевали, когда проходили мимо; а бабы, кактолькорасплакивалось у них на руках дитя подносилиего к картине и говорили: «Он бачь, яка каканамалевана!» – и дитя, удерживаяслезенки, косилось на картину и жалось к груди своей матери» [8].

Упродовж 1930-х рр. храм було майже зруйновано. В одній із його частин розміщувалося зерносховище. Після Другої світової війни приміщення використовувалося райспоживспількою.

Для реставрації споруди у Диканці вирішальне значення мало відновлення гоголівських місць в Україні (до 175-річного ювілею письменника, що припадав на 1984 рік). Було відновлено родовий маєток класика, у с. Гоголеве Шишацького району, відкрито музей-заповідник. У травні 1993 р. було відроджено Свято-Троїцький храм[9].

Православні храми Полтавщини і донині зберігають свою велич, історичних дух та неповторний християнський колорит. Вони, немовби мовчазні вартові, спостерігають за нами, нагадуючи про героїчне минуле і вимагаючи не робити помилок у майбутньому. Історія культового будівництва на Полтавщині вимагає системних і більш глибоких розвідок.

Джерела та література

1. Історія релігії в Україні [Текст] : навч. посібник для вищих навч. закл. / А. М. Колодний [та ін] ; ред. А. М. Колодний, П. Л. Яроцький ; НАН України, Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди. Від-ня релігієзнавства. - К. : Знання, 1999. - 736 с.
2. Архангело-Михайлівська церква (Глобине)[Електронний ресурс] – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Христоріздвяна_церква_\(Вергуни\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Христоріздвяна_церква_(Вергуни)) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Диканька>[Електронний ресурс] – Режим доступу:<https://tourist.pl.ua/2016/06/dykanka/>
3. Миколаївськацерква[Електронний ресурс] – Режим доступу:<http://dykanka.at.ua/index/0-19>
4. Миколаївська церква (Диканька) [Електронний ресурс] – Режим доступу:<https://uk.wikipedia.org/wiki/%>
5. Гоголь НиколайНочь перед рождеством[Електронний ресурс] – Режим доступу:http://tulibrary.ru/gogol/noch_pered_rozhdestvom/2
6. Вечера на хуторєблиз Диканьки, часть 2 (Николай Гоголь)[Електронний ресурс] – Режим доступу:<http://www.klassika.ru/read.html?proza/gogol/vechera2.txt&page=9>
7. Троїцька церква. По благословінню Владики Филипа. Діючий пам'ятник нашої історії смт Диканька.[Електронний ресурс] – Режим доступу:http://sergklymenko.narod.ru/Other_World/Photo/Ukraine.PivnichShid/TrinityChurch.htm

УДК 321:2(477)«199/20»

Дудка Лариса Олексіївна
*к.і.н., доцент кафедри
політології та права
Ніжинського державного
університету
імені Миколи Гоголя
(м. Ніжин)*

ГРОМАДСЬКІ РАДИ В КОНТЕКСТІ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

На основі аналізу нормативно-правової бази, що забезпечує правову основу регулювання державно-церковних відносин в сучасній Україні та з урахуванням сучасних наукових теорій істориків, релігієзнавців, політологів зроблено аналіз особливостей та характерних рис процесу становлення церкви як дієвого та повноправного інституту громадянського суспільства через систему утворення та діяльності громадських рад.

Авторка стверджує, що стан та рівень забезпечення права громадян на свободу совісті, характер державно-церковних відносин значною мірою залежать від позиції державної влади, наявності в неї чіткої і зрозумілої політики щодо релігії та релігійних організацій. У статті наголошується, що створення необхідних політико-правових умов для утворення та діяльності консультативно-дорадчих органів є вкрай важливим для конструктивного діалогу та консолідації українського суспільства.

Ключові слова: церква, держава, консультативно-дорадчі органи, громадські ради, громадянське суспільство, державно-церковні відносини.

Серед численних факторів суспільного життя, які відбиваються на політиці й суспільстві в цілому є релігія. Упродовж багатьох століть, а особливо сьогодні, релігійні доктрини та релігійні інститути безпосередньо й опосередковано впливали й впливають на суспільно-політичні процеси будь-якої країни. Україна не є виключенням, а враховуючи специфіку сучасної церковно-релігійної ситуації та складнощі у забезпеченні політичної стабільності та суспільної злагоди між усіма її громадянами цей процес у нашій країні має свої особливості та неоднозначні наслідки.

Актуальність дослідження взаємодії держави й церкви підтверджується як світовим досвідом, так і сучасними внутрішньодержавними подіями, які переконливо свідчать, що в ескаляції політичних та міжетнічних конфліктів нерідко виступає релігійний чинник [6, 16].

Питання державно-церковних відносин, реалізація принципу свободи совісті в Україні періоду незалежності, взаємовплив релігійних інституцій і держави проаналізовано в роботах В. Бондаренка, А. Колонного, В. Любчика, П. Панченко, В. Рибалка, М. Бабія, В. Єленсько-го, Л. Филипович та ін. Водночас, варто констатувати, що сам механізм такої взаємодії, його сучасні моделі та нові формати є наразі недостатньо вивченими і потребують додаткових досліджень та узагальнень.

Метою даного дослідження є аналіз процесу утворення, основних засад діяльності, ролі та значення громадських рад як консультативно-дорадчих органів у контексті сучасної моделі державно-церковних та міжконфесійних відносин. Оскільки умови та можливості реалізації такого формату державно-церковних відносин залежать від державної політики в релігійно-церковній сфері, то це вимагає детального аналізу основних заходів держави щодо розробки та реалізації законодавчих ініціатив, спрямованих на забезпечення свободи совість, налагодження повноцінного та ефективного державно-церковного діалогу та перетворення церкви на справжній інститут громадянського суспільства.

Подолання ідеологічних бар'єрів, колишніх упереджених методологічних підходів, доступ до раніше заборонених джерел інформації нині дають змогу справді на науковому рівні досліджувати релігійні процеси в Україні. У наукових працях політологічного, соціологічного та історичного спрямування знайшли своє відображення теоретичні аспекти взаємовідносин між державою та церковними інституціями, у той час як представників державних структур більше цікавлять практичні питання, пов'язані з пошуком ефективних форм і методів управління ними. Вивчення державно-церковних відносин в Україні періоду незалежності було проведено на основі аналізу нормативно-правової бази, що забезпечує правову основу регулювання цих відносин з урахуванням сучасних наукових досягнень.

Цілком зрозумілим є те, що релігійні об'єднання не можуть існувати поза суспільством, вони не можуть бути нейтральними відносно того, що в ньому відбувається. Витиснуті з політичного життя за радянських часів релігійно-церковні організації вийшли на авансцену політичного життя. До основних причин, що призвели до зростання рівня релігійності населення та відчутної активізації діяльності церковних конфесій, релігійних організацій у соціально-політичному, державно-політичному та соціально-культурному житті країни варто віднести: процеси лібералізації та демократизації суспільно-політичного життя в умовах перебудовчих реформ другої половини 1980-х років; вакуум у масовій свідомості, що виник після краху тоталітарної ідеології; глибоко вкорінені релігійно-культурні традиції, особливо в західноукраїнських областях, які продовжували існувати, незважаючи на перманентний тиск державно-партійних структур впродовж всього радянського минулого; активна презентативна діяльність церков та релігійних організацій в напрямку поглиблення державно-конфесійного співробітництва та апробації привабливих суспільно значимих соціальних проектів та програм.

Відновлення Україною державного суверенітету започаткувало нову віху в історії соціального служіння діючих на її теренах конфесій. Церкви та релігійні організації отримали можливість стати не уявними, не декларованими, а реальними дієвими суб'єктами суспільного життя.

Згідно сучасної української моделі державно-церковних відносин, держава і церква визначаються як рівноправні суб'єкти державно-церковних відносин, кожен з яких діє у сфері своєї компетенції, взаємно підтримуючи один одного. При цьому релігійні організації діють у правовому полі держави, держава не втручається в справи церкви, забезпечуючи свободу релігії, свободу церкви, сприятливі умови її діяльності. Отже, конституційне закріплення принципу відокремлення

церкви від держави не відкидає як їхньої взаємної відповідальності, так і можливості співпраці у сфері соціального захисту, охорони здоров'я, культури, науки, мистецтва тощо. Завдячуючи таким підходам, процес релігійного відродження у незалежній Україні набув незворотнього характеру і виявився у зростанні релігійності населення, чисельності релігійних організацій, розширенні спектру конфесійного розмаїття [11, с. 7].

Як зазначено в проекті Концепції державно-конфесійних відносин в Україні, відокремлення церкви від держави жодним чином не означає відокремлення церкви від суспільства, заборону її участі в суспільному житті. Навпаки, в документі наголошується на тому, що сепаратійний принцип взаємин держави і релігійних організацій звільняє церкви й деномінації від одержавлення, тотального контролю над їхнім внутрішнім життям, внутрішніми приписами та релігійною практикою, закладаючи підґрунтя для розвитку партнерських взаємин між державою та релігійними інституціями [13, с. 59].

Слід підкреслити, що церква як соціальний інститут, володіючи певним досвідом суспільної діяльності та високим рівнем довіри до неї громадян нашої держави порівняно з іншими суспільними інституціями має значний потенціал і досвід позитивного впливу на українське суспільство. На підтвердження даної думки слугують дані соціологічного опитування громадської думки «Омнібус» щодо рівня довіри населення соціальним інститутам, що було здійснено в грудні 2016 року Київським міжнародним інститутом соціології. За результатами опитування найбільшою довірою серед українців користуються церква, волонтери та Збройні Сили України. Порівняно з 2015 роком рівень довіри до церкви майже не змінився, вона продовжує утримувати позиції лідера довіри українців – це 56,7 % населення нашої країни [4]. Не викликає сумніву, що саме активність релігійних організацій на ниві соціального служіння обумовлює високий рейтинг довіри до них у суспільстві, а також закладає підґрунтя для формування партнерської моделі державно-конфесійних відносин.

Суспільно корисна діяльність конфесій характеризується багатовекторністю, наявністю суспільно значимих проєктів, пошуком нових форм ведення роботи. Активно долучаються церкви до процесу формування громадянської культури населення, здійснення благодійницької діяльності, розгортання волонтерського руху, налагодження міжнародних зв'язків, що дозволяє реалізувати значну кількість спільних соціальних ініціатив, здійснення наукової і просвітницької роботи тощо.

Незважаючи на різнобічність і масштабність суспільної активності церков та конфесій, є підстави вважати, що соціальний потенціал

останніх використовується не на повну потужність. Серед основних причин такого стану варто виділити живучість радянських ідеологем у масовій свідомості та наслідки багаторічної практики побудови безрелігійного суспільства, відносно повільна адаптація релігійних конфесій до нових суспільних реалій, конфліктність та політизація міжконфесійних та міжцерковних взаємин [15].

Задля подолання цих труднощів та для більш повного використання церквою свого досвіду та потенціалу у реалізації функцій соціального служіння їй потрібна допомога держави у забезпеченні необхідними умовами та ресурсами. Це повинно проявитися перш за все через створення нормативно-правової бази та формування дієвого механізму співпраці, що забезпечили б відповідні умови для діяльності церкви як дієвого та повноправного інституту громадянського суспільства.

Виконуючи такі функції, церква зможе розв'язувати важливі для всього соціуму проблеми, привертати до них увагу держави, коли треба – змушувати її корегувати свою політику в потрібному для суспільства напрямі. Вона буде здатна забезпечувати зворотний зв'язок між державою і суспільством, пропонуватиме свої програми вирішення суспільних питань та активно долучатиметься до їх практичної реалізації [2, с. 108].

З метою налагодження постійного дієвого міжконфесійного діалогу у грудні 1996 р. за сприяння Державного комітету України в справах релігії була створена Всеукраїнська рада Церков і релігійних організацій (далі – ВРЦіРО) як представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган [1].

Мета ВРЦіРО – об'єднання зусиль Церков і релігійних організацій з духовного відродження України, координації міжцерковного діалогу як в Україні, так і за її межами, участі в розробці проектів нормативних актів з питань державно-конфесійних відносин, здійснення комплексних заходів добродійного характеру. Рада функціонує на засадах рівності та рівноправ'я, поваги до внутрішніх настанов і традицій усіх діючих в рамках Конституції України релігійних організацій і є незалежною від органів державної влади України, політичних партій, інших громадських формувань та їх керівних органів.

На сьогодні Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій є найбільшою і найавторитетнішою громадською інституцією в Україні. Вона бере активну участь у громадському житті країни, реагуючи на суспільні виклики публічними заявами, миротворчими та іншими заходами. Особливу увагу Рада Церков звертає на необхідність утвердження в суспільстві справедливості, забезпечення свободи віросповідання та інших фундаментальних прав людини, захисту суспільної

моралі, боротьби з корупцією, належного соціального захисту вразливих і малозабезпечених верств населення тощо.

Окрім Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій на національному рівні функціонують і інші консультативно-дорадчі органи, такі як Нарада представників християнських церков України, Рада Євангельських Протестантських Церков України, Всеукраїнська Рада Християнських Церков, Раду представників Духовних управлінь і центрів мусульман України які також займають досить активну позицію в сфері державно-церковних відносин [5].

Для поглиблення як державно-конфесійного так і міжконфесійного діалогу, опрацювання конкретних механізмів співпраці між державою і церквою в різних сферах важливою є співпраця Церков і релігійних організацій у форматі консультативно-дорадчих органів при міністерствах та відомствах – громадських рад.

Підставою для створення та діяльності Громадських рад при різних міністерства та відомствах є положення нормативно-правових актів України, спрямованих на створення сприятливих умов для всебічної реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами, забезпечення відкритості діяльності органів виконавчої влади, утвердження в Україні народовладдя і громадянського суспільства [3, с. 4-7].

Сьогодні доволі активно свою роботу проводить Громадська рада при Міністерстві освіти і науки України з питань співпраці з Всеукраїнською радою Церков та релігійних організацій. У центрі уваги Громадської ради – питання сприяння запровадженню викладання предметів духовно-морального спрямування, опрацювання державного стандарту з богослов'я та інше. Результатом послідовних і багаторічних зусиль Громадської ради стало ухвалення 2 липня 2015 р. Президентом України Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів», надавши таким чином релігійним організаціям право виступати суб'єктами заснування загальноосвітніх навчальних закладів різного рівня. Говорячи про надання релігійним організаціям вказаного права важливим є не лише урівнення їх у цьому відношенні з іншими суб'єктами права і подолання їх штучної дискримінації, але і введення їх у число суб'єктів – учасників навчально-виховного процесу [14].

29 квітня 2009 р. відбулося установче засідання Ради у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, яка була утворена з метою налагодження тісної співпраці Міністерства з українськими Церквами і релігійними організаціями для задоволення релігійних потреб військовослужбовців та духовного, морально-естетич-

ного, військово-патріотичного виховання особового складу Збройних Сил України [10]. Варто зазначити, що цій події роком раніше передувало підписання 10 листопада 2008 року Меморандуму про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України [8]. Підписали документ, з одного боку, Міністерство оборони України, а з іншого – представники семи релігійних інституцій. Оборонне відомство країни у такий спосіб планувало здійснити практичні заходи, спрямовані на поетапне впровадження у Збройних Силах України ефективної системи душпастирської опіки та створення інституту військового духовенства (капеланства). Водночас необхідно зазначити, що законодавством України на той час це питання ще не було врегульовано і тому подібні дії були незаконними.

Проте, результатом роботи Ради у справах душпастирської опіки при оборонному відомстві стало розроблення Концепції душпастирської опіки у Збройних Силах України, яка була затверджена наказом Міністром оборони України 22 квітня 2011 р. [7]. Враховуючи зовнішню агресію Російської Федерації та необхідність захисту територіальної цілісності України, великим досягненням на шляху законодавчого унормування даного питання стало підписання 27 січня 2015 р. Положення про службу військового духовенства (капеланства) у Збройних Силах України [12].

Стратегічні рішення про формалізацію партнерства з профільними органами державної влади у вирішенні актуальних суспільних проблем ухвалили члени ВРЦіРО на своєму засіданні 16 грудня 2008 року. Це – підписання двосторонньої Угоди про співпрацю між Міністерством охорони здоров'я України та ВРЦіРО. Документ визначив ініціативи МОЗ щодо взаємодії з релігійними конфесіями у сферах захисту життя (звуження практики абортів), морально-етичної просвітницької діяльності серед медичних працівників, студентів медичних навчальних закладів та молоді, протидії епідеміям ВІЛ/СНІД та туберкульозу в Україні, запровадження медичного капеланства у вигляді хоспісів тощо [15].

Подальша співпраця мала наслідком утворення 4 червня 2009 року при Міністерстві охорони здоров'я України Громадської ради з питань співпраці з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій [9]. На робочих засідання представники конфесій та медичної спільноти розглядають питання пропаганди здорового способу життя, шляхи вдосконалення процесу вакцинації в Україні, обговорили проект «Етичного кодексу лікаря» тощо. Особливі зусилля докладають церкви і деномінації на ниві боротьби з ВІЛ/СНІДом. Координацію їхньої діяльності фактично здійснює Всеукраїнська рада Церков і релігійних

організацій. Саме ВРЦіРО виступила засновником міжконфесійного діалогу у сфері подолання епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні шляхом прийняття та впровадження “Концепції участі Церков та релігійних організацій України у протидії епідемії ВІЛ/СНІДу” і “Стратегії участі Церков та релігійних організацій України у протидії епідемії ВІЛ/СНІДу”, що є унікальним досвідом.

Будь-яка співпраця може бути успішною лише за умови порозуміння сторін, що можливо забезпечити шляхом застосування діалогових форм управління. Роль та значення громадських рад як консультативно-дорадчих органів при органах влади переоцінити вкрай важко. Адже, через них як через форпости громадськості релігійні організації та віруючі мають можливість оперативно і конструктивно вирішувати нагальні питання церковно-релігійного життя. Важливо, що діяльність зазначених Громадських рад призводить до цілком конкретних управлінських рішень у сфері компетенції відповідних міністерств і відомств.

Практика засвідчує, що церкви та релігійні організації не є байдужими до сучасних викликів та труднощів, що пронизують життя українського населення, вони активно долучаються до суспільно корисної праці та реалізації свої соціальної місії. Проте, для більш повного та ефективного використання церквою свого досвіду та потенціалу у реалізації функцій соціального служіння в інтересах всього суспільства їй потрібна допомога та підтримка держави. Це повинно проявитися перш за все через створення нормативно-правової бази та формування дієвого механізму співпраці, що забезпечили б відповідні умови для діяльності церкви як дієвого та повноправного інституту громадянського суспільства.

Безумовно, ключову роль у становленні громадянського суспільства відіграє держава, точніше ті можливості, які вона може запропонувати для інститутів громадянського суспільства. Ці можливості повинні ґрунтуватись на утвердженні толерантності, як важливій правовій і політичній потребі. Під толерантністю ми розуміємо повагу, сприйняття та розуміння різноманіття культур та форм самовираження й самовиявлення людської особистості. До того часу, доки в нашому суспільстві не виникне релігійна толерантність, ми не зможемо говорити про релігійні організації як повноправні інститути громадянського суспільства.

Розв’язання цих масштабних завдань потребує спільних зусиль державних інституцій різного рівня, представників релігійної спільноти, науковців, громадськості. А насамперед потребує переконаності у важливості поставленої мети і реальних зусиль щодо її досягнення.

Джерела та література

1. 20 років на шляху діалогу та порозуміння [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://vtrcgo.org.ua/ua/council>
2. Грінер О.М. Становлення Церкви як інституту громадянського суспільства: управлінський аспект/ О.М. Грінер // Релігія і церква в сучасних українських реаліях / Зб. матеріалів науково-практичної конференції «Релігія і церква в сучасній Україні: стан, проблеми, перспективи» (м. Київ, 12 вересня 2007 р.), 2007. С.107-116.
3. Громадські Ради: створення та організація роботи. Довідково-методичний посібник для членів громадських рад / За заг. ред. А.С. Крупника. – Одеса: Одеський суспільний інститут соціальних технологій, 2012. С. 4-7.
4. Довіра соціальним інституціям: прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=uk&cat=reports&id=678&page=1>
5. Заєць О. Всеукраїнська Рада Церков та релігійних організацій та її позиція відносно законодавчих ініціатив у релігійній сфері / О. Заєць [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=179%3A1&catid=37%3Aart&Itemid=64&lang=uk
6. Здіорук С. І. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти / С. І. Здіорук. К. : НІСД, 2007. 160 с.
7. Концепції душпастирської опіки у Збройних Силах України [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=861%3A1&lang=uk
8. Меморандум про співпрацю у справах душпастирської опіки військово-вослужбовців Збройних Сил України [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/resourses/goverments_doc/military/42756/
9. Положення про Громадську раду при Міністерстві охорони здоров'я України [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/polog_grRADA.html
10. Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskisty/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/rada>
11. Попов Г. Особливості розвитку державно-церковних відносин та релігійно-церковного комплексу в сучасній Україні / Г. Попов // Релігія і церква в сучасних українських реаліях / Зб. матеріалів науково-практичної конференції «Релігія і церква в сучасній Україні: стан, проблеми, перспективи» (м. Київ, 12 вересня 2007 р.). К., 2007. С. 6-11.
12. Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0161-15>
13. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин: Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему «Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин? (22 квітня 2013 р.) / Центр Разумкова за підтримки Фонду Конрада Аденауера в Україні. 2013. 76 с.

14. Решетніков Ю. Громадська рада з питань співпраці з Церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України як механізм забезпечення взаємодії держави та релігійних інституцій у сфері освіти / Ю. Решетніков [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http:// www.edu-ugcc.org.ua/resursy/internet-resursy/](http://www.edu-ugcc.org.ua/resursy/internet-resursy/)

15. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» № 1085 від 9 грудня 2010 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://president.gov.ua/documents/12584.html>.

16. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. Шуба. К: Криниця, 1999. 309 с.

УДК 322(427)»194»

Бабенко Людмила Леонідівна

*д.і.н., професор кафедри
історії України*

*Полтавського національного
педагогічного університету*

імені В.Г. Короленка

(м. Полтава)

КРИЗА АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1920-ті роки) ТА ПОШУКИ МОДЕЛЕЙ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

Історичні реалії останніх десятиліть актуалізували значну кількість наукових проблем, пов'язаних з вивченням історії найчисельнішої в минулому соціальної структурної ланки суспільства – селянства. Його домінуюча роль в українському соціумі закономірно породжувала безліч багатовекторних зв'язків і явищ, які справляли вплив на національний історичний контекст. Однією з найхарактерніших рис селянства був високий рівень релігійності, що стала важливою складовою селянського буття.

З утвердженням влади більшовицької партії у 1917 р. державна політика передбачала формування нового матеріалістичного світогляду. Марксистське положення про релігію як „вираз ілюзорного щастя” пригнобленої людини у класовому суспільстві було розвинуто В.Леніним. Він підкреслював, що релігія як реакційна ідеологія, що

служить інтересам експлуаторів, несумісна з комуністичним суспільним ладом. Отже, з початку існування радянська держава опинилася в стані перманентного протистояння з селянством у площині світоглядних засад. До того ж сама комуністична доктрина концентрувала в собі вороже ставлення до селян – дрібних власників. В. Ленін у період громадянської війни називав останнє „дрібнобуржуазною стихією”, набагато небезпечнішою для партії, ніж армії Колчака і Денікіна, „дрібними хазяйчиками, які не вірять у комунізм”, а класовий принцип, сформульований вождем революції, „пограбууй куркуля, не скривдь середняка, дай бідняку” сприяв ескалації затяжного громадянського конфлікту [1, арк. 92].

Однак уже перші роки існування радянської влади продемонстрували необхідність врахування у „стратегії соціалістичного будівництва” такого чинника як релігійність селянства. Недооцінка останнього неодноразово породжувала кризовий стан у стосунках держави з аграрним суспільним сегментом. У цьому контексті, на наш погляд, потребує глибокого з’ясування процес реалізації системи заходів антирелігійної політики держави, її тактичної мімікрії з врахуванням релігійних настроїв села, причини кризи антирелігійної політики на селі, що мала специфічні прояви та викликала суттєві коливання політичної стабільності в республіці.

У вітчизняній науковій літературі ця проблема порушувалася фрагментарно, переважно у контексті аналізу взаємовідносин держави і церкви періоду становлення тоталітаризму [2]. Аналогічний характер щодо її постановки мають праці, автори яких досліджують природу, причини, наслідки масових репресій в Україні [3]. Істотно розширює перспективу дослідження проблеми введення в обіг архівних джерел, котрі ілюструють відповідний історичний період.

Мета даної статті – з’ясувати роль і ступінь впливу соціального фактора у визначенні стратегії і тактики більшовицької держави в антирелігійній політиці 1920-х рр. в Україні з домінуючою селянською верствою.

З’ясуванню мети дослідження сприятиме виділення наступних завдань: показати кон’юнктурний підхід органів партійно-державної влади на різних етапах радянських перетворень до визначення пріоритетів антирелігійної політики на селі, а також непослідовність і суперечливість останньої; виділити періоди загострення кризи у стосунках держави і сільського населення на релігійному ґрунті та причини їх виникнення; визначити характер методів впливу держави, зокрема органів ДПУ-НКВС, на духовну сферу українського селянства як носія соціально-психологічних властивостей, несумісних з більшовицькою ідеологією.

Перетворення в Україні перших років радянської влади продемонстрували повне ігнорування інтересів селянства. Продрозкладка, перша спроба колективізації, сваволя комбідів на селі викликали хвилю так званого „політичного бандитизму”, про характер якого в одному з інформаційних зведень Всеукраїнської надзвичайної комісії (рос. – ВУЧК) повідомлялося, що „в цілому всі бандформування борються з продрозкладкою” [4, арк. 7]. Вузькість соціальної бази диктатури пролетаріату на селі, зростання антибільшовицьких настроїв у його середовищі змусило констатувати у таємному циркулярі ЦК КП(б)У: „Українське село ще довго буде являти елемент населення, на який комуністичній партії надто важко закріпити свій переважаючий вплив” [1, арк. 30].

У процесі більшовицького воєнно-комуністичного наступу співпали у часі боротьба з „дрібнобуржуазною стихією” і релігією та її adeptами. Інформаційні зведення чекістів з місць підсилюють пропагандистську метушню навколо тези „контрреволюційності чорносотенного духовенства” та заперечення ними ідеалів соціалістичної революції. Зокрема, повідомлялося, що в Балтському повіті на Одещині „духовенство підтримує банду Заболотного”; у Старобільському повіті „розкрита змова махновців, у якій брали участь сили духовенства”, „священники діють заодно з білогвардійцями Західної Європи, які хочуть відновити царську владу, ... повсюдно є натхненниками різних банд, які руйнують наше господарство” [5, арк. 20; 6, арк. 1; 7, арк. 68 зв.].

Намагання ліквідувати „релігійні пережитки” ще в ході громадянської війни, масове закриття церков і монастирів, відверте глумління над святинями настільки ускладнили становище влади, що під питанням опинилася сама більшовицька перспектива. „Сказати, що наше становище катастрофічне – значить сказати річ усім відому. Треба висловитися зрозуміліше: перед нами в найвирішальніший момент для світової революції – перспектива втратити Україну,” – так оцінював становище у більш широкому контексті нарком воєнних справ радянської Росії Подвойський у 1919 р. [8, арк. 35].

Загальні антибільшовицькі настрої селянства перших років радянської влади, у які був міцно інтегрований і релігійний фактор, засвідчили наявність першого етапу кризи антирелігійної політики правлячої партії. Її очевидні ознаки, які виявилися у масовому спротиві сільського загалу брутальному нав’язуванню атеїстичних цінностей і норм, змусили політичну верхівку до коригування методів своєї антирелігійної політики. Згідно рішень X з’їзду РКП(б) 1921 р. акценти зміщуються з репресивних заходів на антирелігійну пропаганду. Таєм-

на директива ЦК РКП(б) радянським і партійним органам від 23 липня 1921 р. намагалася виправдати репресії в галузі релігійного життя „гострою боротьбою першого періоду становлення диктатури пролетаріату”, в яку була втягнута „одна з основ панування буржуазних класів – державна церква та інші релігійні організації”. Керівникам партії довелося визнати, що антирелігійні заходи проводилися „без достатньої обережності і підготовленості, тому не завжди досягали позитивних результатів” [9, арк. 85]. Тези з антирелігійної пропаганди ЦК КП(б) У цього ж року націлюють агітаторів на озброєння науковими методами переконання, просвітницьку роботу, оскільки „для селянських мас релігія замінює майже всі форми культурної свідомості і побуту”, пряме ж „руйнування релігії озлоблює маси”. При цьому антирелігійна пропаганда має будуватися у двох напрямках: проти церкви і духовенства з одного боку і проти всіх форм релігійної свідомості – з іншого, з урахуванням „високого рівня релігійності і забобонів в Україні, що допомагає утвердитися думці про радянську владу як владу антихриста” [7, арк. 99; 100]. Водночас привертають увагу слухні зауваження партійних функціонерів, висловлені у документі, зокрема, про те, що антирелігійна агітація може бути успішною за умови, коли „економічний розвиток підніме рівень свідомості мас”, а „релігійна свідомість може бути викорінена, але не заборонена”.

Однак у сільській місцевості республіки ця ліберальна риторика центру не була втілена у життя. Більше того, місцева влада не лише не припиняла, а часом і заохочувала екстремістські дії атеїстів та адміністративних органів, що займалися відокремленням церкви від держави згідно декрету 1918 р. Це підтверджується численними скаргами селян у вищі органи державної влади. Наприклад, у листі з Лубенського округу 1923 р. на ім'я голови Раднаркому України Х. Раковського селяни прохають звернути увагу на „таємні і відкриті, явні утиски, гоніння і найрізноманітніші переслідування церкви, православного духовенства і віруючих громадян з боку багатьох представників і працівників радянської влади”, які почувають себе „необмеженими володарями і над майном, і над особою і, навіть, життям забитого і заляканого селянства” [9, арк. 173-174]. Закритий лист Донецького губкому КП(б)У зазначав, що на селі антирелігійна пропаганда виливається у „хуліганство і головоотяпство”, котрі надзвичайно шкодять „змічці з селянством”. Ось лише деякі приклади: у колишньому костьолі влаштована більярдна; з риз, вилучених з ліквідованого монастиря, незаможники шиють собі штани; влаштування комсомольцями галасу і „котячих концертів” навколо храмів під час обряду вінчання; у Старобільському окрузі один диспут тривав вісім днів до повного виснажен-

ня священика; виконком цього ж району ухвалив „розкопати могилу померлого попа, так як на ньому був золотий хрест” [10, арк. 3 зв.- 4].

Упродовж 1922 – 1924 рр. у відповідь на ескалацію антирелігійної політики в Україні відбувається спалах релігійного руху, який знайшов свій вияв у кількісному зростанні православних і протестантських релігійних громад, а також поширенні містично-есхатологічних настроїв у сільському середовищі і так званих „релігійних чудес”. Ці явища, на наш погляд, слід розцінювати як другий етап кризи антирелігійної політики держави в умовах непу. Функціонери агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У в 1924 р. змушені були визнати, що „по церковній лінії ми спостерігаємо найбільшу кількість випадків порушення змички з селянством”, а „посилення релігійних рухів у більшості випадків викликалося нашою необережною політикою і невмілими методами пропаганди”, яка „спочатку вела наступальну боротьбу, щоб потім ще далі відступити” [11, арк. 2]. Водночас відзначалася зростаюча активність духовенства та його вплив на селян, змикання з „куркульськими елементами села на класовій основі”, вміле використання „продовольчих труднощів” на селі, що підсилювало антирадянські настрої.

Чи були внесені корективи в систему антирелігійних заходів? У руслі резолюцій XIII з’їзду РКП(б), який засудив практику адміністрування в галузі релігії, партійні директиви вимагали не допускати нових випадків закриття церков без згоди віруючих, підтасовок їх голосів; притягувати винних до відповідальності за „будь-які викривлення лінії партії в цьому питанні”; переглянути характер використання закритих церков та не допускати щоб „хоча б одна закрита церква чи інший молитовний заклад залишалися незадіяними”; не перешкоджати „здійсненню релігійних культів (наприклад, хресних ходів, молебнів і т.п.), якщо вони не організуються з контрреволюційною метою” тощо. Антирелігійну пропаганду настійно радилося зосередити в стінах сільських шкіл, сельбудів, хат-читалень, а зміст заходів спрямовувати на агрономічну освіту: „Роз’яснення походження граду, дощу, грози, засухи, появи шкідників, властивостей ґрунту, дії добрив і т.п. є найкращим видом антирелігійної пропаганди”. Чи не вперше визнавалося, що перемога над релігійними віруваннями „може бути досягнута тільки дуже тривалою, на роки і десятки років розрахованою, просвітницькою роботою” [12, арк. 11].

Численні обіжники, циркуляри, інструкції адміністративного відділу НКВС, переважно з поміткою „таємно”, містили застереження місцевим ліквідаційним комісіям щодо специфіки роботи на селі. Зокрема, циркуляр НКВС за № 44/С 1924 р. наголошував на необхіднос-

ті відмови від „різкого адміністративного натиску” щодо релігійного руху з боку губернських, окружних і районних ліквідаційних комісій, оскільки безпосереднім його наслідком є збільшення числа скарг у центр від релігійних громад та „розпалювання фанатизму сільської релігійної маси” [13, арк. 25]. З цих же мотивів з’являється наступний циркуляр, який вимагав „з особливою увагою і обережністю підійти до обкладання податками служителів культу в сільській місцевості, враховуючи більш точно їх прибутки, щоб уникнути переобкладання” [14, арк. 287]. Зокрема 19 вересня 1924 р. Чернігівський окружний адмінвідділ інструктувався з центру: „Ліквідоми, які відають релігійним рухом,... повинні в першу чергу звернути увагу на заходи радянського будівництва щодо наближення апарату до населення, його спрощення та належного інструктування всіх своїх робітників” [15, арк. 33].

У ході кампанії вилучення церковних цінностей тактика більшовиків також базувалася на спекулятивному використанні настроїв селянства. На їх думку, „відчайдушний голод” та наміри боротися з його наслідками забезпечували владі „співчуття цієї маси” або, принаймні, її нейтралізацію. Тому „до церков селянських бідних приходів слід ставитися з обережністю, ...уникати дій, незрозумілих темній масі” - говорилося в директиві ЦК КП(б)У [16, арк. 2].

Разом з тим не можна не помітити, що більшість настанов і вказівок вищих партійно-державних органів, що стосувалися корегування антирелігійної політики на селі, не виконувалися, а система пропагандистських заходів продовжувала існувати у вульгаризованих формах. Так релігійним громадам нав’язувалася передплата атеїстичних газет і журналів або грошові збори на „посилення антирелігійної пропаганди”, що мало характер відвертого глумління; оголошення днів релігійних свят робочими та спроба вилучення з календаря недільного дня; „комсомольські паски” та карнавальні ходи з „ряженими”, які висміювали традиційні релігійні обряди тощо. Негативна реакція щодо останнього, за повідомленням начальника секретного відділу ДПУ УСРР К. Карлсона, спостерігалася навіть серед більшості робітників промислових центрів. Наприклад у Харкові в 1929 р. так званий „карнавал” був розцінений як „відкритий виступ влади проти релігії і узаконене хуліганство”, „непотрібна клоунада і форма боротьби, яка не досягає своєї мети” [17, арк. 6; 18, арк. 23-23 зв.]. Трагічний інцидент, спровокований антипасхальним карнавалом, трапився цього ж року в селі Нова Прага Зінов’євського округу. Демобілізований червоноармієць Сазоненко звернувся до демонстрантів-атеїстів: „Ви ж говорите, що релігія вільна, а тепер прийшли втручатися. Так робити не можна,...так за собою масу не поведете”. Однак саме його наступного дня й заарештувала мі-

ліція. У камері Сазоненко покінчив життя самогубством, залишивши передсмертну записку, в якій написав, що він безбожник, але з такою „боротьбою з Богом” не згоден [19, арк. 73].

Сільські ради, всупереч інструкціям і розпорядженням відділу культів НКВС, продовжували вилучати „для громадських потреб” культові споруди, які не використовувалися за призначенням, навмисне не дозволяли їх ремонтувати, щоб через деякий час заборонити експлуатацію за технічним станом; незаконно виселяти священиків за наявності орендного договору на житло та притягувати як відповідачів тощо. Уже вкотре НКВС нагадував функціонерам антирелігійного фронту на місцях, що „такі дії сільських рад, суперечать духу радянського законодавства, яке поважає людську особистість, провокують до того ж зворотні дії, тому що викликають до служителів культу співчуття навіть з боку невіруючого населення і створюють ґрунт для агітації про гоніння на віру з боку Радвлади” [20, арк. 1, 13, 15, 46, 48-49]. Отже, держава була стурбована не стільки долею духовенства, скільки власним іміджем в очах народу.

Істотну роль у поразках владних структур на антирелігійному фронті відіграли кілька чинників. Серед них – надзвичайно низький освітньо-культурний потенціал пропагандистських кадрів, часто „безпартійних”, на що вказувалося як на серйозний недолік. Їм часто бракувало не тільки необхідних знань, але й атеїстичних переконань. Наприклад, секретар райкому комсомолу Новоархангельського району антирелігійну роботу назвав „іграшкою для тих, кому нема чого робити”, а член Кадіївського райкому комсомолу заявив: „Убийте мене, не підозрював, що антирелігійна робота є ділянкою класової боротьби” [21, арк. 9].

Другим важливим чинником, на наш погляд, були зовнішні форми проявів атеїзму та безбожництва сільських активістів і маргінальних прошарків з нестійкими моральними орієнтирами, розбещених безкарністю з боку влади, що набували брутальних проявів. Селяни ставали на бік приниженого і уполіудженого духовенства, намагаючись захистити традиційні моральні цінності, ототожнюючи явища радянської дійсності 1920-х рр. з „владою антихриста”, близьким кінцем світу та іншими есхатологічними аспектами.

ЦК КП(б)У сподівався на пожвавлення антирелігійного руху і пропаганди з утворенням Спілки безвірників та її місцевих осередків, дбаючи, передусім, про масовість руху. Початок діяльності цієї структури, недержавної і непартійної за формальним статусом, мав на меті створити в республіці цілковито атеїстичну атмосферу й довершити справу держави, яка не впоралася з швидким витісненням релігії з сільського життя.

Найбільш ефективним механізмом, задіяним на антирелігійному фронті, виявилися спецслужби. У структурі секретно-оперативного відділу Державного політичного управління УСРР було створене 6-те відділення, яке займалося розробкою спеціальних заходів і операцій проти церковно-релігійних організацій, застосовуючи шантаж, залякування, компрометацію, арешти, підкуп, а також насаджуючи всеохоплюючу інформаційно-освідомлювальну мережу на селі. Начальник Подільського губвідділу ДПУ І.Леплевський у 1923 р. доповідав, що за „останні три місяці ми провели велику роботу по насадженню освідомлювальної мережі на селі..., маємо в кожному значному населеному пункті освідомлювачів....Розглядаючи нашу мережу з боку працездатності, то вона, на 85% безпартійна, знаходиться у задовільному стані...” [22, арк. 21, 22]. (Освідомлювач – людина, що вербувалася з числа осіб, які належали до соціально чужого більшовикам середовища, тоді як інформатори – це лояльні до радянської влади громадяни, що працювали в установах, організаціях, на підприємствах тощо – прим. автора). Донецький губком КП(б)У в 1924 р., констатує політичну напругу на селі, ухвалив: „...основну увагу органів ДПУ направити на село”. Постанова політбюро ЦК КП(б)У по доповіді В. Балицького у липні 1926 р. знову зобов’язувала ДПУ „негайно вжити всіх заходів до посилення роботи апарату спостереження ДПУ на селі, забезпеченню достатньої гнучкості його щодо своєчасного інформування про всі настрої і прояви антирадянської діяльності на селі”. Водночас, резолюція закритого засідання політбюро по доповіді наркома наголошувала на необхідності „триматися строго в рамках указівок про особливу обережність в репресіях до тих окремих середняків, які потрапили під вплив куркулів і попів”[23, арк. 50, 51]. Наприклад, керівники Подільського губвідділу відверто зізнавалися, що „вся чорна робота по ліквідації „чудес” була пророблена органами ДПУ”[24, арк. 31]. Отже, силові структури стали дієвою силою, яка „виправляла” хиби антирелігійної пропаганди.

Остання й надалі мала служити інтересам „соціалістичної перебудови” села. Незадовго до початку суцільної колективізації у доповідній записці в ЦК заступник наркома НКВС Слинко застерігав, що „приклади неправильного керівництва релігійними питаннями надзвичайно нервують селянство та спричинюють його негативні політичні настрої, що треба враховувати особливо зараз, коли наближаються найважливіші політичні кампанії” [25, арк. 23 зв.]. Нарком Балицький у свою чергу в 1928 р. націлював відділи культів на місцях проводити гнучку тактику регулювання релігійного руху на селі, де релігійні громади „в більшості складаються з неможливого та середнього селян-

ства”, а стосунки з ним „у сучасних складних умовах набувають також і політичного значення” [26, арк. 102].

Але ці та інші застереження, повідомлення спецслужб про настрої на селі на зразок „Радянська влада хліб забирає, товарів не дає, церкви закриває” (з приводу закриття храму в Старобільському районі – прим. автора) [19, арк. 74] все менше спонукали партійні та радянські органи вдаватися до соціальної мімікрії. У директивних документах домінують одновимірні оцінки чинників і реалій сільської дійсності у залежності від їх ставлення до процесу колективізації. У цьому контексті Спілка войовничих безвірників у 1932 р. робить висновок, що „релігія й надалі залишається значним фактором, що гальмує наш розвиток”. Увага акцентувалася на безпосередній причетності церкви до загострення класової боротьби: „Розгромлена, але не добита глитаїня і надалі чинить опір соціалістичному будівництву, використовуючи для своїх контрреволюційних цілей церковні та сектантські організації”. Останні ж ніби-то ретельно маскують антирадянську діяльність, щоб зберегти свої структури, і, навіть, „відверто агітують за колективізацію (с. Дмитрівка на Кременчуччині)”. Спілкою вже були зафіксовані ряд районів і сіл, „де офіційно не значиться жодної релігійної організації, немає жодного служителя культу. Молитовні будинки стоять закриті, населення ставиться до цього байдуже” [21, арк. 5, 6, 8].

Період 1930-х років проходить під знаком рішення XVI з'їзду, який ухвалив „закріпити і розвинути значні успіхи, досягнуті у справі звільнення мас від реакційного впливу релігії”. Селянський чинник, загравання з ним перестали бути актуальними для влади у результаті повернення до воєнно-комуністичних методів державного управління та відмови від кон'юнктурних ліберальних компромісів на релігійному ґрунті. Застосування терору проти селянства породили у його свідомості страх, безсилля перед системою, яка позбавила права свободи совісті мільйони громадян. Яку ж альтернативу релігійній моральності пропонувала радянська влада? У 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило таємне рішення: „Визнати за необхідне розширити продаж горілки на селі” [27, арк. 215]. Знекровлене репресіями духовенство, яке на початку 1930-х рр. налічувало в республіці 9200 осіб, вже не мало помітного впливу на селянське життя.

Таким чином, радянська влада не мала наміру відмовлятися від свого ортодоксального курсу на повне знищення релігії, але змушена була адаптуватися до релігійної опозиції селянства упродовж 1920-х рр. Селянський чинник змусив її неодноразово переглядати тактику в ході реалізації декрету про відокремлення церкви від держави. Проте на практиці вона виявилася непослідовною і кон'юнктурною, що

не сприяло зростанню прорадянських симпатій сільського населення. Зрештою, органи влади, поряд з недосконалою вульгарною антирелігійною пропагандою, віддали перевагу силовим методам впливу на витіснення церковно-релігійних форм сільської суспільної організації.

Джерела та література

1. Центральный державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.604.
2. Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20-30-х рр. ХХ ст. / В.О.Пашенко. – К., 1994. – 252с.; Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяльність митрополита В. Липківського / А.Зінченко. – К., 1997. – 424с.; Силантьєв В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы / В.И.Силантьев. – Харьков, 1998. – 232с. та ін.
3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР / С.І.Білокінь. – К., 1999; Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В.Ченцов. – К., 2000; Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси. – К., 2002 та ін.
4. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.615.
5. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.435.
6. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.642.
7. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.749.
8. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.20.
9. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.1757.
10. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). Ф. 1. Оп.1. Спр.1869.
11. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.1842.
12. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). Ф.П-30. Оп.1. Спр.215.
13. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО).Ф.Р-17. Оп.1. Спр.74.
14. ДАЧО. Ф.Р- 63. Оп.1. Спр.179.
15. ДАЧО. Ф.Р-17. Оп.1. Спр.88.
16. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.995.
17. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.2006.
18. ЦДАГОУ.Ф. 1. Оп.20. Спр.2994.
19. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.2987.
20. ДАЧО. Ф.Р -2895. Оп.1. Спр.17.
21. ЦДАГОУ.Ф. 1. Оп.20. Спр.5309.
22. ДАВО. Ф.П-1. Оп.1. Спр.57.
23. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.16. Спр.6.
24. ДАВО. Ф.П -30. Оп.1. Спр.492.
25. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.2384.
26. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.16. Спр.34.
27. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.16. Спр.7.

Федорова Марина Анатоліївна
*зав.відділу краєзнавства Полтавської ОУНБ
імені І.П. Котляревського
(м. Полтава)*

ОСОБИСТІ КНИЖКОВІ КОЛЕКЦІЇ У ФОНДІ ВІДДІЛУ КРАЄЗНАВСТВА ПОЛТАВСЬКОЇ ОУНБ ІМ. І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

У статті охарактеризовано книжкові колекції видатних полтавців (П. Ротача, В. Жук, А. Паїшка, В. Волоскова, І. Галіна), які зберігаються у фонді Полтавської наукової бібліотеки ім. І. П. Котляревського.

Ключові слова: *книжкові колекції, бібліотека, бібліофілство, дарчі написи, автографи, екслібриси, каталоги, Петро Ротач, Валерій Волосков, Шафа Волоскова, Віра Жук, Ілля Галін, Андрій Паїшко.*

Протягом останніх десятиліть особисті книжкові колекції та особові фонди діячів науки і культури, що зберігаються в бібліотеках і архівах України, привертають увагу дослідників. Особисту бібліотеку науковця розглядають як пам'ятку культури тасвоєріднийісторичний архівдоби, уякувінпрацював. Ці книжкові колекції розповідають нам про околонауковихзацікавленьученоготагеографіюйогонауковихзв'язків. В той же час приватні книжкові зібрання є джерельною базою для науковців різних галузей знань. Серед основних дослідників книжкових колекцій можна виділити істориків, книгознавців, бібліотекознавців, філологів, мистецтвознавців, музейників, краєзнавців. Пропонуємо ознайомитися з книжковими колекціями, що зберігаються у відділі краєзнавства Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського, які свого часу подарували видатні земляки – літературознавець та енциклопедист Петро Ротач, краєзнавець Валерій Волосков, історик та архівіст Віра Жук, поет Андрій Паїшко, актор Ілля Галін.

Значною за обсягом та вагомою за інформативністю є бібліотека Петра Петровича Ротача (1925–2007) – відомого письменника та літературознавця. Чи не вперше у радянських наукових часописах він підняв із небуття гроно імен полтавських істориків І. Ф. Павловського, Л. В. Падалку, П. І. Бодяньського, В. О. Щепотьєва та багатьох інших. Головним об'єктом його численних літературознавчих зацікавлень був Тарас Шевченко [1, С. 11]. Свою бібліотеку Петро Ротач передавав до відділу краєзнавства власноруч у кілька етапів: 1993, 1994, 1995, 1996

р. Остаточню колекцію сформовано у 2003 році. До книжок додавався друкований список, у якому крім бібліографічного опису, вказувалося на наявність дарчого напису, екслібрису та різних приміток. Вона складається із 668 книг з різних галузей знань – філософія, історія, культура, релігія, освіта, мистецтво, літературознавство, бібліотекознавство та художня література. До неї увійшли авторські примірники газет та журналів [2, С. 5].

Спробуємо дослідити деякі видання. Серед найстаріших книжок зберігся двотомник Г. Бічер-Стоу «Хижина дяди Тома», надрукована у Санкт-Петербурзькому видавництві Суворіна у 1899 році. На титульному листі – печатка Константин Николаевич ЧАПЛИНЪ. На форзаці виведено літери – Ч. Г. К. 25.Х.46. Цей двотомник потрапив до бібліотеки Петра Ротача у 1947 році, про що свідчить напис олівцем на форзаці у кінці книжки: «Після мого від'їзду з села книжечку оберігав мій батько Петро Федотович Ротач. Потім вона опинилась у Полтаві. Але хочеться її повернути в рідні місця. Я придбав її в 1947 р. в Сильченковому [село Талалаївського р-ну Чернігівської обл.] в Кисника... 27.ІІІ.90». У кінці книжки (Т.1) над змістом написана адреса «Сумская область Талалаївський район Село Слобидка» і підпис. На наступній сторінці Петро Петрович написав: «Це розпис Володі Безпальчого. Давно нема в живих мого друга. Все, все пам'ятається, мовби воно було вчора... і все таке дороге! 15.Х.86» [3, С. 128].

Цікавою є історія колекційної книжки О. Грибодова «Горе от ума» (С.-Пб., 1874) з передмовою Ів. Гарусова. Декілька перших і останніх сторінок не збереглося. На форзаці впоперек напис – «1960. 6 школа. З макулатури». На наступній сторінці Ротач зазначив: «Ця книга слугувала мені в роботі в заочній школі та інституті». На авантитулі – витримки (написані від руки П. Р.) із статті П. Краснова «Предназначенная пережить», надрукована у другому номері журналу «В мире книг» за 1975 рік: «Большой вред комедии нанесло издание под редакцией Гарусова... Сто двадцать девять стихов, включенных в это издание, не были грибодовскими, и все же на протяжении последних сорока лет приписывались автору «Горя от ума». Извращали смысл комедии и комментарии Гарусова...».

Серед найстаріших книжок зберігаються декілька, придбаних Петром Петровичем з бібліотеки Корженевського - оповідання О. Купріна «Ночная смѣна» (Ростов-на-Дону, 1904), збірка оповідань «Только часѣ» (Ростов-на-Дону, 1903) та «Пѣсни Труда» (Ростов-на-Дону, 1903). До них прикріплені клаптики цупкого паперу з написом: «Кобеляки. Придбав 7.IX.1974. П. Р. Із бібліотеки Корженевського-Кобеляки».

Є в бібліотеці Ротача книжка з оповіданнями Пилипа Капельгородського. Цікавим для дослідників буде напис В. Зінковського на форзаці: «Имя Филиппа Осиповича для меня – особая, глубокая память. Он, по-настоящему, был моим первым школьным учителем и примером молодого, воодушевленного общественного деятеля. А потом – его жизнь, написанное им, которое он мне высылал, встречи и откровенные разговоры – оставили, доверили мне много о его деятельной, чуткой, а поэтому и сложной, много пережившей натуре. 21. II-1967 г. Майкоп. 25 л. со дня смерти Ф. О.».

У 1942 році Петра Ротача забирають до Німеччини як остарбайтера. Нелегку долю літературознавця розділив політв'язень 1947-1953 рр. Михайло Григорович Іванченко. «Побратимові по невольницькій остарбайтерській поезії дорогому Петрові Петровичу Ротачу на добру згадку щиро Михайло Іванченко. 20 липня 1993 р. с. Гусакове на Звенигордщині» - написав він на збірці невольничої поезії України «З облого ночі» (К., 1993).

Дарчі написи на книжках визначають коло спілкування Петра Ротача та є першоджерелом з дослідження наукової і творчої діяльності письменника. Багато видань з колекції містять автографи літературознавців, мовознавців, мистецтвознавців, журналістів, письменників та поетів.

Подібність долі поєднала на цілих 30 літ «цих двох мужніх і красивих людей» - Феодосія Рогового і Петра Ротача [4]. Особливо гаряче Петро Ротач сприйняв вихід роману Ф. Рогового «Свято останнього млива» У листі до Феодосія Рогового від 31 жовтня 1982 року читаємо: «Доброго здоров'я, Феодосію Кириловичу! Не можу не написати тобі кілька слів після того, як прочитав «Свято останнього млива». Скажу коротко: молодець ти!...Ну а мова – це окрема стаття. Я напідкреслював у книзі чимало слів, які чую вперше, чимало новотворів, до яких не висловиш претензій: зрозумілі, свіжі, красиві. Мова ллється плавно, як лилася колись вода Сули. Ти й філософ, я підкреслив не один «крилатий вислів»... П. С. І все-таки я хочу, щоб книжка твоя була в мене з автографом...»[4]. Феодосій Кирилович прохання виконав. Він подарував свою книжку письменнику, але у перекладі російською - «Праздник последнего помола» - з дарчим написом «Нам би в житті більше ласки. Та довір'я. І Тобі також, Петре Петровичу. Автор». На звороті титульної сторінки Петро Ротач, ніби на підтвердження своїх слів у листі, написав: «Одне з достоїнств роману - мова. В перекладі втрачено первозданну красу і принадність. 11.08.87».

Збереглися у книжковій колекції Петра Петровича літературознавчі та мовознавчі праці. Бібліографічною рідкістю є книга Миколи Наконечного «Українська мова»: програма-конспект (Х., 1929). У

вступному слові зазначено, що цю програму складено на завдання УкрЛікНеп'у Головополітосвіти Н. К. О. Її призначення – дати деталізовану програму з української мови для вчителів трудшкіл, політосвіти та ін. Містить дарчий напис: «Дорогому учителеві, великоповажному Іванові Федотовичеві Рибаківу від урядного автора. 25/І 29 р.».

Значну цінність становлять книжки Василя Ващенко «Словник полтавських говорів» (Х., 1960) та «Полтавські говори (Х., 1957)», в яких подано науковий опис сучасних полтавських говорів та шляхи їх дослідження. На титульній сторінці першої книги – автограф Ващенко і напис «Не забуду ніколи про Полтавщину», а на форзаці рукою Петра Ротача написано «Шкода, що я не записував чужих слів, особливо [...] слова, які чув у дитинстві в С. і які [...] забулись (а може там уже й зникли)». Друга книга також містить дарчий напис «Вельмишановному Петрові Петровичу Ротачу від автора. 26.Х.77».

Дружні стосунки пов'язували нашого земляка з літературознавцем, письменником, журналістом Леонідом Большаковим. На книзі Л. Большакова «Нет ничего дороже» (Х., 1979) напис: «Петру Петровичу Ротачу в пополнение его «большаковианы». Жму руку. 22IV79». Усього в колекції Ротача збереглося 11 книг Л. Большакова з автографами.

Віршований дарчий напис від полтавського письменника Федора Гаріна зустрічаємо на його книзі поезій «Над Ворсклою» (К., 1953) – «Петру Ротачу. Тому, хто пише сам вірші, Дарую книгу від душі. Федір Гарін 10.XI. 1953 р. Полтава». Невеличка за форматом книжка цього ж автора «Троянди й метал» (Х., 1967) має напис, який влучно характеризує тяжку подвижницьку працю письменника: «Щиро шановному Петру Ротачу, що зробив подвиг на важкій ниві літератури: словник полтавських письменників. І сам – поет, якому свого часу бурхливо плескав Київ. З дружнім – Федір Гарін. 26.V-68 р.».

Поет Андрій Страшко на своїй збірочці поезій «Де Ворскла хлюпоче» (К., 1957) написав віршоване побажання:

Цю книжечку маленьку
З повагою, Петре, дарую
В надії, що скоро
Про вихід твоєї почую.
30.I.1958 р.

Від письменника Юрія Дмитренка зберігся наступний запис: «Шановному Петрові Петровичу від автора з побажанням добра і гараздів на тяжкому літературному полі».

Поет Микола Петренко залишив дарчий напис «Петрові Ротачу – не знаю, чи ти співучий чоловік, але хай у тебе буде і збірка моїх пісень». 28.4.94. (кн. «У терновий вінок героям» (1994)).

Є в колекції Петра Ротача збірник науково-популярних нарисів письменника та краєзнавця Михайла Іванченка «Дивосвіт прадавніх слов'ян» (К., 1991), це перша книжка письменника. На ній дарчий напис: «Дорогому Петрові Петровичу Ротачу на згадку про наші юнацькі тернисті шляхи до Музи, на добро широко Михайло Іванченко. с. Гусакове на Звенигородщині 4 червня 1991 р.». У книзі зберігся лист до Петра Ротача: «Дорогий Петре Петровичу! Ось і вийшло в світ оце моє «євангеліє від Михайла». Хотілось би знати Вашу думку про книжечку. А також діждатися навзаєм і Вашої книги. Хай Вам щастить! Мих. Іванченко».

Краєзнавець, педагог, один із фундаторів історичного краєзнавства Черкащини – Михайло Пономаренко – залишив свій автограф на першому томі повного зібрання творів Григорія Сковороди (К., 1973): «На спогад про спільні мандри на Сковородинських стежках у дні 250-річчя від дня народження великого українця – Петрові Ротачу. Михайло Пономаренко. Златоград на Черкащині. 1.12.1973».

Дарчий напис від поета Олега Головка на збірці «Стежка до рідної хати» (К., 1963) по-своєму характеризує постать нашого земляка: «Великому Полтавському і Всеукраїнському книголюбові та бібліографові Петрові Петровичу Ротачу від автора. 25. IX.68 р. Кременчук».

Фольклорист та мистецтвознавець Володимир Данилейко у книзі про становлення та діяльність Українського народного хору імені Григорія Верьовки «Повість про народний хор» (К., 1970), високо цінуючи думку Петра Ротача, написав: «Погляньте, Петре Петровичу, чи не цвілими, не дай Бог, словами, мовлено про нашу пісню тут? - В. Д.».

Зберігся напис від українського письменника Івана Шаповала на книзі «Взяв би я бандуру» (Дніпропетровськ, 1991): «Дорогому Петру Петровичу Ротачу – щирому добродію від усього серця, від усієї душі. Ця книга вийшла в той час, коли яскраве сонечко засіяло на нашу Україною, яка воістину стала вільною і незламною. Ми служили і будемо служити їй доти, доки б'ється серце в грудях. Щиро Ваш Ів. Шаповал. 14.X.91».

Письменник Федір Кравченко на книзі «Любовь и гнев», присвяченій Т. Г. Шевченку, написав: «А. А. и П. П. Ротач – для пополнения полезной в каждом доме «Шевченкианы...» Москва. 8/VI-70 г». Пройдуть роки і вийде в світ двотомне регіональне енциклопедичне видання «Полтавська Шевченкіана» Петра Петровича Ротача!

Зустрічаються дарчі написи, адресовані дружині Петра Ротача – Аллі Олександрівні, яка багато років працювала науковим співробітником літературного музею І. П. Котляревського: «На добру згадку дорогій Аллі Олександрівні з побажанням успіху в нелегкій науковій

роботі. Від щирого серця. Лідія Охмат м. Полтава 1970 рік» (кн. «Світять театральні зорі» (К., 1970)).

Є в колекції літературознавця рідкісна книга Людвіга Бехштейна «Немецкие сказки» (Вільнюс, 1972) литовською мовою. На примірнику дарчий напис: «Уважаемой Алле Олександровне с надеждой, что она эти сказки будет читать своему сыночку Саше. Lilya, Vilnius, 1972.11.27».

Важливим елементом кожного книжкового зібрання також екслібрисивласникаколекціїтаекслібрисинакнижках, подарованихвласнику. Як справжній бібліофіл Петро Ротач помічав деякі книжки своєї бібліотеки екслібрисами. У його колекції знайдено п'ять художньо зроблених екслібрисів і декілька намальованих ним від руки. Всі екслібриси чорно-білі. На художніх екслібрисах написи «Книгозбірня Петра Ротача», «Книга Петра Ротача». На екслібрисі «Із книг Петра Ротача» на передньому плані зображено Наталку Полтавку, а позаду – полтавський пам'ятник класика української літератури – Івана Петровича Котляревського.

Починаючи з 60-х років ХХ ст., літературознавець прискіплюво збирав та впорядковував відомості про перебування Тараса Шевченка в Полтавській губернії, місця, які він відвідував, людей, з якими спілкувався, про митців і мистецькі колективи, що торкалися шевченківської тематики у своїй творчості. Один з екслібрисів присвячений саме цій темі. Згадаємо, що перший художній шевченківський екслібрис було виконано 1917 року на західноукраїнських землях Оленою Кульчицькою. Перше портретне зображення Шевченка в екслібрисі датоване 1935 роком і належить грузинському художникові Володимирі Цілоسانی.Збагатив екслібрисну шевченкіану і полтавський художник Євген Путря, який на замовлення Петра Ротача створив екслібрис, де зображено портрет Тараса Шевченка, обрамлений написом «Шевченкіана Петра Ротача», під портретом – орач обробляє волами поле і напис «Орися ж ти, моя ниво». Як тут не згадати слова відомого публіциста та літературознавця Євгена Сверстюка: «кожному народові орати свою ниву життя – зі свого краю. І світ відкриє й знайде його на своїй карті тоді, коли нива зорана, зрешена, коли вона зродила дивний, незвичайний плід».

На деяких екслібрисах, намальованих Ротачем від руки, зображено розкрити книжку з написом «Книга П. Ротача» або «Книгозбірня П. Ротача», на інших – сова, яка сидить на книжці, слово «Exlibris» та ініціали «П. Р.».

У колекції краєзнавця є також декілька книжок з екслібрисами дарувальників. Цікавою для книголюбів буде книга В. Кокосова «На

Карийской каторге», видана у Читі 1955 року, яка є бібліографічною рідкістю. Редактор - Євген Дмитрович Петряєв, учений-красзнавець, бібліофіл. На книзі міститься екслібрис Петряєва та дарчий напис: «П. П. Ротачу Примите, дорогой Петр Петрович, на память от составителя эту многострадальную и давно исчезнувшую книгу о людских несчестьях. 4 сент. 1966. Киров на Вятке». До речі, особиста колекція книжок Петряєва визнана книжковою пам'яткою на федеральному рівні.

Привертає увагу невеличка за форматом книжечка «Примор'я» українського поета, перекладача, громадського діяча Якова Гудемчука. Надрукована у Варшаві у 1980 році. На ній екслібрис Якова Гудемчука та прикріплена записка: «Шановний Товаришу! Посилаю Вам нашу нову поетичну ластівку...». Рукою Петра Петровича написано: «Одержано 16.5.80. Полтава».

Від письменника Василя Осокіна Петро Ротач отримав книжку «Жемчужины Подмосковья» (1972), на якій знаходиться екслібрис «Из книг В. Е Осокина» та дарчий напис «Петро Петровичу Ротачу на самую добрую память от автора. 24.XI.72».

На книзі Бориса Олександровича Ручьєва «Магинт-гора» (1972) дарчий напис від Л. Ганца «Уважаемому Петру Петровичу от одного из исследователей творчества Бориса Ручьева» та екслібрис «Из книг Б. А. Ручьёва» (автор - художник Ф. Разін, Магнітогорськ).

Є в колекції книг письменника ще одне рідкісне двотомне видання – твори Спиридона Черкасенка (Київ-Відень, 1920). (Це ім'я було викреслене з літературного процесу й заборонене в Україні ще на початку 20-х років ХХ ст. І тільки після проголошення незалежності України С. Черкасенко зайняв належне місце в історії української літератури). На книгах розміщені екслібриси М. Петренка. Природньо, всі названі книги мають меморіальну цінність, адже пов'язані з іменами конкретних людей [5, С. 80].

Географіявидань колекції Петра Ротача вражає своєю широтою та різноманітністю – від Європи до Америки: Полтава, Кременчук, Київ, Харків, Івано-Франківськ, Чернігів, Одеса, Москва, Санкт-Петербург, Челябінськ, Саратов, Суми, Новосибірськ, Чита, Майкоп, Варшава, Белград, Вільнюс, Мінськ, Єреван, Тбілісі, Нью-Йорк, Рочестер, Мюнхен, Мельбурн, Сідней, Едмонтон, Буенос-Айрес, Штутгарт, Бухарест, Лондон.

Бібліотеку історика, архівіста, педагога Віри Никанорівни Жук (1928-2008) відділ краєзнавства отримав у 2009 році, тоді ж була сформована і книжкова колекція. Вона складається із 243 книг з різних галузей знань – історії, культури, мистецтва та художньої літератури. Також колекція містить журнали (98 прим.) та деякі особисті матері-

али вченої. Багато із книг цієї колекції є єдиним екземпляром у фонді наукової книгозбірні. На більшості книг - автограф Віри Никанорівни, зустрічаються також дарчі написи авторів книг. Приміром, на книзі «Летопись дружбы и братства» (Київ, 1981) академік НАН України Петро Тимофійович Тронько залишив напис «Уважаемой Вере Никаноровне Жук одному из активных создателей «Истории городов и сел УССР в 26 томах» – П. Тронько. 16.IV.1982», адже у 1960-х роках В. Н. Жук брала активну участь у підготовці тому «Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область» (К., 1967)[6, С. 5].

Книжкова колекція українського поета-пісняра та журналіста Андрія Єфремовича Пашка (1918-1991) була сформована у 1996 році. У жовтні 1996 року дружина Андрія Пашка Олена передала до наукової книгозбірні книги, журнали та газети з особистого фонду Андрія Єфремовича – всього 165 книг з різних галузей знань (культура, мистецтво та художня література). Також до колекції увійшли журнали, газети, афіші (10 шт.) та деякі особисті матеріали поета[7, С. 5].

На багатьох книжках міститься штемпельний екслібрис Андрія Пашка, на якому зображено пам'ятник Слави, розгорнута книжка і написи «Андрій Пашко» та «Бібліотека письменника». Український художник Борис Микитович Піаніда подарував каталог виставки, який містить його екслібрис (автор В. І. Масик) та дарчий напис: «Дорогому Андрію Єфремовичу Пашко з глибокою повагою. Підпис. 29.VIII-1981 р. Полтава».

На деяких книгах зустрічаються дарчі написи від видатних діячів. Наприклад, на титульному листі книги «Голубе Полісся» (Чернігів, 1990) – дарчий напис від поета й композитора П. Зуба: «Дорогому Андрію Єфремовичу Пашку – людині в якій я перейняв любов до української пісні, навчався слухати мелодію полтавського краю. З любов'ю дарую. Петро Зуб».

Багато дарчих написів від Леоніда Бразова, Федора Гаріна, Михайла Казидуба, О. Ковіньки, Я. Шутька. Наш земляк, гуморист Олександр Ковінька подарував свою книгу «Чарівні місця на Ворсклі» (К., 1968) з дарчим написом: «Славному поету-пісняру Андрію Єфремовичу Пашко У день Вашого 50-річчя свій сміх Вам щедро несучу. Ол. Ковінька – 23 жовтня 1968 р.».

На своїй книзі «Как живете, дети?» (М., 1986) грузинський педагог Шалва Олександрович Амонашвілі залишив свою адресу 380036, Тбілісі, просп. Важа шавела, квартал 7, корпус 4, кв. 74 і дарчий напис: «Дорогой Андрей Ефремович! Желаю Вам бессмертия, постоянного вдохновения. Спасибо за Ваши стихотворения. Искренне – подпись. Полтава 30.03.90».

Степан Крижанівський на книзі поезій «Ще не вечір» (К., 1961) написав: «Чудовому пісняру України Андрію Єфремовичу Пашкові в дні вступу його до Спілки письменників України, – бажаю нових успіхів у мистецтві слова. Дружно – 30.XII.1961. С. Крижанівський».

Андрій Пашко - учасник Другої світової війни з вересня 1941 року. Проїшов з боями Харків, Полтаву, Кіровоградщину. Згодом Андрій Єфремович неодноразово приїздив на Кіровоградщину. У книжковій колекції поета зберігся фотоальбом «Кіровоград» (К., 1983), на якому дарчий напис від колективу об'єднання «Кіровоградавтотехобслуговування»: «Ув. Пашко Андрею Ефремовичу – воину-освободителю г. Кіровограда в день 40-летия освобождения от немецко-фашистских захватчиков. 8 января 1984 г.»

Колекція українського актора розмовного жанру Іллі Михайловича Галіна (1924-2006) невелика. Вона складається з афіш, газетних публікацій, фотографій, які передала дружина артиста через декілька років після його смерті [8, С. 24]. Вивчення колекції Іллі Галіна триває.

«Шафа Волоскова» – таку назву має книжкова колекція краєзнавця та екскурсовода Валерія Федоровича Волоскова (1945-2017). Валерій Федорович особисто передав свою бібліотеку разом з шафою до відділу у 2013 році. Краєзнавець до останніх днів свого життя поповнював бібліотеку новими книгами. Колекція налічує 443 книги з різних галузей знань, авторські примірники газет та журналів. На кожній книзі міститься штемпельний екслібрис В. Ф. Волоскова. У колекції є повість Юрія Нікітіна, яка стала бібліографічною рідкістю – «Шпага Александра Засядько» (К., 1979). Цікавою для дослідників буде перша частина автобіографічної трилогії ліванського письменника М. Нуайме «Мои семдесят лет» (М., 1980), який, до речі, навчався у Полтавській духовній семінарії [9, С. 120].

Безумовно, всі названі колекції є цінною частиною культурної спадщини України. Бібліотекарі відділу краєзнавства вивчають, а також розкривають та репрезентують цінний фонд Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського. Певним підсумком наукового опрацювання колекційних видань стало заснування у 2017 році бібліографічної серії «Бібліотечні колекції» [10, С. 33]. На сьогодні маємо три друковані випуски даної серії: «Каталог бібліотеки та особовий фонд Петра Ротача» (2017), «Каталог бібліотеки та особовий фонд Віри Жук» (2018) та «Каталог бібліотеки Андрія Пашка» (2018), які вийшли у полтавському видавництві «АСМІ». Видання розраховані на широке коло користувачів – науковців, істориків, літературознавців, філологів, краєзнавців, книгознавців, бібліотекарів. Ознайомитися з ними можна у бібліотеках Полтави та області.

Джерела та література

1. Пустовіт Т. Він був письменником, літературознавцем, енциклопедистом : (до 90-річчя з дня народження Петра Петровича Ротача) / Т. Пустовіт // Край. - 2015. - Лют. (№ 130). - С. 11-13. : фот.
2. Каталог бібліотеки та особовий фонд Петра Ротача : бібліогр. покажч. / уклад. М. А. Федорова, Г. А. Дідусенко, О. П. Перепьолкіна та ін. – Полтава : АСМІ, 2017. – 265 с. – (Бібліотечні колекції ; вип. 1).
3. Федорова М. Книжкова колекція письменника та літературознавця Петра Петровича Ротача у фонді відділу краєзнавства Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського// Короленківські читання 2015. «Бібліотеки, архіви, музеї: інноваційні моделі розвитку» : матеріали ХХ Міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 26 жовт. 2017 р. У 2 ч. Ч. 2 / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Харків. держ. акад. культури, Харків. обл. від-ня (філія) ВГО «Укр. бібл. асоц.» ; [уклад. О. П. Куніч ; редкол.: В. Д. Ракитянська (голова) та ін.]. – Харків, 2018. – С. 127-134.
4. Добрий день хай буде Вам...» Листи до Феодосія Рогового. Статті, рецензії, примітки / упоряд. Ю. Ф. Роговий. - Полтава : Дивосвіт, 2016. - 420 с.
5. Федорова М. А. Книжкова колекція письменника та літературознавця Петра Петровича Ротача у фонді відділу краєзнавства Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського // Краєзнавство Сумщини в контексті вивчення історичної, духовної і культурної спадщини регіону : зб. матеріалів обласної наук.-краєзнавчої конф. з он-лайн зв'язком 19 квітня 2018 р., м. Суми / уклад. О. М. Малиш. — Суми : Триторія, 2018. – С. 75-81.
6. Каталог бібліотеки та особовий фонд Віри Жук : бібліогр. покажч. / уклад. М. А. Федорова, Г. А. Дідусенко, О. П. Перепьолкіна та ін. – Полтава : АСМІ, 2018. – 71 с. – (Бібліотечні колекції ; вип. 2).
7. Каталог бібліотеки Андрія Пашка : бібліогр. покажч. / уклад. М. А. Федорова, Г. А. Дідусенко, О. П. Перепьолкіна та ін. – Полтава : АСМІ, 2018. – 45 с. – (Бібліотечні колекції ; вип. 3).
8. Карпенко Л. М. Книжкові колекції із фонду відділу краєзнавства Полтавської ОУНБ імені І. П. Котляревського / Л. М. Карпенко, О. П. Перепьолкіна // Полтавщина - земля моя свята : збірник кращих матеріалів VII обласної краєзнавчої конференції учнівської молоді / Департамент освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації, Полтавський обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді. - Полтава : Техсервіс, 2016. - С. 23-26.
9. Федорова М. А. Книжкові колекції Петра Ротача, Віри Жук, Андрія Пашка, Валерія Волоскова, Іллі Галіна (з фондів Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Івана Петровича Котляревського) // Бібліотека закладу вищої освіти в умовах трансформаційних змін: відкрита наука, відкритий доступ, цифрова педагогіка : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (м. Полтава, 20-21 верес. 2018 р.). – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. – С.115-121.
10. Дідусенко Г. «Крізь роки болю і надій...» : (нові видання Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського, присвячені Петру Петровичу Ротачу) / Г. Дідусенко, М. Федорова // Бібліотечна планета. - 2018. - № 2. - С. 33-34.

Пісцова Марія Петрівна
завідувач науково-дослідного
експозиційного відділу етнографії
Полтавського краєзнавчого музею
імені Василя Кричевського

Старченко Віра Іванівна
завідувач сектору науково-дослідного
відділу фондів
Полтавського краєзнавчого музею
імені Василя Кричевського
(м. Полтава)

ОРНАМЕНТАЛЬНІ МОТИВИ ВИБІЙЧАНИХ ТКАНИН У ЗБІРЦІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Анотація. У даній статті на основі фондової збірки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, наявної літератури авторами проведено комплексний аналіз предметів колекції вибійки. Простежується історія формування зібрання, подається опис художніх особливостей експонатів – композиційних схем, орнаментальних мотивів та колористики збережених зразків. На окрему увагу заслуговують вибійчані рушники. Характеристика друкованих тканин доповнена відомостями про сучасних майстрів Полтавщини та України що відроджують цей вид мистецтва.

Ключові слова: вибійка, Полтавщина, музейна колекція, орнамент, дошка, фарба, полотно, вибійчаний рушник.

Декорування тканини шляхом друку на полотні різноманітних візерунків і орнаментів за допомогою спеціальних різьблених дощок, форм, дерев'яних і металевих кліше, верстатів називають вибійкою. До 40-х років ХХ ст. про українське вибійництво у друкованих виданнях існували лише побічні згадки як про вид промислу. Зокрема, на поч. ХХ ст. вибіркові дані подають відомі етнографи С. І. Лисенко, В.

І. Василенко, М. Ф. Сумцов. Уперше залучив вибійку до ряду мистецьких пам'яток учений С. А. Таранушенко, помістивши п'ять зразків цих тканин у праці про мистецтво Слобожанщини. Пізніше різні аспекти даної теми висвітлювали науковці – М. О. Новицька, С. А. Сидорович, П. Н. Мусієнко, Б. С. Бутник-Сіверський, Г. Г. Стельмащук. У кінці ХХ ст. мистецтвознавець Р. М. Дутка у дисертації «Українські вибіячані тканини» прослідкувала шляхи розвитку української вибійки, висвітлила питання історії, технології, сфер застосування та художньої специфіки цього виду мистецтва. Вивчення продовжують сучасні дослідники: С. Г. Нечипоренко, Є. А. Антонович, Р. В. Захарчук-Чугай, М. Є. Станкевич, Т. В. Кара-Васильєва, З. А. Чегусова, В. В. Зайченко, Т. О. Романова, І. С. Теслюк.

У даній статті описуються зразки вибійки з музейної колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (понад 300 одиниць зберігання), розкриваються їхні художні особливості (композиційні схеми, орнаментальні мотиви, колористика). До нас дійшли вибіячані тканини та дошки, в основному, у вигляді фрагментів (значна кількість загинула під час Другої світової війни від пожежі), які є основним джерелом вивчення цього виду народного мистецтва. Формувалася вона протягом ХХ століття. У 1905 році музейник, археолог, учений Іван Зарецький привіз зразки вибіюк з села Милорадівка Полтавського повіту (Тк 2693, 2696, 2699, 3031) із зафіксованими написами народних назв малюнків на звороті, у 1909 – з Миргорода (Тк 2697) [1, с. 141–173]. У 1906 році з приватного музею Катерини Скаржинської були передані вибіячані предмети одягу – попередниця (Тк 3019), інтер'єру – рушник (Тк 1674) [2, с. 93], зразки вибіюк (Тк 2704, 2721) [3, с. 145, 147]. Вагомим поповненням колекції стали матеріали, зібрані під час експедицій відомими дослідниками народного мистецтва на Полтавщині. Зокрема, Кость Мощенко поповнив музейну збірку зразками вибійки, датованими 1907, 1910, 1915 роками, досліджуючи села Полтавського повіту (Тк 2708, 2694), Великі Сорочинці Миргородського повіту (Тк 2463), Липове Кременчуцького повіту (Тк 2462, 2698), та інші мікрорегіони Полтавщини (Тк 2690, 2711, 2713, 2714, 2736, 2758, 2784, 3004) [4, с. 143–167]. У збірці є предмети зберігання, зібрані Данилом та Вадимом Щербаківськими у 1906 році у Переяславському повіті – села Іванькове (Тк 2745, 3065), Циблі (Тк 2700), Пологі Вергуни (Тк 2754), також Хорольському повіті – село Хвоцівка (Тк 2779) [5, с. 143–181]. Пізніше збірка поповнилася предметами, переданими з академії архітектури УРСР (29.01.1946) та тканинами, виготовленими в кустарно-промисловій майстерні Полтавсько-губернського земства, закупленими у Н. В. Черченко у 1959–1960 роках.

Збережені зразки вибійки мають велику історичну та художню цінність. Вони свідчать про естетичний смак, невичерпну фантазію, хист майстрів багатьох поколінь, відзначаються різноманітністю геометричних і рослинних орнаментів, чітким ритмом композицій.

В узорах українських вибієнок відображені мотиви, що фігурують у різних видах народного мистецтва. Деякі малюнки нагадують різьблення на дереві, орнаментацию килимових, вишитих, керамічних виробів. Характер оздоблювальних друкованих мотивів зумовлювався функціональним розмаїттям тканин для одягу та предметів побутового призначення. Певну роль відіграла й мода на той чи інший візерунок. Орнамент вибієчаних тканин можна умовно поділити на такі основні види: геометричний, рослинно-геометризований, рослинний та орнітоморфний. Різноманітність узорів досягається за рахунок їхньої побудови, ритмічних повторів окремих елементів, відповідно, виділяються композиційні схеми: смугасті, килимові, центричні, геральдичні [6, с. 67], за спрямуванням – повздовжносмугасті та поперечносмугасті.

Геометричний орнамент вибієнок, який дійшов з давнини до сьогодення, утворюється з простих елементів – трикутників, квадратів, ромбів, хрестів, зірок, розет, кіл. Ритмічне повторення й чергування смуг однакової або різної ширини контрастує з кольором тла. Залежно від їхніх пропорцій створюється враження темних смуг на світлому фоні, чи навпаки (Тк 2702, 2704), одна з народних назв такої варіації – «жилка» (Тк 2699, 3079). Смугасті композиції з ромбами отримали назву «в три зерна» (Тк 2710), з дрібними ромбами – «горошкова» (Тк 3068). У збірці представлені вибійки із «зубцями», «сорочими лапками», (Тк 2728, 3057), «клинцями» (Тк 2719, 3052). Вони розміщуються в одному ряду загостреною частиною вгору, в другому – вниз, що врівноважує композицію. Чергування «клинців» з хвилястими лініями утворюють орнамент «клинці з кривулькою» (Тк 3970).

Трапляються вибієчані узори з квадратів, розміщених у вигляді «решітки», які мали назву «два рази на пістрию, горпинка» (Тк, 2696), «два рази на пістрию наперекос, овес» (Тк 2722), «сухарці» (Тк 2721), «в два рази жилка» (Тк 3080), «два рази крупної жилки» (Тк 3077), «пістрева» (Тк 3049), інші варіанти (Тк 2695, 3059), або скісної «решітки», що нагадував орнамент плахтової тканини (Тк 2715, 2727). Вибійки з геометричним орнаментом широко використовувалися у народному побуті протягом багатьох століть. Тканини з дрібним геометричним малюнком застосовували для одягу. У нашій збірці зберігаються чоловічі полотняні штани з поперечносмугастим узором чорного кольору (І 5475), кольорові шерстяні попередниці з розетами в ромбах (ТК 2458; 2459; 2462; 3019).

Виокремлюються вибійки з рослинно-геометризованим орнаментом. Такою є «зіркова» тканина, яка має килимову композицію (Тк 2690, 2711, 2745, 3081, 3087, 3970).

У збірці представлені вибійки тканини з поширеним рослинним оздобленням, природні форми якого переробляли на декоративні. Розповсюдженими елементами узору були квіти. Їх зображення нескінченно варіювалися. На Полтавщині побутували мотиви «коліщата із зубцями», «квіти-кружальця» (Тк 3095, 3564). Різні форми пелюсток нагадували певну квітку: ромашку, гвоздику, тюльпан, рожу, жоржину та ін. На орнаментацию ручної вибійки впливали візерунки промислових тканин, на яких позначилися художні стилі різних часів: бароко, класицизм, ампір, модерн. Такі малюнки переосмислювались і трактувались відповідно до народних уявлень і смаків. Деякі квіти подавались у поперечному розрізі (вигляд згори) (Тк 2708, 3954), інші у повздовжньому (вигляд збоку) (Тк 2395, 3953). Трапляються мотиви, що нагадують грона винограду чи плід граната (Тк 2708, 3055). Також були поширені зображення листя клена, дуба, берези, папороті (Тк 2732) [7, с. 68].

На рослинні орнаменти вибіюк в Україні впливали тканини, що були привезені з інших країн: Італії, Франції, Німеччини. У збірці представлений зразок з монохромним вигадливим малюнком загнутого листя з ягодами і «лусковим орнаментом» – приклад трактування майстром подібного узору коштовної матерії відповідно до народного розуміння і смаку (Тк 3040). Зразки вибіюк з впливами стилю бароко вимальовуються у хвилеподібній лінії гірлянд із квітів і листя. З часом асиметрія змінюється чіткою побудовою орнаменту. Трапляються смугасті композиції з рослинних мотивів, підкреслені лініями геометричного орнаменту. Основою композиції стають прямі повздовжні лінії, на яких розміщуються окремі квіти або букети (Тк 3085, 3096), поступають мотиви меандру, акантового листя, пальмет, вінків. Такі вибійки застосовували для оббивки стін та меблів.

Інший варіант – вільне розташування рослинного орнаменту – узори з пишних квітів на вигнутих стеблинах заповнюють поверхню тканини. Виконані вони двома кольорами: синім і білим (Тк 2708, 2725, 3055, 3964), червоним і білим (Тк 650).

Вирізняються декоративністю вибійки зі стилізованими квітами, декоровані крапками, заштриховкою, що підсилюється сполученням контрастних кольорів: білого і чорного (Тк 2784, 3950, 3956), білого і коричневого (Тк 3971). Прийом декорування великих мотивів орнаменту дрібнішими елементами (показ об'єму квітки у площині) є улюбленим у народних майстрів у вишивці полтавських рушників. Зобра-

ження круглих розет, з'єднаних виткою стеблиною з елементами, що нагадують листя, щільно заповнює поверхню полотна, вирізняється плавністю ліній контуру рослинних форм у контрастній синьо-білій гамі (Тк 3074). З такої декоративної тканини могли виготовляти завіси, покривала, наволоки.

Окремою групою виступає вибійка з дрібним кольоровим рослинним орнаментом. Їхня колористика побудована на сполученні блакитного, жовтого, рожевого, зеленого та білого на коричневому тлі. Подібні візерунки співзвучні з узорами фабричних ситців ХІХ ст. Мотивами рослинного орнаменту найчастіше були польові квіти та садові плоди. На Полтавщині такі вибійки найбільш поширені. Їм притаманна килимова композиція – елементи розміщуються у шаховому порядку (Тк 2736, 2765, 2776, 2779, 3004, 3030, 3032, 3570, 7641); вкривають усю поверхню (Тк 2686, 2735, 2752). Іноді тло щільно заповнене крапками (Тк 2760). З таких тканин шили предмети одягу – спідниці, юпки, керсетки.

У музейній збірці є зразки вибіюк із зображенням птахів. Найчастіше вони нагадують горлицю, яка в народі зветься «орлиця» [8, с. 70]. Зрідка зображали паву з чубчиком чи короною (райську птаху) і розпушеним пишним хвостом (Тк 3060), півня (Тк 3966), півня і зайця (Тк 3058). На одній із тканин «орлиця» зображена у профіль, з розпластаними крилами. Поверхня птаха декорована крапками, трикутниками, які створювали враження оперення, додавали зображенню легкості (Тк 3097 (декор виконаний нитками), 2402, 4146 – представлені в експозиції).

Інший варіант – горлиця зображена у профіль, з поворотом голови, опущеними крилами, сидячи на гілці (Тк 3951, 3960, 3963).

Зберігаються зразки вибіюки, де птахи, які сидять на квітучих гілках, розміщені рядами з протилежним спрямуванням, лінії закручених рослин повторюють їхні контури (Тк 3967, 3973). Також орнітоморфні мотиви можуть бути основними, а рослинний орнамент доповнює композицію. Деякі з цих узорів використовувалися для оздоблення рушників, зокрема, «орляних», на яких рядами виступали горлиці, або пави – пари райських птахів з тридільними коронами утворювали повздовжнорозташовану композицію (Тк 3060, 3967).

Вибійчані рушники на Полтавщині використовували переважно для оздоблення інтер'єрів, дослідники вважають ці предмети унікальним художнім явищем [9, с. 47]. Їхнє поле вкрите орнаментом, як і у вишитих кілкових – суцільно заповнене у ХVІІІ – ХІХ ст., та лише по краях на поч. ХХ ст. [10, с. 48].

Характерне поєднання рослинних і геометричних мотивів із зображенням птахів. У нашій збірці зберігається вибійчаний рушник ХХ ст.

з Миргородського повіту, що має однакову композицію, врівноважену відносно його вертикальної осі. Центральний мотив – розлоге квіткове дерево, що виростає з вазона-кубка, вище – гіпертрофоване зображення двоголового орла з широко розгорнутими крилами, розпушеним хвостом і короною. Облямівка – бігунець з семипелюстковими квітами (Тк 1674). Збірка цих виробів зберігається в Полтавському художньому музеї.

Оригінальною є вибійка з центричною композицією прямокутної форми. Орнамент, вибитий чорною фарбою на нефарбованому полотні, сприймається силуетом, нагадує народні «витинанки». Це – розета та восьмикутна фігура з вигнутими сторонами в центрі, вільні кути заповнені гілками з квітами і птахами (Тк 2692, 2696). Така тканина призначалася для наволоки на подушки, оббивки стільців.

Зразок геральдичної композиції орнаменту – вибійка із мотивом вазона у зіркових ромбах. Дзеркального відображення обох половин немає, враження симетрії створюється лише ритмічним урівноваженням частин. Узор вибитий коричневим кольором на білому тлі (Тк 3968). В іншому варіанті вибійки представлений мотив дерева життя. Він виконаний синьою барвою на білому тлі. Дві розлогі розквітлі гілки беруть початок від центральної восьмипелюсткової квітки, вище якої на пагонах пара птахів тримає у дзьобах гроно винограду (Тк 2705).

Музейна колекція вибіячених тканин становить цінну мистецьку спадщину, яка вражає різноманітністю орнаментальних мотивів, композиційних і колористичних рішень, надзвичайним відчуттям ритму, майстерністю у виготовленні фарб і різьбленні вибіячених дощок.

Для вибійки є місце і в сучасному світі серед величезного розмаїття натуральних та штучних тканин з усього світу з простими та екзотичними візерунками різних кольорів та відтінків. Простежується відродження цього давнього виду мистецтва, спалах цікавості до нього, поява майстрів вибійки, які відновлюють та поширюють його в Україні. Цим займається Оксана Білоус, українська майстриня писанкарства, художнього декорування яєць, заслужений майстер народної творчості України, член Спілки майстрів народного мистецтва України з Києва [11], Ольга Костюченко, майстриня народної творчості (вишивка, вибійка, народна лялька та іграшка) [12], вибіяництво опанувала самотужки, вивчаючи зразки старих тканин з фондів Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського [13], полтавський майстер художнього різьблення на дереві Володимир Маркар'ян два роки вивчав вибійку, втілював знання у відродження традиційних зразків ХІХ століття та створення авторських робіт: «Київська Русь», «Заспівали козаченьки», «Босфор» [14]. У планах майстра – реконструюва-

ти друковані рушники, якими був прикрашений храм у Великих Сорочинцях Миргородського району Полтавської області до 60-х років минулого століття, відродити народний вибійковий костюм [15]. Речі з використанням вибійчаної тканини можуть стати окрасою будь-якого одягу, інтер'єру, привнести в нього цікавий акцент, родзинку, зробити неповторним.

Висвітлення художніх особливостей зразків вибійки музейної збірки сприяє науковому осмисленню цього виду мистецтва, відродженню традицій української вибійки у сучасній текстильній промисловості країни, творчості народних майстрів.

Джерела та література:

1. Інвентарна книга групи зберігання «Тканини». – Тк № 3. – 198 с.
2. Інвентарна книга групи зберігання «Тканини». – Тк № 2. – 192 с
3. Інвентарна книга групи зберігання «Тканини». – Тк № 3. – 198 с.
4. Інвентарна книга групи зберігання «Тканини». – Тк № 3. – 198 с
5. Інвентарна книга групи зберігання «Тканини». – Тк № 3. – 198 с.
6. Історія декоративного мистецтва України. У 5 т. Т.3 / НАН України. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; Наук. ред. Т. Кара-Васильєва. – К., 2009. – 516 с.: ілюстр.
7. Історія декоративного мистецтва України. У 5 т. Т.3 / НАН України. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; Наук. ред. Т. Кара-Васильєва. – К., 2009. – 516 с.: ілюстр
8. Історія декоративного мистецтва України. У 5 т. Т.3 / НАН України. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; Наук. ред. Т. Кара-Васильєва. – К., 2009. – 516 с.: ілюстр
9. Антонович Є. А., Захарчук-Чугай Р. В., Станкевич М. Є. Декоративно-прикладне мистецтво. – Львів : Світ, 1993. – 272 с.
10. Дутка Р. М. Полтавські вибійчані рушники // НТЕ. – 1988. – №6. – С.46–50
11. Білоус Оксана Олексіївна [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Білоус_Оксана_Олексіївна
12. Костюченко Ольга [Електронний ресурс]/Режим доступу: <http://rukotvory.com.ua/mastry/olha-kostyuchenko>
13. Костюченко О. Вибійка. Авторські тканини [Електронний ресурс]/Режим доступу: http://happylife.lviv.ua/2012/08/avtorski_tkanyny/
14. Качур К., Гдаль Б. У Любліні відбувся Ягелонський ярмарок [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://rukotvory.com.ua/info/u-lyublini-vidbuvsya-yahelonskij-yarmarok>
15. Король Н. Полтавський митець зізнався в коханні та представив відроджене народне ремесло [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://kolo.poltava.ua/2013/02/15/poltavskij-mitec-ziznavsya-v-koxanni-ta-predstaviv-vidrodzhene-narodne-remeslo>

Шаповал Лариса Іванівна
к.і.н, доцент кафедри історії України
Полтавського національного
педагогічного університету імені
В.Г. Короленка
(м. Полтава)

ПОБУТУВАННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ СТРАВИ ГАЛУШКИ В ХАРЧУВАННІ УКРАЇНЦІВ ТА УВІЧЕННЯ ЇЇ НАСЕЛЕННЯМ ПОЛТАВЩИНИ

У статті висвітлюється етимологія назви «галушка», способи приготування, асортимент, рецептура вареної борошняної страви галушки у повсякденній їжі населення Полтавщини, яка має символічне функціональне навантаження та відповідає національним смакам українців. Наголошується на тому, що галушка була та є улюбленою у харчуванні українців у XVIII – на поч. XXI ст. за простотою приготування, рецептурою, фіксована автором статті у населених пунктах Полтавської області та увічнена в пам'ятниках, прізвищах, назвах сільських поселень, етнофестивалях. Стверджується, що страва галушка пов'язана з люнарним культом небесного вогню й води в наш час втратила ритуальне, обрядове значення у сімейному побуті, але має смакові, поживні якості, великий асортимент видів та способів приготування, споживається на сімейні чи календарні свята та в будень, є символом української національної кухні.

Ключові слова: традиція, ритуал, звичай, їжа, страва, галушка, календарні та родинні свята, асортимент, рецептура.

Ознакою етнічної ідентифікації українців є їжа, а її споживання – фізіологічний процес, елемент національної культури і ментальності. Протягом століть люди виробили традиції приготування страв і напоїв, частування. Сьогодні при модерних технологіях коли віддається перевага комерційному зиску, ніж здоров'ю людини про давні українські страви, зокрема галушки, згадують під час календарних свят, урочистих, святкових подій. Багато що забулося, спростилося, осучаснилося чи спотворилося модними закордонними впливами, з'явилися страви, які рекламуються як «традиційні українські», тому актуальність теми статті є беззаперечною.

Харчування як об'єкт зацікавлення етнографів включає виробництво і споживання їжі [15,16]. Дослідженням теми української куліна-

рії займаються: Л. Артюх [2, 3, 4], В. Доцяк [5], Г. Дубовіс [6], В. Закладний [8], І. Сметана [9], В. Карсекіна [10], З. Клиновецька [11], М. Косовенко [15], М.Маркевич [12], Я. Мельничук, Б. Карабін [13]. Л. Старовойт [15]], Л. Скрипка [10].

У повсякденній їжі українського народу є страви, які несуть символічне функціональне навантаження та відповідають національним смакам, а це: галушки та вареники. Традиційною стравою для населення Середньої Наддніпряни, зокрема Полтавщини, улюбленою їжею для полтавців є галушки [1]. У XIX ст. мовою оригіналу праці М.Маркевича зазначимо: «Кухня малороссийского крестьянина не богата на выдумки и не увлекается подражением образованному вкусу, но впрочем имеет свои прихоти и собственную изысканность... Но национальное блюдо малороссиян произведение их собственного гастрономического вкуса – это вареники, приготовляемые в обыкновенные дни с сыром, с коровьим маслом и сметаной, в дни поста с капустой и урдой на постном масле конопляном или подсолнечным и галушки» [12, с.266]. Галушки українці готували щодня на вечерю з приправою, оскільки варена борошняна страва була легкою у виконанні та поживною у харчовому раціоні. Страва галушка була та є популярною у харчуванні українців у XX – на початку XXI ст. Улюбленою стравою за смаковими якостями, простою приготування, асортиментом рецептів, символом національної кухні називають полтавську галушку [14].

Етимологія слова «галушка» пов'язана зі словом «гала» «галка» (кулька, грудка), зазначається у тлумачному словнику української мови [18]. В Етимологічному словнику – «галушка» (галух, галуха, галушник, галушиця) походить від «Гал» – невелика куля, галка, «гали» – нарід на рослині. «Галун» – вареник із грушею; «Галух» – галушки, що зліпилися до купи. «Галуха» – велика галушка. «Галка» – чорнильний горішок; вважається запозиченою з германських мов; з латинської мови – «галле» пухлина, куля. Допускається праслов'янське походження «галушки». Слова «голий, голиш, галька» означають круглий камінець. Також, стверджується, що «галушка» це – різаний або рваний шматок прісного тіста, без начинки зварений на воді або на молоці, козацька страва XV – XVIII століть [7, с. 462].

Традиційними борошніаними стравами в харчовому раціоні українців XIX століття були вареники, варениці, галушки, пироги, балабушки. Однотипними вареними борошніаними стравами серед них є галушки, локшина, затірка [4]. У сучасній національній кулінарії збільшився асортимент страв домашнього харчування, збагатився харчовий раціон українців стравами інших народів, вдосконалилися їх смакові якості. Асортимент страви галушки у харчуванні українців налічує біля 30 різ-

новидів: галушки з шинкою, гречані галушки з салом, галушки з сиром, із заварного тіста, яблучні галушки, галушки з м'ясним чи печінковим фаршем, галушки до курки, галушки з манної крупи, смажені на конфорці, галушки в'язкі, галушки з маслом чи сметаною, грибною підливою, галушки на молоці – порізані (пощипані), галушки гуцульські, галушки картопляні, галушки гречані, в квасу, полтавський борщ з галушками, юшка з потрухом та галушками, юшка із манными, рисовими галушками, з галушками з сухарів і тертого сиру, юшка томатна з галушками[8]. Наголосимо, що традиційними галушками є гречані галушки та галушки в квасу, які вийшли сьогодні із вжитку. Галушки з пшеничного борошна готувались давнім способом: «прісне тісто замішували на воді чи сироватці, розкачували качалкою корж товщиною 1 чи 1,5 сантиметра, різали смугами, відщипували або відрізали шматочки тіста (викачували кульки), кидали їх в окріп (молоко, юшку) і варили. Галушки заправляли заваркою із цибулі на олії, смаженим салом, часником» [5, с. 124]. Варені в молоці або юшці галушки їли з рідиною, частіше готували на вечерю, рідше на сніданок.

Урочисте увічнення у камені традиційної української страви – галушки, відбулося в Полтаві 1 квітня 2006 р., а присвячувалося дню народження Миколи Гоголя, який у художніх творах прославив галушку на весь світ. Ініціатором створення оригінального знаку виступив депутат Верховної Ради України Анатолій Кукоба, а сама ідея створення пам'ятника Галушці як візитівки міста Полтави з'явилася в середовищі полтавських художників кілька років до його відкриття. Споруджений на спонсорські кошти – 100 тисяч гривень у популярному місці для жителів і гостей міста на Івановій горі, крім народної любові піддавався критиці. Спершу пам'ятник Галушці помістили біля Свято-Успенського кафедрального собору (УПЦ КП), а в зв'язку з клопотаннями релігійної громади та інтелігенції влітку 2007 р. перенесли на 200 м. на інший бік майдану до ресторану «Іванова гора». Пам'ятник Галушці – символ, уособлення щедрості й добробуту українців, розміщений в історичній частині м. Полтави на Соборному майдані, біля Білої Альтанки. Автори пам'ятного знака – художник України А. Чернощоків і скульптор М. Цись. Пам'ятник Полтавській галушці являє собою великий полумисок з 17-ма бетонними галушками та глибокою як черпак, ложкою на постаменті у вигляді дерев'яної стільниці, перевитої українським рушником, що символізує благополуччя і добробут родини.

Щорічно з 2010 року біля пам'ятника Галушці відбувається Свято Галушки, на якому відвідувачі ласували улюбленою вареною борошняною стравою у полтавців, яка містить смакові наповнення: м'ясо, сир, печінку, картоплю з вишкварками, сметана, проводяться конкурси, май-

стер-класи по виготовленню галушки, театралізоване дійство за мотивами творів І. Котляревського та М. Гоголя, виставка «Історія полтавської галушки». Лідія Степанова проводила майстер-клас по виготовленню галушок й розповіла, що « існує їх біля 20 видів. Галушки можна готувати як першу страву – суп, бульйон, борщ полтавський з галушками і як другу страву. Коронна страва для нас – це галушки». Ольга Степанова під час майстер-класу галушки поділилася знаннями рецептів приготування традиційної страви у харчовому раціоні своєї родини, наголосивши, що «галушка – це українська страва, яка складається з «рогу достатку», тобто мала начинку. Вода, мука, яйце, сіль, а начинка – різна за бажанням. На сироватці, кефірі та дріжджах галушки виходять пухкі, смачні, полтавські. Свій рецепт галушок в мене з чоловіком, він їх любить з куркою. Ми пересмажуємо цибулю, додаємо зелень, петрушку, тому приємні на смак виходять». Полтавці, гості завітавши на свято Галушки обирали для себе галушки за вподобаннями: із капустою, печінкою, м'ясом, картоплею, учасники свята говорили: «полтавські галушки – дуже смачно, ціни нормальні. Поки галушку не спробуєш, додому не приїжджай». Журналіст обласного телебачення «Лтава» Ю. Іващенко працювала на святі Галушки, цікавилась як робити галушки за бабусиними рецептами, фіксуючи їх, адже історія виникнення борошняної страви налічує кілька століть і має видозмінену рецептуру. В минулому галушки готували так: розрізали прісне тісто невеликими шматками, округлювали їх у долонях і варили у окропі, вони називалися «катаними». Подавали їх до столу на вечерю додаючи засмажку із салом, цибулею, вишкварками. Сьогодні популярними на Полтавщині є галушки з начинкою, брендовою стравою полтавців є галушки з м'ясом курки, свинини, печінкою, вишкварками. Вони є обов'язковими у меню етнокафе «Галушка», «У сестер», стали візитівкою м. Полтави та полтавців для закордонних гостей та з інших регіонів України.

Страви – стравами, але є полтавці з прізвиськом «Галушка». Головний редактор газети «Полтавський вісник» Лариса Семеняга розповіла: «виникла ідея зібрати всіх «Галушок» до купи, бо моє дівоче прізвище – Галушка і я думаю, чому ми не можемо об'єднати навколо себе, редакції «Полтавського вісника» і прекрасних людей, які носять таке прізвище». Наш край багатий на прізвища, що увічнили нашу брендову страву – Галушка, Галушко, Галущенко, Галушкін... Цього дня «Полтавський вісник» запросив до намету всіх, хто має прізвище, пов'язане зі улюбленою стравою українців. Восьмеро полтавців із прізвищем Галушка отримали дипломи, сувеніри, піврічну передплату на «Полтавський вісник» та фото. Серед них Євгеній, Лариса, Генрієта, Тетяна, Оксана, Анастасія, Костянтин Галушка. 19 червня 2010 р. на

Соборному майдані вперше проходило свято «Полтавської галушки» на якому проводився конкурс «Полтавська битва кухарів» - на кращу галушку. Участь взяли більше 50 підприємств громадського харчування з міст України та м. Полтави. Витвір полтавських кулінарів – «галушка солодка» та «літаючі галушки» за твором «Вечори на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя. Працювало «містечко майстрів», аматорські, професійні колективи художньої самодіяльності, обласна філармонія та театр. На святі у Полтаві з'їли 5 тисяч галушок, а ті що залишились запустили в небо. Полтавець В.Тарасенко писав: «У Полтаві на майдані свято вирувало, наше щире товариство його частувало... Пригощали галушками, напували квасом, примовляли, що гуляти веселіше разом! У Полтаві на майдані сонце сідає, а веселі козаченьки не спочивають. Свята бачили не мало, гарно гостювали, але так як у Полтаві – ніде не бувало!» . Цікавий звичай став традицією для весільних пар Полтавського краю: відвідування Іванової гори, пам'ятника Галушці та фотографування біля нього. Один із подружжя сідає в ложку, а інший тримається за її кінець. Хто вхопиться за ложку, а не сяде, той головним буде у новоствореній родині. Ми зафіксували пам'ятники Галушці у м. Миргород та за кордоном: Канада, Росія, Китай, де проживає українська діаспора, яка популяризує традиційну страву у харчовому раціоні, що уособлює добробут, гостинність українського народу.

У суботу 9 червня 2018 р. на Соборному майдані м. Полтави було людно, весело, цікаво, смачно, де проходив І-й Міжнародний гастроетнофестиваль «Полтавська галушка», який зібрав друзів навколо яскравої події. Його ініціатором виступила редакція газети «Полтавський вісник», очолювана Ларисою Семенягою. Місцева влада, творчі люди, полтавська громада з задоволенням підтримала проведення фестивалю, гаслом якого обрали вислів: «Галушки з усіх країв, єднаймося!» на який запросили понад 50 осіб на прізвище Галушка чи похідним від нього. Серед «Галушкової родини» були не тільки жителі міста Полтави, а й гості з Кременчуцького, Глобинського, Новосанжарського, Полтавського, Зіньківського районів, з Києва, Донецька, Червоного Дінця (Харківщина). Саме їм випало визначати переможців у конкурсі на кращу галушку. Смачні вироби суддям демонстрували досвідчені фахівці закладів громадського харчування: «Комори – першої галушкової мануфактури», ресторану «Лілея», кафе «Дар'юшка», «Піца на дровах», етнокафе «У сестер», «Галушка», Полтавського коледжу харчових технологій Національного університету харчових технологій, Державного професійно-технічного навчального закладу «Полтавське вище професійне училище ім. А. Чепіги», «Домашньої кулінарії». Присутніми на етнофестивалі були представники Китайської делега-

ції від Інституту Конфуція Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, які порадували присутніх національним хореографічним мистецтвом, навчили готувати китайські пельмені, показали як писати ієрогліфи з побажаннями, влаштували «чайну церемонію». До напою можна було придбатисмаколики: пряники від «Веселої садиби», медову продукцію від «Золотої соти», традиційні для народів Кавказу вірменські манти, грузинські хінкалі від ФОП Петросян. Канадці підготували до свята Галушки концертну програму. Їхній виступ гармонійно поєднався з номерами місцевих колективів художньої самодіяльності та окремих виконавців, що тривали понад п'ять годин. Програму етнофестивалю «Полтавська галушка» відкривали актори Полтавського академічного обласного музично-демократичного театру імені М.В.Гоголя (керівник – Олексій Андрієнко) і пісенно-танцювальний ансамбль «Полтава» обласної філармонії (керівник – Олег Тацик). ПНПУ імені В.Г.Короленка (ректор – проф. Степаненко М.І.), а виставку полтавських рушників та виробів декоративно-прикладного мистецтва організувала декан факультету технології та дизайну проф. Валентина Титаренко. На фестивалі «Полтавської галушки» учасники та гості фотографувалися в українському вінку створеного «Артландією», переглядали колекції модного одягу від модельної агенції «Століття краси» (керівники – Ольга Агеєва та Юрій Матвеев). У вихідний день для полтавців – суботу на головній сцені святкового дійства, на Івановій горі відбулося одруження між Галушкою та Вареником, а біля Білої Альтанки – між Борщем і Галушкою. Такими обрядово-розважальними дійствами порадували гостей Міжнародного етнофестивалю провідний методист Велико-Багачанського методичного центру народної творчості та культурної роботи Тетяна Кононенко з вокальним ансамблем «Дивограй» Степанівського сільського будинку культури та Музею українського весілля з с. Великих БудищДиканського району. Степанові Галушці з етнокафе «Комора – перша галушкова мануфактура» гості свята дякували за проведені майстер-класи з приготування вареної борошняної страви галушки за стародавньою рецептурою та вареників і пельменів. Кухарі «Лілеї» приготували найбільшу галушку і продали її на аукціоні за 1100 гр., а вилучені гроші віддали на придбання відеокамери для дитячої телевізійної студії «Разом». На головній сцені Міжнародного фестивалю відбулося урочисте спецпогашення маркованого конверту «Брендова страва в м. Полтава» випущеного «Укрпоштою» обмеженим накладом до дня проведення свята «Полтавської галушки»(керівник – Наталія Чепурна). Біла альтанка була уквітчана українським вінком за мрією головного редактора «Полтавського вісника» Лариси Семеняги, яка здійснилася завдяки

діям Людмилі Мамай. Гастроетнофестиваль «Полтавська галушка» об'єднав тисячі українців. Для створення етносвятязусилля доклали ЮліаннаЛинник, Яніна Барибіна, Людмила Василенко, Вікторія Гончар, Людмила Портна, Наталія Гресь, Олена Орисенко, Наталія Іванченко. Задумане організаторами фестивалю вдалося втілити в життя, а сприяли цьому, безкорисливість, любов до рідного краю полтавців, які вкладають гроші не в справи, що приносять матеріальний зиск, а й такі, які дарують духовне, моральне задоволення [14, с. 13].

Використавши матеріали Головного Управління статистики Полтавської області за 2015-16 рр. ми дослідили, що існують населені пункти в Полтавській області з назвою, похідною від прізвища Галушка [17]. До сьогодні у Зіньківському, Хорольському, Кременчуцькому районах є села – Галушки, у Карлівському – Галушківка, Миргородському – Галушкове, Ново-Санжарському – Галушчина гребля. Топонімічні назви Полтавщини підтверджують популярність традиційної вареної борошняної страви галушки у харчовому раціоні наших родичів та сучасних полтавців. Показники кількості населення по районах Полтавської області та мешканців із прізвищем Галушка, населених пунктів із похідною назвою, станом на 1 січня 2015р.;2016 р. такі: серед 26 районів Полтавської області Козельщинський, Оржицький, Чорнухинський райони не мають населених пунктів за назвою Галушка, Галушки, Галушкове та жителів із прізвищем Галушка у селах вище названих районів Полтавщини.

На карті Полтавської області є райони, де проживає велика кількість жителів, які мають прізвище Галушка, а саме: Кременчуцький район (37 осіб – Галушка; 7 – Галушко; 15 – Галушкин), Диканський (29 осіб; 7 – Галушко), Гадяцький (27 осіб), Зіньківський (23 особи; 10 – Галушко), Велико-Багачанський (19 осіб), Гребінківський (17 осіб; 8 – Галушко), Карлівський (17 осіб; 7 – Галушко), Миргородський (17 осіб; 4 – Галушко), Хорольський (15 осіб; 3 – Галушко), Комсомольський (13 осіб; 3 – Галушко), Шишацький (13 осіб; 7 – Галушко), Кобеляцький (11 осіб; 5 – Галушко), Полтавський (11 осіб; 12 – Галушко), Лубенський (10 осіб), Машівський (9 осіб), Семенівський (9 осіб; 4 – Галушко), Чутівський (8 осіб; 4 – Галушко), Решетилівський (7 осіб; 8 – Галушко), Котелевський (6 осіб; 2 – Галушко), Пирятинський (5 осіб; 5 – Галушко), Лохвицький (2 особи; 2 – Галушко), місто Полтава на 1 січня 2015 р. налічувала 294 962 жителів, на 1 січня 2016 р. – 281 633 жителів, з них – 48 осіб з прізвищем Галушка; 59 осіб – Галушко; 5 осіб – Галушкин. Села за назвою Галушка, Галушкове, Галушники, Галушнікова гребля існують сьогодні у Велико - Багачанському, Зіньківському, Карлівському, Кременчуцькому, Миргородському, Хорольському, Шишацькому, Ново-Санжарському районах. Зробивши узагальнені підрахунки, маємо

дані: кількість жителів Полтавської області з прізвищами Галушка – 339 осіб; Галушко – 162 особи; Галушкин – 20 осіб.

Опитування жителів Полтавської області різної вікової категорії за авторськими анкетами «Повсякденна їжа» виявило локальні особливості рецептури, споживання страви галушки. Респонденти Черноусько Євдокія 1929 р. н., Кирило - Ганівка, Зіньківського р-ну, Заєць Віра 1934 р. н., Руновщина Полтавського р-ну, Голобородько Віра 1930 р. н., Березова Рудка Пирятинського р-ну, Левченко Вікторія 1974 р. н., с. Дубово, Лубенський р-ну, Шара Світлана 1976 р. н., Чутово, Криворучко Борис 1966 р. н., Лубни, Рожненко Наталія 1964 р. н., м. Полтава, Карлінська Валентина 1946 р. н., Криворучко Борис 1966 р. н., Сябро Олена 1973 р. н., Шара Світлана 1976 р. н., Гаєвська Марина 1977 р. н., Верещака Михайло 1989 р. н. стверджували, що страву «галушки» готують як на свято так і в будень із начинками (м'ясною, печінковою, сирною), приправами (сметаною, соусом), в ющі, борщі. Вона є улюбленою, поживною через смак та спосіб приготування (на пару, водяній бані, на дріжджах) чим відрізняється від традиційної галушки, яка готувалася з прісного тіста без начинки й варилася в окропі, молоці, ющі. Під час опитування полтавців, які працюють у закладах громадського харчування Полтави та області, ми записали 20 рецептів приготування галушок: полтавські галушки (Н. Рожненко, ресторан «Козачка», С. Береговий, ресторан «Аристократ»); галушки «Картопляні вибрики» (М.Золотайко - Вірченко, ресторан «Хуторок»); «Весняні галушки» (О. Одарюк, кафе «Вояж»); галушки «Паляничні» (І. Мельничук, ресторан «Старий мельник»); галушки з цибулею та салом (Н. Білик, ресторан «Буланово»); різдвяні галушки (А. Таран, етнокафе «Галушка»); галушки у бульйоні (С. Калашник, кафе «У сестер»); фаршировані галушки «Полтавські» (Б. Криворучко, ресторан «Казка», м. Лубни); галушки «Миргородські палюшки» (Г.Бела, ресторан «Козацькі розваги», м. Миргород); галушки з заправкою «Печескаго» (В.Марченко, ресторан «Діонісій», м. Пирятин); гречані галушки (ресторан «Хорол» О. Сизоненко, м. Хорол); галушки «Козацькі» (Ю. Демченко, ресторан «Весела садиба», м. Котельва); манні галушки «Смакота» (Ю. Заплава, кафе «Дарюшка, м. Полтава); галушки «Зіньківська кумася» (Л. Дружнікова, ресторан «Вечірні зорі», м. Зіньків), галушки (кафе «Галушкова комора»).

Отже, стверджуємо, що асортимент української вареної борошняної страви галушки збагатився смаковими й поживними якостями, трансформувалася її рецептура приготування. Галушки як обрядова і святкова страва пов'язана з люнарним культом небесного вогню й води в наш час втратила ритуальне, обрядове значення у побуті української

родини, але має гарні смакові, поживні якості, великий асортимент видів та способів приготування, споживається як сімейні чи календарні свята, в будень, різний час режиму харчування. Страва галушка приготовлена за рецептурою полтавців поряд з варениками й борщем є символом національної кухні відома у країнах Європи, Америки, Австралії де проживають українці.

Джерела та література

1. Арандаренко Н. И. Записки о Полтавской губернии / Н. И. Арандаренко. – Репр. изд. – Харьков: САГА, 2011. – Ч. 2. Кн. 10. – 385 с.
2. Артюх Л. Звичай українців у народному календарі / Л. Артюх. – Київ : Балтія-Друк, 2012. – 224 с.
3. Артюх Л. Українська народна кулінарія: історико-етнографічне дослідження / Л. Артюх. – Київ : Наук. думка, 1977. – 106 с.
4. Артюх Л. Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України / Л. Артюх. – Київ : Наук. думка, 1982. – 154 с.
5. Доцяк В. Українська кухня / В. Доцяк. – Вид. 2-е, допов. – Львів : Оріана, 1998. – 512 с.
6. Дубовіс Г. О. Українська кухня: повне зведення рецептів національної кухні XVIII–XXI ст. / Г. О. Дубовіс. – Харків : Фоліо, 2006. – 591 с.
7. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / ред. В. Дудко, Л. Марченко ; Ін-т мовознавства імені О. Потебні АН УРСР. – Київ : Наукова думка, 1982. – Т. 1: А–Г. – 629 с.
8. Закладний В. Чого не їли предки наші. Українська кухня за «Енеїдою» І. Котляревського / В. Закладний. – Полтава : Дивосвіт, 2005. – 184 с.
9. Ілюстрована енциклопедія українського народу. Звичай. Свята. Традиції / уклад. І. Сметана. – 2-е вид. – Х.: Клуб Сімейного Дозвілля, 2014. – 416 с.
10. Карсекіна В. В. Страви української кухні : навч. посіб. / В. В. Карсекіна, Л. М. Скрипка. – Київ : Вища школа, 1993. – 239 с.
11. Клиновецька З. Страви й напитки в Україні / З. Клиновецька. – Київ : Час, 1991. – 223 с.
12. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня малороссиян / Н. Маркевич // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – Київ : Либідь, 1991. – С. 52–169.
13. Мельничук Я. Козацькі страви / Я. Мельничук, Б. Карабін. – Львів : Світ, 1990. – 102 с.
14. Полтавська галушка – 2018 – перша міжнародна / Віолетта Скрипнікова. – Полтавський вісник. – 14 червня 2018. – № 24. – С. 12–14
15. Старовойт Л. Я. Кулінарія / Л. Я. Старовойт, М. С. Косовенко, Ж. М. Смирнова. – Київ : Вища школа, 1992. – 270 с.
16. Страви української кухні. – Київ : Преса України, 1993. – 97 с.
17. Статистичний щорічник Полтавської області за 2015-2016р[Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pl.ukrstat.gov.ua. – Дата перегляду 12.02.2018. – Назва з екрана.
18. Тлумачний словник сучасної української мови / уклад.: Л. Коврига, Т. Ковальова, В. Пономаренко ; за ред. В. Калашникова. – Харків : Белкар-книга ; Еспада, 2005. – 800 с.